

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन योजना २०७२-२०७७ (सन् २०१५-२०१९)

नेपाल सरकार
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय
दार्चुला

प्रकाशक: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, दार्चुला

नेपाली रूपान्तरण: आरती खड्गी

सम्पादन मण्डल/भाषा संयोजन:

श्यामसुन्दर बजिमय
नारायण रूपाखेती
सन्तोष कुमार भगत
यादव उप्रेती
रामप्रसाद चौधरी
लक्ष्मी दत्त भट्ट

विशेष धन्यवाद: गोपालप्रकाश भट्टराई, शेरसिंह ठगुन्ना, महेश्वर ढकाल, सागरकुमार रिमाल,
भूमिराज उपाध्याय, अशोक राम

आवरण फोटो: अपि-नाम्पा हिमशृङ्खला (आवरण फोटो अगाडि), र्यासागुम्बा संकलकहरूको अस्थायी टहराहरू (आवरण फोटो पछाडि)

आवरण फोटो सौजन्य: सुरेश कुमार घिमिरे (आवरण फोटो अगाडि), चन्द्र कान्त सुवेदी (आवरण फोटो पछाडि)

सम्पर्क: राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, दार्चुला

यस व्यवस्थापन योजना Green Governance Nepal द्वारा तयार गरिएको अंग्रेजी दस्तावेजमा आधारित रही थप परिमार्जन सहित प्रकाशन गरिएको हो ।

प्रकाशन सहयोगी:

कैलाश पवित्र भूपरिधि संरक्षण तथा विकास पहल

डिजाइन तथा मुद्रण:

अल्टिमेट मार्केटिङ्ग प्रा. लि.

नेपाल सरकार
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
(..... शाखा)

फोन नं. : ४२२०८५०
४२२०९९२
४२२७९२६
फ्याक्स नं. ४२२७६७५

संकेत नं. :-
पत्र संख्या :-
चलानी नं. :-

पो. ब. नं. - ८६०
बबरमहल, काठमाडौं
Email: info@dnppwc.gov.np
http://www.dnppwc.gov.np

दुई शब्द

नेपाल वन, वन्यजन्तु, वनस्पति र जैविक विविधताका लागि विश्वमा नै धनी मुलुकमा रूपमा परिचित छ। उष्ण र समशितोष्ण पारिस्थितिकीय प्रणालीदेखि हिमाली पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूले थुप्रै वन्यजन्तु र वनस्पतिलाई प्राकृतिक आश्रय प्रदान गरेका छन्। जैविक विविधता संरक्षणमा नेपालले गरेका प्रयासहरू/कार्यहरू अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत प्रशंसनीय छ। यति हुँदाहुँदै पनि जैविक विविधता, भूदृश्य र प्राकृतिक सम्पदाहरू रहेको संरक्षित क्षेत्रहरूको संरक्षण र व्यवस्थापन कार्यमा चुनौतीहरू पनि सामना गरिरहनु परेको छ। वन्यजन्तुको बासस्थानको विनाश तथा क्षयीकरण, अतिक्रमण, चोरी शिकार, वन्यजन्तुका अङ्गहरूको बढ्दो अवैध व्यापार, मिचाहा प्रजातिको नियन्त्रण, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व, घाइते, अशक्त टुहुरा र असहाय वन्यजन्तुको व्यवस्थापन मुख्य समस्या एवं चुनौतीकै रूपमा रहेका छन्। ती समस्या तथा चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गरी संरक्षित क्षेत्रलाई व्यवस्थापन गर्ने तरिकाहरूमध्ये संरक्षित क्षेत्रमा सञ्चालित हुने कार्यक्रमहरू पनि एक हो।

संरक्षण क्षेत्रको संरक्षण, संवर्द्धन र स्थानीय जनताको सामाजिक आर्थिक विकास पनि सँगै लिएर जानुपर्ने हुनाले आवधिक व्यवस्थापन योजनामा त्यस्ता कार्यक्रमहरू समावेश गरी स्थानीय समुदायहरूलाई वन पैदावारमा समेत आत्मनिर्भर बनाई सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने अवधारणामार्फत संरक्षण क्षेत्रहरूमा ती कार्य हुँदै आएका छन्।

संरक्षण कार्य एउटा दीर्घकालीन र निरन्तर प्रक्रिया भएकाले, यसमा स्थानीय बासिन्दाहरूको सक्रिय सहभागिताका साथै राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा संरक्षण साभोदार संघ/संस्था तथा व्यक्तिहरूको सहभागिता तथा प्रतिवद्धता प्रशंसनीय रहेको छ। संरक्षणमा लागेका जिम्मेवार, सरोकार पक्षहरूको संरक्षण प्रतिको दृढताबाट नै जैविक विविधता संरक्षण कार्य सम्भव देखिन्छ। यसलाई अझ प्रभावकारी र विस्तार गर्दै लैजानु संरक्षण प्रतिको थप प्रतिवद्धताको रूपमा लिन सकिन्छ।

अपिनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले सुदुरपश्चिमकै मौलिक प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ। त्यसै अनुरूप विभिन्न संघसंस्थाहरूले अपिनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएका छन्। कैलाश पवित्र भूपरिधि संरक्षण तथा विकास पहलको आर्थिक सहयोगमा तयार गरिएको यस व्यवस्थापन योजनाले जैविक विविधता संरक्षण गर्दै स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनको आवश्यकतालाई पूरा गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागितामा तयार गरिएको यस व्यवस्थापन कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि अपिनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, अपिनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद्, स्थानीय समुदाय तथा विभिन्न सामुदायिक संघ संस्थाहरूको र अन्य सरोकारवालाहरूको एकीकृत प्रयास आवश्यक पर्दछ।

अन्त्यमा, संरक्षण तथा विकासमा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले व्यवस्थापन योजना तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूमा हार्दिक धन्यवादसहित भविष्यमा पनि यस्तो सहयोग र सहकार्य अझ बढी प्रगाढ होस् भन्ने चाहन्छु। यस प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउने सम्पूर्ण महानुभावहरूमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

मनबहादुर खड्का
महानिर्देशक

सङ्क्षेप/आद्याक्षरहरू

ACA:	Annapurna Conservation Area, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र
ANCA:	Api Nampa Conservation Area, अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र
BNP:	Bardia National Park, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज
CAs:	Conservation Areas, संरक्षण क्षेत्रहरू
CARE Nepal:	Cooperative for Assistance and Relief Everywhere Nepal, केयर नेपाल
CFs:	Community Forests, सामुदायिक वनहरू
CFUGs:	Community Forest User Groups, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू
ChAL:	Chitwan Annapurna Landscape, चितवन अन्नपूर्ण भूपरिधि
DEO:	District Education Office, जिल्ला शिक्षा कार्यलय
DFO:	District Forest Office, जिल्ला वन कार्यलय
DPHO:	District Public Health Office, जिल्ला जन स्वास्थ्य कार्यलय
DNPWC:	Department of National Parks and Wildlife Conservation, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
DoLIDAR:	Department of Local Infrastructure Development and Agriculture Roads, स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग
EIA:	Environmental Impact Assessment, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन
FGD:	Focus Group Discussion, लक्षित समूह छलफल
FM:	Frequency Modulation, एफ एम
GHT:	Great Himalayan Trail, विशाल हिमाली पदमार्ग
GLOFs:	Glacier Lake Outburst Floods, हिमताल विस्फोटनबाट सिर्जित बाढी
HDI:	Human Development Index, मानव विकास सूचकाङ्क
GoN:	Government of Nepal, नेपाल सरकार
HQ:	Headquarters, सदरमुकाम
HRD:	Human Resources Development, मानवीय स्रोत विकास
HWC:	Human Wildlife Conflict, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व
ICDP:	Integrated Conservation and Development Program, (ICE) एकीकृत संरक्षण तथा विकास कार्यक्रम
ICIMOD:	International Centre for Integrated Mountain Development, (ICIMOD) अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
IUCN:	International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, (IUCN) प्रकृति संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय संघ
KCA:	Kangchenjunga Conservation Area, कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र
KSL:	Kailash Sacred Landscape, कैलाश पवित्र भूपरिधि
KSLCDI:	Kailash Sacred Landscape Conservation and Development Initiative, कैलाश पवित्र भूपरिधि संरक्षण तथा विकास पहल
LNP:	Langtang National Park, लाङ्गटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज
LSU:	Landscape Support Unit, भूपरिधि सहयोग ईकाइ
MoFSC:	Ministry of Forests and Soil Conservation, वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय
MoU:	Memorandum of Understanding, सम्झौताको ज्ञापनपत्र
NGO:	Non-Governmental Organization, गैर-सरकारी संस्था
NPR:	Nepalese Rupee, नेपाली रुपैया
NRM:	Natural Resources Management, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन
NTB:	Nepal Tourism Board, नेपाल पर्यटन बोर्ड
NTNC:	National Trust for Nature Conservation, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष
PAs:	Protected Areas, संरक्षित क्षेत्रहरू
PAF:	Poverty Alleviation Fund, गरीबी निवारण कोष
PNRMP:	Participatory Natural Resources Management Plan, सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजना
SHL:	Sacred Himalayan Landscape, पवित्र हिमाली भूपरिधि
TAL:	Terai Arc Landscape, तराई भूपरिधि
TNA:	Training Need Assessment, तालीम आवश्यकता आँकलन
UNDP:	United Nation Development Programme, संयुक्त राष्ट्र संघ विकास कार्यक्रम
UNESCO:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, संयुक्त राष्ट्र शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक संगठन
WWF:	World Wildlife Fund, विश्व वन्यजन्तु कोष

सारंश

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र नेपालको सबैभन्दा पछिल्लो घोषित संरक्षण क्षेत्र हो (सन् २०१०)। यसको कूल क्षेत्रफल १९,०३ वर्ग कि. मि. रहेको छ। यस क्षेत्रमा रहेको अपि (७,१३२ मि.) र नाम्पा (६,७५७ मि.) हिमालहरूको नामबाटै यस संरक्षण क्षेत्रको नामाकरण गरिएको हो। यो संरक्षण क्षेत्र २९°३०' देखि ३१°१५' उत्तरी अक्षांश र ८०°२२' देखि ८१°०९' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ। यस क्षेत्र चीन, नेपाल र भारतको सीमानामा अवस्थित कैलाश पवित्र भूपरिधिको अंश हो। जैविक विविधता र अनुपम सांस्कृतिक विविधतामा धनी हुनुका साथै यो क्षेत्र एउटा पवित्र स्थल पनि हो। यस संरक्षण क्षेत्रले पश्चिमी हिउँ चितुवा संरक्षण भूपरिधि १ लाई प्रतिनिधित्व गर्दछ (SLCAP, revised 2012) र त्यस्तै यसले WWF को २०० विश्वव्यापी महत्वपूर्ण पारिस्थितिक क्षेत्रहरूको पनि प्रतिनिधित्व गर्दछ।

यस संरक्षण क्षेत्रको उचाई र स्थलाकृतिमा भएको फरकपनको कारणले गर्दा, यहाँको जलवायुमा विविधता देखिन सकिन्छ। यस क्षेत्रको औसत वार्षिक न्यूनतम र अधिकतम तापक्रम क्रमशः १३.६९°C र २७.७८°C रहेको छ। महाकाली र चमेनिया नदी तथा तीनका सञ्जाल र शाखाहरूको कारणले यहाँ जलविद्युत्को धेरै सम्भावना रहेको छ। भूफैलावटको हकमा, यस संरक्षण क्षेत्रको कूल क्षेत्रफलको सबैभन्दा बढी भूभाग वन क्षेत्रले (३३%) र थोरै निर्माण क्षेत्रले (०.१४%) ओगटेको छ। त्यसैगरी हिमाली मैदानले २२.९६%, हिउँ/हिमनदी ले १९.७३%, बुट्यान क्षेत्रले ९.३८%, कृषि क्षेत्रले ८.४८%, पहाडी घाँसे मैदानले ५.८०%, बाँझो जमिनले ०.३९% र नदी/ताल/तलैया र अन्य जलाशयले ०.१४% भूभाग ओगटेको छ।

यस संरक्षित क्षेत्रमा दुर्लभ वन्यजन्तु हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, कस्तूरी मृग आदि पाइन्छन्। हालै गरिएको उपस्थित सर्वेक्षणद्वारा व्याँस गाविसमा हिउँ चितुवाको उपस्थिति पुष्टि भएको छ। अबै संख्या घनत्वको गणना गर्न बाँकिनै छ। यस अतिरिक्त यहाँ यासाँगुम्बा, जटामासी, सुगन्धवाल, लौठ सल्ला र बोभो जस्ता उच्च मूल्य गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटी पाइन्छ।

यसको व्यवस्थापन योजना (२०१५-२०१९) ले संरक्षित प्राकृतिक वातावरण जहाँ गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटीहरूको दिगो प्रयोग

र पर्या पर्यटनको माध्यमले स्थानीय समुदाय समृद्ध हुने दूरदृष्टि राखेको छ। यस योजनामा चार मुख्य अध्यायहरू छन्। अध्याय एकले संरक्षण अवधारणा/रणनीतिहरूको पृष्ठभूमिको वर्णन र संरक्षण नीति र कानूनी प्रावधानहरूको समीक्षा गरेको छ। अध्याय दुईले योजना तयारी गर्न प्रयोग गरिएको विधिको व्याख्या गरेको छ। अध्याय तीनमा योजनाको सान्दर्भिकता र यस संरक्षण क्षेत्रको वर्तमान भौगोलिक, जैविक, भौतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको विवरण दिएको छ। अध्याय चार सबैभन्दा महत्वपूर्ण खण्डमा सवाल, रणनीति र क्रियाकलापहरूको व्याख्या गरिएको छ।

यस योजनाले सन् २०१५ र २०१६ मा यस संरक्षण क्षेत्र कार्यलयमा उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा मुख्य गैर काष्ठ वन पैदावरहरू संकलन गर्ने सुझाव दिएको छ। गैर काष्ठ वन पैदावरहरू संकलनको परिमाण सम्बन्धित अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस किसिमको प्रावधानले प्रत्येक वर्ष २५,००० भन्दा बढी मानिसहरू यहाँका खर्कहरूमा यासाँगुम्बा खोज्न र संकलन गर्न आउदा उच्च लेकाली खर्कका बुट्यान विशेष गरी चिमाल र जुनिपरमा पर्ने दबाव र सिर्जना हुने द्वन्द्वको व्यवस्थापन हुने विश्वास गरिएको छ। तसर्थ यस योजनाले प्रमुख गैरकाष्ठ वन पैदावरहरूको लागि उप सेक्टर योजना बनाउन सुझाव दिएको छ। सन् २०१७ देखि उक्त उप सेक्टर योजनाले उच्च मूल्य गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटीहरूको दिगो कटान सुनिश्चित गर्न सूचना दिनेछ। यसको साथै यासाँगुम्बा संकलनकर्ताहरूद्वारा लेकाली भङ्गज्याङ्ग र बुट्यानमा बढी रहेको चापलाई न्यूनीकरण गर्न वैकल्पिक उर्जामा सहयोग गर्न यस योजनाले सुझाव दिएको छ।

यस संरक्षण क्षेत्रले नेपालको सबैभन्दा बढी ग्रामीण भागको प्रतिनिधित्व गरेको छ। ठाडो भू धरातल, सीमित कृषियोग्य जमिन र चिसो हावापानी भएको कारण यस क्षेत्रमा असिम खाद्य असुरक्षा र गरिबीको सम्भावना बढी रहेको छ। जिल्ला विवरण, दार्चुला (२०१०) ले प्रदान गरेको निम्न तथ्याङ्कबाट यो कुरा पुष्टि हुन्छ: १०,४३४ घरधुरी मध्ये जम्मा २.१६ % घरधुरीलाई १२ महिना भन्दा बढी खान पुग्दछ र अधिकतम घरधुरीहरू अपुग खाद्यान्न उत्पादन समूहमा पर्दछन् (४३.९ %: ३ देखि ६ महिना सम्म, ३०.९ %: ३ महिना भन्दा कम, र २२.९ %: ६ देखि १२ महिना सम्म)। त्यसकारण भौतिक पूर्वाधारहरू

(सडक, पुल, होटेल आदि) को विकास भएमा यँहाका स्थानीय समुदायहरू लाभान्वित हुने हुदा ग्रामीण पूर्वाधार विकासमा विशेष जोड दिएको छ। यसबाट यस क्षेत्रको अनुपम सांस्कृतिक, पवित्र स्थलहरू (मन्दिर, वन, ताल आदि) र स्थानीय चाडहरूमा आधारित सम्पदा/सांस्कृति पर्यटनको विकास तथा पर्यटकीय सीपको क्षमता अविवृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने छ।

यस व्यवस्थापन योजनाले जीविकोपार्जनको बढावालाई प्राथमिकता दिएको छ। यस योजनाले दुवै खेती र खेती बाह्यका क्रियाकलापहरूमा आधारित जीविकोपार्जनका स्रोतहरूको महत्त्वलाई बुझेको छ। यस संरक्षण क्षेत्रका स्थानीयहरू कृषि बाली कटान पछि खेती बाह्यका क्रियाकलापहरूमा भर पर्दछन्। हालैका वर्षमा विप्रेषणले कूल आमदानीमा बढी हिस्सा ओगटेको देखिन्छ। त्यसकारण जीविकोपार्जनका लागि विशेष कार्यक्रमहरू यस प्रकारका छन्: १) गरीब र सीमान्तकृत घरधुरी लक्षित, २) एक गाउँ, एक उत्पादन कार्यक्रम। स्थानीय समुदायहरूको जीविकोपार्जन सुरक्षाको अभावमा तिनीहरूलाई संरक्षण प्रयासमा संलग्न गर्न धेरै कठिन हुनेछ। यस कारण जीविकोपार्जन कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य खेती र बाह्य खेतीका क्रियाकलापहरूद्वारा समुदायको आर्थिक लाभ सुनिश्चित गर्नु हो। जीविकोपार्जन कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा गरीब र सीमान्तकृत घरधुरीहरूलाई प्राथमिकता दिनेछ। साथै जीविकोपार्जन र महिला तथा गरीब समूहहरूको अधिकारका लागि सामूहिक रूपमा कार्य गर्न उच्च महिला समूहको गठन गर्ने दृष्टि राखेको छ। त्यसैगरी व्यवस्थापन योजनाले स्थानीय उद्यमी र कृषकहरूको आमदानीमा वृद्धि गर्नको लागि समुदायमा आधारित चिउरी पिस्ने मिलमा लगानी गर्ने छ।

यस व्यवस्थापन योजनाले ग्रामीण विकास सम्बन्धित क्रियाकलापहरू पनि प्रस्ताव गरेको छ। यी क्रियाकलापहरू गा.वि.स. स्तरका छलफलकबाट निर्धारण गरिएका हुन्। समुदायहरूले यी क्रियाकलापहरू जि.वि.स. र अन्य निकायसंग पनि माग गरेको हुन सक्ने भएकोले कुनै कृयाकलाप नदोहरीनको निम्ति जि.वि.स.को योजना गोष्ठीमा जिल्ला शिक्षा कार्यलय, जिल्ला स्वास्थ्य कार्यलय, जिल्ला खानेपानी कार्यलय, जिल्ला महिला विकास कार्यलय, र अन्य दातृ निकायहरू को उपस्थितिमा क्रमबद्ध गर्न सुझाव दिइएको छ।

संरक्षण शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम यस व्यवस्थापन योजनाको अर्को महत्वपूर्ण लक्ष्य रहेको छ। व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सहि मनोवृत्ति केवल जनचेतनाद्वारा मात्र सम्भव छ। यो कुरालाई ध्यान दिएर विद्यार्थीहरूलाई संरक्षण चेतना र पाठ्यक्रम बाहिरका गतिविधिहरूको लागि लक्षित गरेको छ। संरक्षण शिक्षाले विद्यार्थीहरूलाई जैविक विविधता र प्राकृतिक संसारलाई कदर गर्न र संरक्षण कृयाकलापहरूमा संलग्न गर्न लक्ष्य लिएको छ। त्यसैगरी समुदाय पहुँच कार्यक्रमले गाउँले/समुदाय सदस्यहरूलाई लक्षित गर्ने छ। सबै कार्यक्रमको जग संरक्षण चेतनानै हो। संरक्षित क्षेत्रका

संस्थाहरूलाई प्रभावकारी र कुशलतापूर्वक संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन गर्न जहा सम्भव छ क्षमता विकास गतिविधिहरू (गोष्ठी, तालीम, सेमिनार आदि) द्वारा सीप प्रदान गरिने छ।

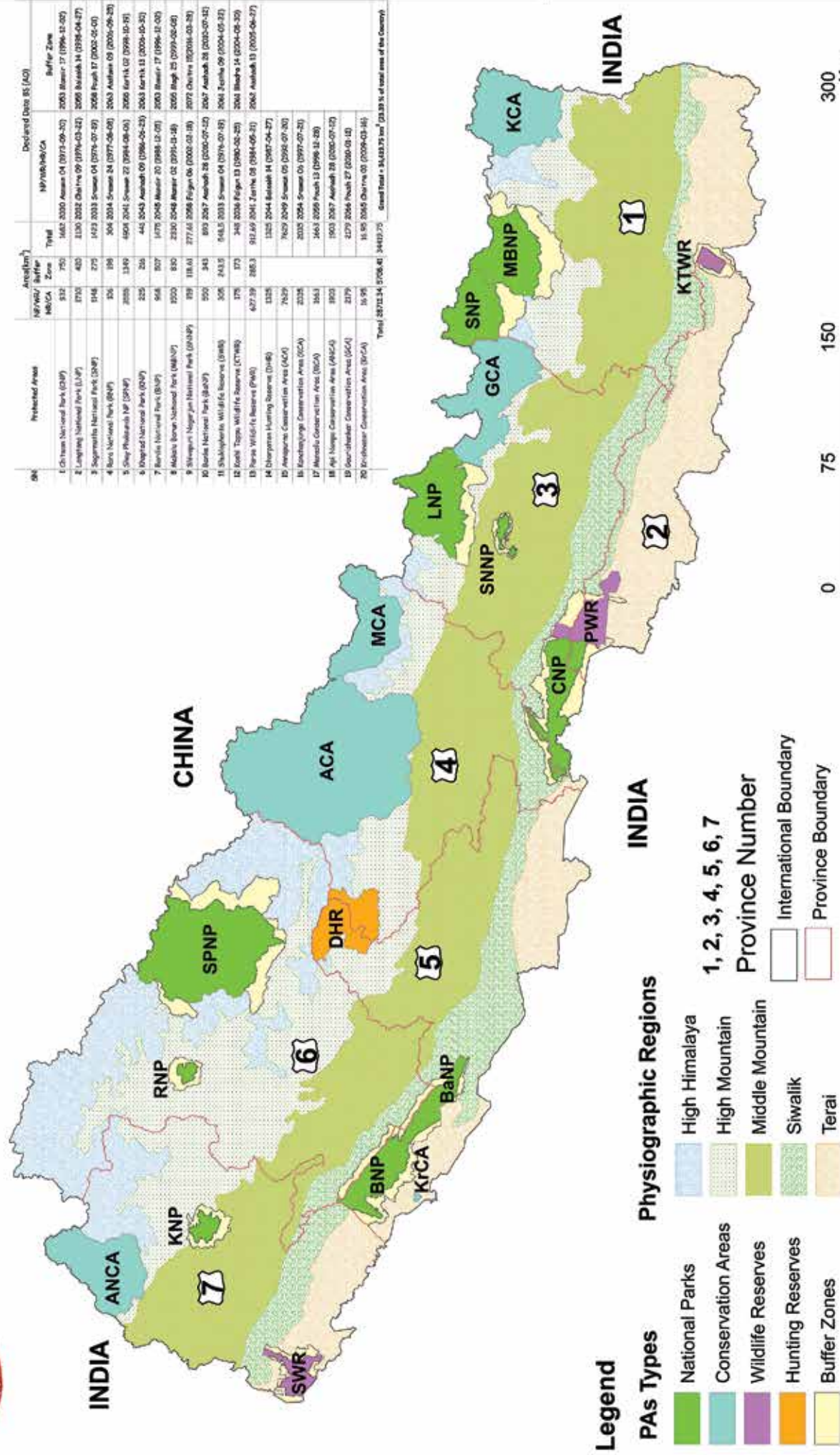
जलवायु परिवर्तनमा स्थानीयहरूको धारणा प्राकृतिक प्रक्रियाहरूको समय जस्तै फूलफूलने समयमा परिवर्तन आएको, दिनमा गर्मी बढेको र रातमा चिसो कम भएको आदि रहेको छ। वर्षाको समय अनियमित भएको, सुख्खा समयमा वर्षा कम भएको, हिम रेखा सरेको, तीव्र हिउँ परलनु आदि जस्ता जलवायु परिवर्तनका प्रभाव पनि यस क्षेत्रमा देखिएका छन्। संरक्षण र जीविकोपार्जनलाई चुनौती दिने जलवायु परिवर्तन सम्बन्धित जोखिमलाई यस योजनामा औल्याइएको छ। त्यसैगरी जलवायुका परिणामहरूको दीर्घकालीन अनुगमन गरिने छ। भूक्षय र नदी कटानले कृषियोग्य जमिन बगाएर लैजाने र सडक सञ्जाललाई हानि गरेको देखिएको छ। यस अतिरिक्त वन डढेलोले वन क्षेत्रमा क्षति गरेको देखिएको छ। यस कारण समुदाय र पारिस्थितिकीय प्रणालीको सहनशीलता विकास गर्ने यस योजनाको अर्को उद्देश्य रहेको छ। प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण गर्न मुख्य सरोकारवालहरू संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद, संरक्षण क्षेत्र उपभोक्ता समिति, महिला समूह र कृषक सहकार्यहरूलाई संस्थागत गर्नु हो। जलवायु परिवर्तन अनुकूलन कार्यक्रमलाई जीविकोपार्जन बढुवा कार्यक्रममा समावेश गरिएको छ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रल कैलाश पवित्र भूपरिधि र विकास पहल को एक भाग रहेकोले यसको क्षेत्रीय सहकार्य संग अन्तरसम्बन्ध रहेको छ। यस संरक्षण क्षेत्रले छिमेकी देशहरू विशेष गरी भारत र चीनसंग सीमापार सहकार्य र पारस्परिक समझदारी गर्न निरन्तर प्रयासरत रहने छ। तीन सार्वभौम देशहरूलाई एकै मञ्चमा ल्याउन र जैविक विविधता संरक्षणमा चासो बढाउन कैलाश पवित्र भूपरिधि र क्षेत्रीय कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनाले (२०१२-२०१६) महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

पर्याप्त र दक्ष मानव स्रोतको साथसाथै प्रभावकारी व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयनको निम्ति सबल मुख्य र सेक्टर कार्यलय आवश्यक छ। व्यवस्थापन योजनाले पर्याप्त मानव स्रोत संगसंगै यस संरक्षण क्षेत्रको मुख्य कार्यलय, सेक्टर कार्यलय र रेन्ज पोस्टको महत्वपूर्ण भूमिका स्पष्टरूपमा उल्लेख गरेको छ। प्रभावकारी समन्वय र सहयोगको लागि परिषद कार्यलय र यस संरक्षण क्षेत्रको मुख्य कार्यलयको भूमिका बनेको छ। लक्षहरूको प्रगतिको समीक्षा गर्न तार्किक रुपरेखा एक अनुगमनको माध्यमको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। मुख्य यस संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारी र संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूको क्षमता विकासलाई उच्च प्राथमिकता दिइएको छ। यस योजनाले (२०१५-२०१९) संरक्षणका क्रियाकलापका लागि रु २३९,१७१,०००.०० खर्च लाग्ने अनुमान गरेको छ। बजेटको विषयगत वार्षिक बाँडफाँड कार्यक्रमहरू योजनामा प्रस्तुत गरिएको छ।

Protected Areas of Nepal

विषय सूची

अध्याय १: परिचय	१
१.१. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	१
१.२ नीति तथा कानून	२
१.३. भू-परिधि संरक्षण र सीमापार सहयोग	३
१.४. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विशेषता	४
अध्याय २: अध्ययन विधि	५
अध्याय ३: भूमिका, मुख्य जैविक भौतिक पक्षहरूको वस्तुस्थिति	७
३.१ नाम, क्षेत्र र भौगोलिक अवस्था	७
३.२ जलवायूको अवस्था	८
३.३ जलस्रोत	९
३.४ भू-फैलावटको अवस्था	९
३.५. सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था	१२
३.५.१ जनसंख्या	१२
३.५.२ जातिय समूह र धर्म	१२
३.५.३ मुख्य पेशा	१३
३.५.४ गरीबीको अवस्था	१३
३.५.५ सरोकारवालाहरूको विश्लेषण	१५
३.६ भौतिक पूर्वाधार विकास	२४
३.७.१ सडक सञ्जाल	२४
३.७.२ विद्यालय भवनको अवस्था	२५
३.७.३ स्वास्थ्यको अवस्था	२५
३.७.४ खानेपानी आपूर्ति र सरसफाई	२६
३.७.५ सम्पदा/संस्कृति पर्यटन	२६
३.८ जलवायू परिवर्तन र प्रकृतिक प्रकोप	२७
३.९ सीमापार सहयोग	२८
अध्याय ४: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन योजना	२९
४.१ प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन	२९
४.१.१ खर्क/चरन क्षेत्र व्यवस्थापन	२९
४.१.२ वन व्यवस्थापन	३२
४.२ प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम	३३
४.२.१ बासस्थान व्यवस्थापन	३३
४.२.२ चोरी शिकार र अवैध वन्यजन्तु व्यापार	३४
४.२.३ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व	३५
४.३ ग्रामीण विकास	३५
४.३.१ बाटो र पुल निर्माण	३५

४.३.२ विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण/मर्मत	३६
४.३.३ खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाई	३७
४.३.४ जलविद्युत्	३८
४.४ जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम	३८
४.४.१ उच्च मूल्य गैर काष्ठ वन पैदावर व्यवस्थापन	३८
४.४.२ खेतीमा आधारित जीविकोपार्जन	३९
४.४.३ खेती बाह्य क्रियाकलापमा आधारित जीविकोपार्जन	४०
४.५ सम्पदा/संस्कृति पर्यटन	४१
४.५.१ पवित्र स्थल, पर्यटकीय आकर्षण र तिनीहरूको महत्वको लेखपत्रीकरण	४१
४.५.२ पैदलमार्ग/घरबासको विकास	४१
४.५.३ सीप विकास	४२
४.६ जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण/अनुकूलन कार्यक्रम	४२
४.६.१ सामुदायिक सहासीलताको विकास	४२
४.६.२ विपद् जोखिम न्यूनीकरण	४३
४.७ संरक्षण शिक्षा र जनचेतना	४३
४.८ संस्थागत स्थापना र क्षमता विकास	४४
४.९ अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्याङ्कन	४६
४.१० प्रस्तावित बजेट	४६

सन्दर्भ सामग्री	५०
-----------------	----

अनुसूची	५१
---------	----

१.१. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपालमा वन्यजन्तु र वनस्पतिको संरक्षण कार्य, नेपाल सरकारको पहिलो पञ्च वर्षीय विकास योजना (वि.सं. २०१३-२०१८) देखि हुदै आएको भएता पनि वि.सं. २०२९ सालमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको तर्जुमा र लागू पछि मात्र जैविक विविधताको संरक्षण र व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन संरक्षित क्षेत्रहरूको घोषणा हुँदै गए। नेपालमा १० वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, ३ वटा वन्यजन्तु आरक्ष, १ वटा शिकार आरक्ष र ६ वटा संरक्षण क्षेत्रका साथै १३ वटा मध्यवर्ती क्षेत्र (Buffer zone) छन्। यो नेपालको कूल क्षेत्रफल को २३.३९% अर्थात ३४,१८६ वर्ग कि.मि क्षेत्रफल हुन आउँछ।

नेपालमा संरक्षित क्षेत्रहरू सुरुमा संकटापन्न वन्यजन्तुको संरक्षणको निम्ति घोषणा गरिएका थिए। वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा प्राकृतिक संरक्षण तथा सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता जगेर्ना गर्न संरक्षणको उद्देश्य फराकिलो पारिएको छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ र सो अन्तरगतका नियमावलीहरू नै जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि प्रमुख कानूनी आधार भएको छ। हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६ ले हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको वन पैदावारमा आधारित दैनिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि शुल्क काठ, दाउरा, निगालो घर घाँस जस्ता प्राकृतिक स्रोत संकलन र घुम्ती चरीचरनको विशेष व्यवस्था गरेको छ।

संरक्षित क्षेत्रहरूको संरक्षण एवं दीगो व्यवस्थापन र राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को दफा ३ अनुसार संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापकीय कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली २०५७ तर्जुमा भई

कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को चौथो संशोधनले समुदायिक विकास गर्न निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्रले वार्षिकरूपमा संकलन गरेको राजस्वको ३०-५०% प्रयोग गर्न सक्ने प्रावधान राखेको छ। यसरी मध्यवर्ती क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्रले जैविक विविधता संरक्षणमा जनसहभागितामा जोड दिनुका साथै स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनका लागि पनि सहयोग गर्दै आएको छ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र नेपालमा पहिलो संरक्षण क्षेत्र हो। मनास्लु, कञ्चनजङ्घा, कृष्णसार, गौरीशंकर र अपि-नाम्पा नेपालका अन्य संरक्षण क्षेत्रहरू हुन्। नेपाल सरकारबाट अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको दीगो व्यवस्थापनको लागि पहिलो पाँच वर्षे व्यवस्थापन योजना (सन् २०१०-२०१४) स्विकृत भएको थियो।

स्वीकृत व्यवस्थापन योजनाको उद्देश्यहरू निम्नानुसार थियो।

१. लोपोन्मुख संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पति संरक्षण गर्ने।
२. सुदूरपश्चिम क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई राष्ट्रको संरक्षित क्षेत्र संजालमा समावेश गराउने।
३. दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भागमा अवस्थित अनुपम प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण, नियमन र बुद्धिमतापूर्वक उपयोग गर्ने।
४. संरक्षण गतिविधिहरू संचालन गरी जीविकोपार्जनमा सुधार तथा गरीबी निवारणमा टेवा पुऱ्याउने।
५. दार्चुला जिल्लाको सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण-पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने।
६. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पाइने वन्यजन्तु र वनस्पतिहरूको अध्ययन, अनुसन्धान गरि तथ्याङ्क अध्यावधिक गर्ने।

१.२ नीति तथा काबूज

नेपाल सरकारले संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधता कार्यलाई संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५३, संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली २०५७, कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०६४, र संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका २०५६ जारी गरेको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९- संरक्षित क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षण गर्ने यस ऐनको दफा ५ अनुसार संरक्षित क्षेत्रमा वन्यजन्तु र पशुपंक्षी शिकार गर्न, टहरा वा अन्य संरचना निर्माण गर्न, खेती आबाद गर्न, आगो लगाउन, रूख, भाडी वा अन्य वन पैदावरहरूलाई क्षति पुऱ्याउन, र उत्खनन् कार्यहरूलाई निषेध गरिएको छ । यस ऐनले राष्ट्रिय निकुञ्ज आरक्षण वा संरक्षण क्षेत्रको ३०-५०% राजस्व स्थानीय बासिन्दाहरूको सामुदायिक विकासका कार्यहरूमा खर्च गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६ - ले सो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले वन पैदावार काठ, दाउरा, स्याउला, पात पतिङ्गर आदि) संकलन गर्न पाउने विशेष व्यवस्था रहेको छ । यस नियमावलीले निकुञ्जमा घरपालुवा गाईवस्तु लाई चरीचरन गर्न अनुमति दिन सक्ने पनि व्यवस्था गरेको छ ।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५२ - मध्यवर्ती क्षेत्रमा एकीकृत संरक्षण तथा सामुदायिक विकासमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली, २०५७ - यस नियमावलीले मुख्यरूपमा स्थानीय समुदायको सामाजिक र आर्थिक अवस्था सुधार साथै जैविक विविधता संरक्षणको लागि उद्देश्यलाई लक्षित गर्दै एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रम लाई बढावा दिएको छ ।

वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९ - यस निर्देशिकामा आठ वन्यजन्तु बाघ, गैडा, हात्ती, हिउँ चितुवा, चितुवा, भालु, जंगली बँदेल र अर्नाबाट हुने हानि र क्षतिको लागि राहतको व्यवस्था गरेको छ । दुर्घटनामा परि मृत्यु भएमा रु. पाँच लाख र गम्भीर घाइतेका निम्ति रु. पचास हजार क्षतिपूर्तिको व्यवस्था छ । त्यसैगरी भौतिक सम्पत्तिको क्षति र घलपालुवा पशु नोक्सानी भएमा रु. दश हजार राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ ।

दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार महासन्धि (CITES), (सन्.१९७५) - नेपाल यस महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको छ । नेपालमा पाइने वन्यजन्तु र वनस्पतिका प्रजाति

मध्ये स्तनधारी ३८ अनुसूची १, १७ अनुसूची २ ५ अनुसूची ३, पंक्षी १२ अनुसूची १, ९५ अनुसूची २, १ अनुसूची ३, सरिसृप ८ अनुसूची १ २१ अनुसूची २, उभयचर २ अनुसूची २, पुतली २ अनुसूची २ र वनस्पति २ अनुसूची १ ४६८ अनुसूची २ र ४ अनुसूची ३ मा सूचीकृत भएका हुन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९, वन ऐन २०४९, निकासी पैठारी नियन्त्रण) ऐन २०१३, भन्सार ऐन २०१२, प्रहरी ऐन २०१२, र वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ कानूनहरूले साईटिस कार्यान्वयनमा सहयोग गरेको छ । यस बाहेक नेपाल सरकारले चोरी शिकारी र वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न र संरक्षणको प्रवर्द्धनका निम्ति विभिन्न योजना र कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति २०७२, वन नीति २०७१, नेपाल जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना (सन् २०१४-२०२०) ले जैविक विविधता संरक्षणका लागि चोरी शिकारी र वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नियन्त्रणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । त्यसैगरी सीमापार चोरी शिकारी र वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्नको साथै जैविक विविधता संरक्षण गर्न सन् २०१० मा चीनसँग सम्झौता पत्रमा (Memorandum of Understanding) हस्ताक्षर गरेको छ । भारतसँग नियमितरूपमा सीमापार सहयोग सम्बन्धित बैठक गर्दै आएको छ । सन् २०११ मा South Asia Wildlife Enforcement Network (SAWEN) को सचिवालय काठमाण्डौ, नेपालमा स्थापना भएको छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा साईटिस अनुसूचीमा सूचीकृत वन्यजन्तु: हिउँ चितुवा, याक, कस्तूरी मृग, घोरल र पंक्षीमा डाँफे र मोनालको बासस्थान हो । यस क्षेत्रमा अनुसूची २ मा सूचीकृत पाँचऔले, जटामासी, सर्पगन्धा, तलिसपत्र, गोब्रे सल्ला जस्ता वनस्पतिहरू पनि पाइन्छन् । यस संरक्षण क्षेत्रमा पाइने वन्यजन्तु र वनस्पतिहरूको सूची अनुसूची ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति (NTCC)- नेपाल सरकारले सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा एक उच्च स्तरीय राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति गठन गरेको छ । यस समितिको मुख्य उद्देश्य बाघ संरक्षणको लागि सम्बन्धित संस्थाहरूलाई नीति तर्जुमा, दिशानिर्देश तथा उच्चतहमा समन्वय गर्नु हो । त्यसैगरी NTCC ले चोरी शिकार र अवैध व्यापार नियन्त्रणको लागि प्रविधि हस्तान्तरण, स्रोत सहयोग र जानकारी आदानप्रदानको लागि बाघ पाईने राष्ट्रहरू र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग साभेदारी गर्ने गराउने रहेको छ ।

राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समिति (NWCCCC) र वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई (WCCB), २०६७- यस समन्वय समिति वन्यजन्तु अपराध विरुद्ध स्रोत परिचालन गर्ने र जैविक विविधता संरक्षणमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्न वन तथा भू संरक्षण मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित एक उच्च स्तरीय समिति हो ।

केन्द्रीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण ईकाई (WCCB) का संयोजक राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग का महानिर्देशक रहने व्यवस्था गरेको छ। यस ईकाईले वन्यजन्तु चोरी शिकार र अवैध व्यापार नियन्त्रणका लागि केन्द्रीयस्तरको समन्वय तथा जिल्लामा रहेका वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण ईकाई (WCCB) को वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण ईकाई सम्बन्धित कामको लागि निर्देशन दिने, अनुगमन गर्ने तथा समन्वय गर्ने गर्दछ।

एकीकृत भू-परिधि योजना निर्देशिका, २०६८- भू-परिधि समन्वय समिति राष्ट्रिय योजना आयोगको सदस्यको अध्यक्षतामा) भू-परिधि कार्य समूह (वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको सचिवको अध्यक्षतामा), भू-परिधि सहयोग ईकाई (योजना तथा मानव स्रोत, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको प्रमुखको अध्यक्षतामा) को संस्थागत व्यवस्थाको गरेको छ। यस निर्देशिकाको उद्देश्यहरू: १) भू-परिधि स्तरमा संरक्षण र पारिस्थितिकीय प्रणाली विकाससँगै सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न उपयुक्त रणनीतिहरू पहिचान गर्न पारिस्थितिकीय प्रणाली अनुरूप विभिन्न कार्यक्रम/गतिविधिहरूको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु हो।

१.३. भू-परिधि संरक्षण र सीमापार सहयोग

नेपालको संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन प्रणालीमा भू-परिधि संरक्षण अर्को महत्वपूर्ण उपलब्धी मानिन्छ। ठूला वन्यजन्तु विचरणको निमित्त विभिन्न किसिमको बासस्थान र पर्याप्त पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू हुन आवश्यक छ। भू-परिधिमा 'Beta Diversity' को असरको कारण अरू समान क्षेत्रभन्दा जैविक विविधता अधिक छ, विशेष गरी भू-परिधिमा बढी पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू, वन्यजन्तुको बासस्थान, स्थानीय समुदाय र तिनको जीवनशैली तथा विविध पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको व्यपस्थापन समावेश भएका हुन्छन्। भू-परिधिस्तरको संरक्षणले ल्याएको संरक्षण सोचले नेपालमा विभिन्न भू-परिधि समेट्ने संरक्षण कार्यक्रमहरू घोषणा भएको छ: तराई भू-परिधि (TAL), पवित्र हिमाली भू-परिधि (SHL), चितवन अन्तर्पूर्ण भू-परिधि (CHAL) र कैलाश पवित्र भू-परिधि (KSLCDI) सञ्चालित छन्।

नेपालको बाग्मती नदी देखि पश्चिममा भारतको यमुना नदीसम्म TAL कार्यक्रम सञ्चालित छ। यो क्षेत्रमा एशिया कै ठूला स्तनधारी जनावरको सबैभन्दा ठूलो समूह भेटिन्छ। यस भूपरिधिले संरक्षित क्षेत्र को सञ्जाल, वन, कृषि जग्गा, आवादी क्षेत्र र सिमसार क्षेत्रहरू नेपाल-भारत अन्तर्राष्ट्रिय सीमाना सहितको करिब ४९,००० वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ। नेपाल सरकारले सन् २००१ मा "जैविक विविधताको संरक्षण, पर्यावरणीय निष्ठाको रक्षा र स्थानीय समुदायको दीर्घो जीविकोपार्जन कायम रहेको विश्वव्यापी अनुपम भू-परिधि" को संरक्षणको दूरदृष्टिको साथ TAL Nepal लाई अनुमोदन गरेको छ। नेपालको तराईको १४ जिल्लामा फैलिएको २३,१९९ वर्ग कि. मि. करिब ६७ लाख

बहु जातीय र बहु सांस्कृतिक संगम जनताको बासस्थान हो।

त्यसैगरी नेपाल, भारत र चीन सरकारले हिमाली सीमापार भू-परिधिस्तरीय-संरक्षणको आवश्यकताको महसुस गरेर ४९,८९९ वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगट्ने पवित्र हिमालय भू-परिधि कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ। यो भू-परिधि नेपालको काली गण्डकीको खोचदेखि भुटानको पश्चिमी सीमासम्म फैलिएको छ। SHL मा नेपालका आंशिक र पूर्णरूपमा २६ जिल्लाहरू र ७ वटा संरक्षित क्षेत्र समावेश छन्। यस SHL पूर्वमा कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र (KCA) देखि पश्चिममा लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज (LNP) सम्म फैलिएको छ।

यस्तैगरी नेपाल सरकारले ICIMOD र संरक्षणका साभेदार संस्थाहरूसँग मिलेर कैलाश पवित्र भू-परिधि (KSL) र कञ्चनजङ्घा भू-परिधि (KL) र CHAL कार्यन्वयनमा ल्याएको छ। वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले भू-परिधि संरक्षण पहललाई रणनीतिक दिशा प्रदान गर्न, समन्वय र अनुगमन गर्न भू-परिधि सहयोग ईकाई (Landscape Support Unit) को स्थापना गरेको छ। भू-परिधि संरक्षणद्वारा स्थानीय तहमा समन्वय र सहयोग तथा चीन र भारतसँग अन्तरसम्बन्ध र सीमापार सहयोग प्राप्त गर्न सम्भव भएको छ।

जैविक विविधताको संरक्षण तथा चोरी शिकार र अवैध वन्यजन्तुको व्यापारसँग नियन्त्रणको निमित्त चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष, कञ्चनजङ्घा संरक्षण क्षेत्र र लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्जको स्थानीयस्तरको सीमापार सहयोग बैठकहरू र केन्द्रीयस्तरको बैठकहरू नियमितरूपमा हुँदै आएको छ।

कैलाश पवित्र भू-परिधि

कैलाश पवित्र भू-परिधिमध्ये भारतको उपोष्ण क्षेत्र र उत्तरी पश्चिम नेपाल (Gangetic Basin) को उत्तरी किनारमा भएर मध्यहिमालयको शिखर हुँदै तिब्बती समस्थलीसम्म फैलिएको विविध भूधरातल रहेको एक अन्तर्राष्ट्रिय भू-परिधि हो। यस भू-परिधि ले ३१,१७५ वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ। यो २९°१८'२३" देखि ३१°१२'४२" उत्तरी अक्षांश र ७९°४९'२६" देखि ८२°२६'५४" पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ। यस भू-परिधि क्षेत्रमा चीनको स्वशासित तिब्बतको पुलान ईलाका, भारतको पिथोरागढ जिल्ला र बागेश्वर जिल्लाको केहि भाग, र उत्तरी पश्चिम नेपालको हुम्ला, बझाङ्ग, दार्चुला र बैतडी जिल्लाहरू पर्दछन्। यहाँ १० लाख भन्दा बढी मानिस बसोबास गर्दै आएका छन्।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले एउटा महत्वपूर्ण एवं प्रचुर जैविक विविधता भएको प्रतिनिधित्व गर्ने संरक्षण क्षेत्र भएको हुनाले यसको महत्व अझै बढ्दो छ।

१.४.अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विशेषता

जैविक विविधता

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र जैविक विविधतामा धनी तथा भौगोलिक दृष्टिकोणले अद्वितीय रहेको छ । यहाँका बासिन्दाहरूको विशिष्ट संस्कृति छ । यस क्षेत्रमा दुर्लभ र संकटापन्न वन्यजन्तु जस्तै हिउँ चितुवा, ध्वाँसे चितुवा, कस्तूरी मृग, र हिमाली कालो भालु पाइन्छन् । यस क्षेत्रमा उच्च मूल्यका यासागुम्बा, जटामसी, सुगन्धवाल, लौठसल्ला, पाँचऔँले, बोभो, चिराइतो, गुच्चीच्याउ, कुटकी पाइन्छन् ।

संस्कृति

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अपि, नम्पा र व्याँस जस्ता उच्च हिमालहरू रहेकाछन् । यस क्षेत्रलाई कैलाश र मानसरोवर

जानको लागि मुख्य प्रवेशद्वार मानिन्छ । यस क्षेत्रको धार्मिक महत्व पनि रहेको छ । हिन्दूधर्ममा आस्था राख्नेहरूको के विश्वास छ भने यस स्थानमा ऋषि व्यासले तपस्या गरेको हुँदा यसलाई तपोभूमिको रूपमा लिईन्छ । यहाँका बासिन्दाहरूलाई व्याँसी भनिन्छ । यो क्षेत्र सौका जाति र तिनीहरूको अद्वितीय भाषा तथा संस्कृतिको लागि पनि प्रख्यात छ ।

जल

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा महाकाली र चमेलिया जस्ता ठूला नदीहरू भएको हुँदा यस क्षेत्रमा जल विद्युत परियोजनाको प्रचुर सम्भाव्यता देखिन्छ । यसको साथै पारिस्थितिकीय सेवाबाट नदीका तल्लो तथा उपल्लो तटीय क्षेत्रमा बस्ने जनताहरूका आर्थिक विकासमा ठूलो टेवा मिल्न सक्छ । यस क्षेत्रको कूल भूभागको १९.७३% हिउँ र हिमनदीले ढाकेको छ ।

वन नीति २०७१, राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना (सन् २०१४-२०२०) र अन्य संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन योजनाहरूले यस व्यवस्थापन योजना तयार गर्न मार्गनिर्देशन प्रदान गरेको छ । यो योजना तयारीको लागि मुख्य सन्दर्भ सामग्रीहरू अघिल्लो व्यवस्थापन योजना, पवित्र कैलाश भू-परिधिको रणनीतिक दस्तावेज, दार्चुलाको जिल्ला विवरण, अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालयको प्रगति प्रतिवेदन, अनुगमन प्रतिवेदन अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै योजना तयारी गर्ने क्रममा दुवै मात्रात्मक र गुणात्मक विधिद्वारा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरेपछि राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको अधिकारीहरू र अपि-नाम्पा स्थलगत

अवलोकन गरिएको थियो । सन्दर्भ सामग्रीको पुनरावलोकन प्रारम्भिक मस्यौदा उपर सुझाव संकलन गर्त अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, जिल्ला वन कार्यालय, जिल्ला विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास कार्यालयसँग परामर्श बैठक संरक्षण सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, गा.वि.स., राजनीतिक दल र महिला समूहको प्रतिनिधिहरूसँग सामूहिक छलफल अन्तरक्रिया अन्तर्वाता लिइयो । वन स्रोतमा आधारित आयआर्जनका क्रियाकलापहरूको अवस्था बुझ्नको लागि सहभागितामूलक नक्साहरू तयार गरिएको थियो । सामुदायिक छलफलद्वारा यहाँको अवस्था विश्लेषण गरियो । व्यवस्थापन योजना तयारी गर्न अपनाइएका स्थलगत विधिहरू मस्यौदा तयार विधि आरेखामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र १: अध्ययन विधि

दोश्रो स्रोत तथ्याङ्क संकलन

प्रथम तहबाट तथ्याङ्क संकलन

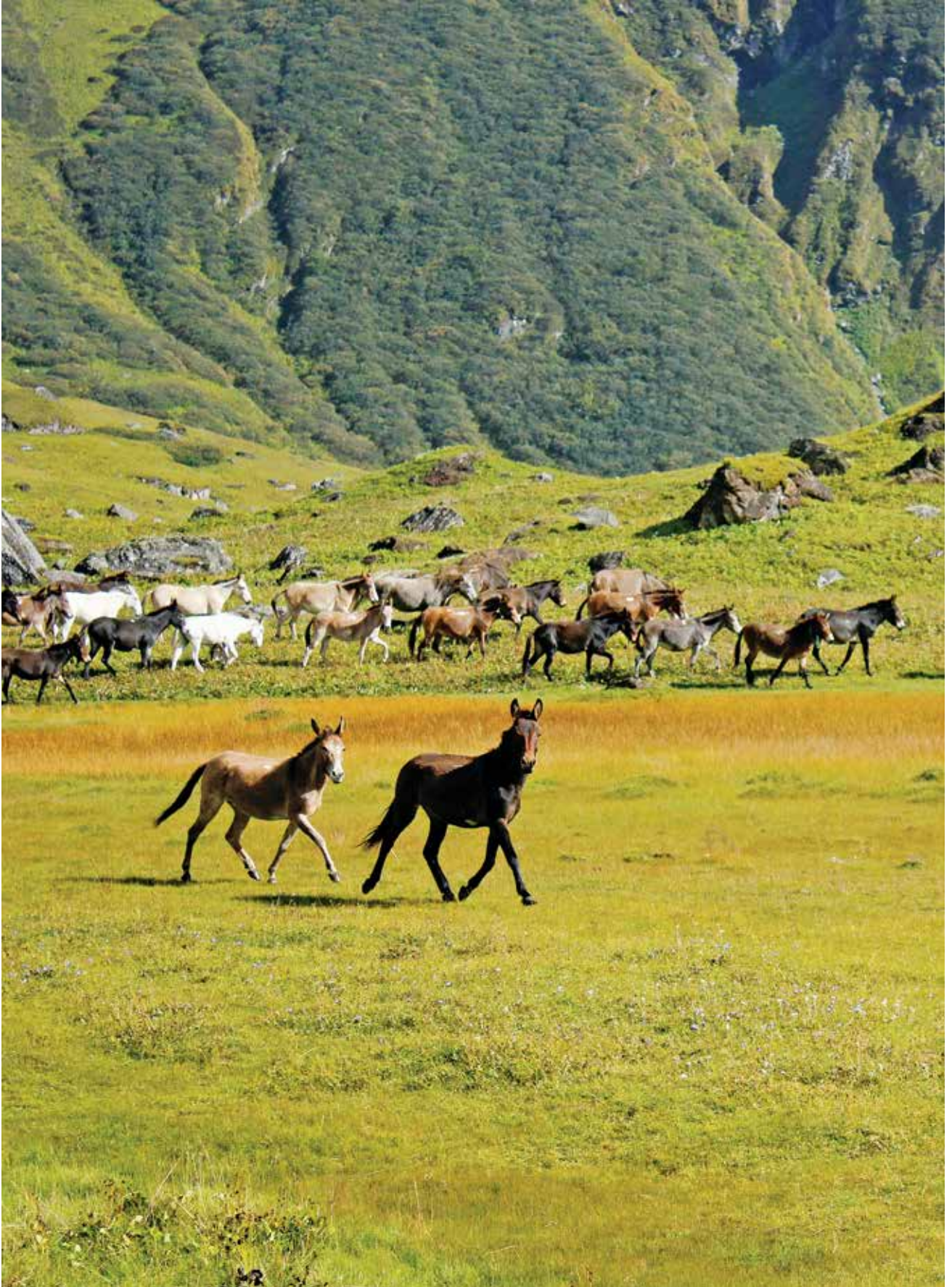
सन्दर्भसामग्री र दस्तावेजहरूको अध्ययन पुनरावलोकन

स्थलगत सर्वेक्षण अघि प्रारम्भिक मस्यौदा उपर सुझाव

जिल्ला स्तरीय परामर्श बैठक अन्तरक्रिया अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, जिल्ला वन कार्यालय, जिल्ला विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास कार्यालय)

समुदायस्तरीय सामूहिक छलफल अन्तरक्रिया र अन्तर्वाता संरक्षण सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गाविस, राजनीतिक दल र महिला समूहको प्रतिनिधिहरू)

समय रेखा

स्थल, जैविक-भौतिक पक्षहरूको वस्तुस्थिति

३.

३.१ नाम, क्षेत्र र भौगोलिक अवस्था

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भूभाग ओगटेको छ। यो उत्तरमा चीन र पश्चिममा भारतसँग जोडिएको कैलाश पवित्र भू-परिधि अन्तरदेशीय भूपरिधिको अभिन्न अङ्ग हो। सन् २०१० मा घोषणा भएको यस संरक्षण क्षेत्रको क्षेत्रफल १,९०३ वर्ग कि. मि. रहेको छ। यस क्षेत्रमा रहेको अपि (७,१३२ मि.) र नाम्पा (६,७५७ मि.) हिमालहरूबाट यसको नामाकरण गरिएको

हो। यो संरक्षण क्षेत्र २९°३०' देखि ३१°१५' उत्तरी अक्षांश र ८०°२२' देखि ८१°०९' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ। यसको उत्तरी सीमाना चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतसँग जोडिएको छ भने दक्षिण सीमाना लास्कु र नौगड खोला, चमेलिया नदीसम्म छ। त्यसैगरी पूर्वी सीमानामा बभाङ्ग र पश्चिमी सीमाना भारतसँग छुट्याउने महाकाली नदीसम्म फैलिएको छ (चित्र २)।

चित्र २. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको स्थलगत नक्सा

(स्रोत: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र २००८)

धरातलीय अवस्थिति

यसको धरातलीय अवस्थिति समुन्द्री सतहबाट ५३९ मि. देखि ७,१३२ मि. उचाईमा रहेको छ । यसमा व्याँस (६,६७० मि.) हिमाल छ । पनि यहाँको माटोको किसिममा मध्यहिमाली भेगमा मध्यमअम्लिय माटोका साथै हल्का फुस्रो बालुवा र गिट्टी पाइन्छ । उच्च हिमाली क्षेत्रमा ठूला चट्टानसहित ढुङ्गे माटो पनि पाइन्छ ।

यो क्षेत्र भारतीय उपमहाद्वीप प्लेट र तिब्बती प्लेटबीचमा अवस्थित हुँदा भूगर्भिक हिसाबले अलि कमजोर छ । यस Schist, Gneiss, Limestone र Sediment जस्ता ढुङ्गा हुँदा वर्षा मौसममा पहिरो र बाढीको अत्यधिक जोखिम छ । ढुङ्गाहरूमा Granite, Pegmatite, Phyllite र Quartzite पनि पाइन्छ । भूमिको अवस्था, भू उपयोगिता र भूक्षय सम्बेदनशीलताको आधारमा यस संरक्षण क्षेत्र लाई ९ वटा वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा धेरै जसो भू-भाग ठाडो भिरालो (>४० डिग्री) रहेको छ ।

३.२ जलवायुको अवस्था

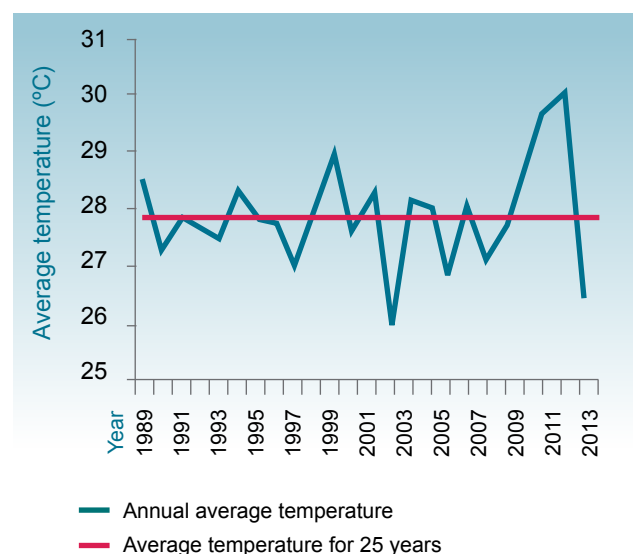
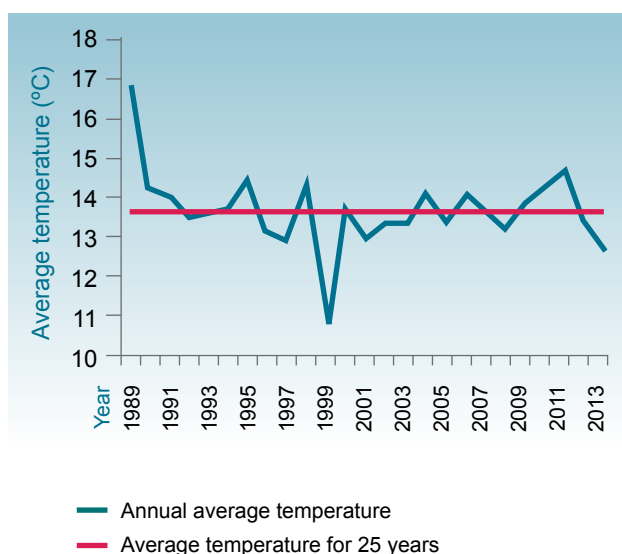
कैलाश पवित्र भू-परिधिको हावापानी मुख्यतः दक्षिण भागको (Greater and Lesser Himalayan Zones) मनसुन, हिमालपारिको क्षेत्र (Trans-himalayan zone) माथि रहेको वर्षाछायाक्षेत्र (Cold desert conditions), र तिब्बती समस्थलीसँग जोडिएकोले महाद्वीपीय र एशीयाली हावापानीले नियमित गर्दछ । उचाई र स्थलाकृतिमा फरकपन भएको हुनाले,

यस क्षेत्रमा उपोष्ण देखि समशितोष्ण, लेकाली र चिसो उच्च उचाई मरुभूमि हावापानी पाइन्छ ।

दक्षिणी हिमालयमा, औषत अधिकतम तापक्रम करिब १८°C, न्यूनतम तापक्रम ७°C रहन्छ भने वार्षिकरूपमा औषतमा करिब २,१०० मि.मि. वर्षा हुने गर्दछ । दक्षिणी हिमालय श्रृंखलाको तापक्रम र वर्षाको ढाँचा २,१०० मि. भन्दा माथि उष्ण र उपोष्ण ३,००० मि. भन्दा माथि समशितोष्ण रहेको पाइन्छ । सन् १९७० देखि यी क्षेत्रहरूमा न्यूनतम तापक्रम बढ्दै गएको अभिलेख भएको छ । कैलाश पवित्र भू-परिधिको चीनतर्फको औषत उचाई ४,५०० मि. भन्दा बढी तिब्बती क्षेत्रमा पर्ने हुँदा यसको न्यूनतम उचाई ३,६०० मि. भन्दा माथि हावापानी चिसो र सुख्खा किसिमको छ । यहाँ औषत २०० मि.मि. वर्षा हुने गर्दछ ।

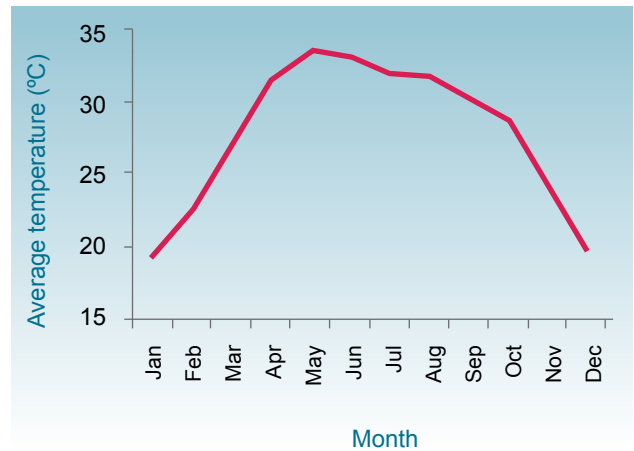
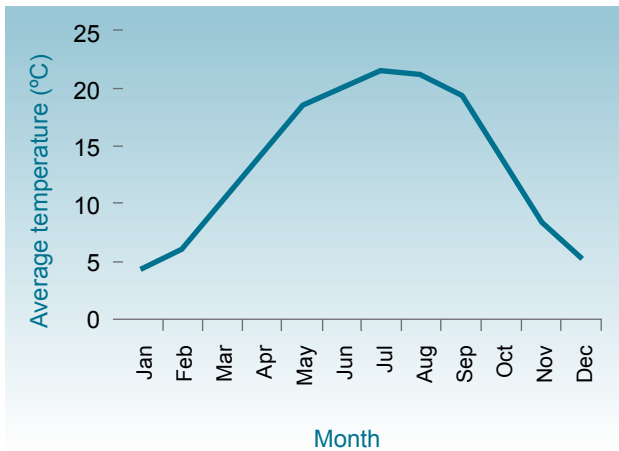
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको उचाई र स्थलाकृतिको फरकपनले गर्दा, यहाँको जलवायुमा विविधता देख्न सकिन्छ । यस संरक्षण क्षेत्रको दक्षिणी-पूर्व भाग एवम् बेसीतिर उपोष्ण हावापानी हिमाल र उच्च हिमालतिर समशितोष्ण र लेकाली हावापानी पाइन्छ । लटिनाथ, तपोवन, सिप्टी, खार र काटैको दक्षिणी भागमा उपोष्ण हावापानी र उच्चभेगमा अवस्थित व्याँस, घुसा र खण्डेश्वरीतिर समशितोष्ण र लेकाली हावापानी पाइन्छ । यस क्षेत्रको औषत वार्षिक न्यूनतम र अधिकतम तापक्रम क्रमशः १३.६९°C र २७.७८°C रहेको छ ।

चित्र ३. बिगत २५ वर्षमा (१९८९-२०१३) मापन गरिएको औसत वार्षिक न्यूनतम (३ a) र अधिकतम (३ b) तापक्रम

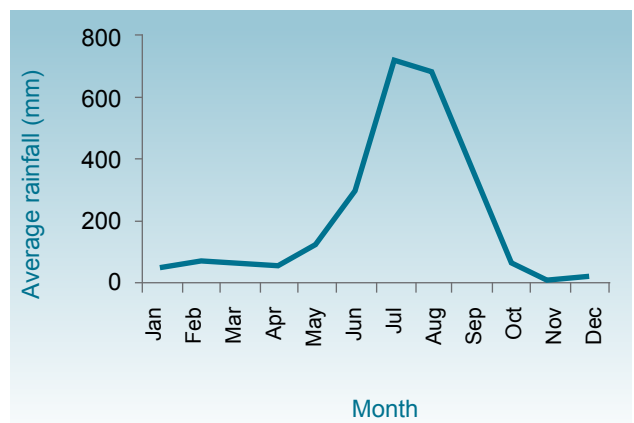
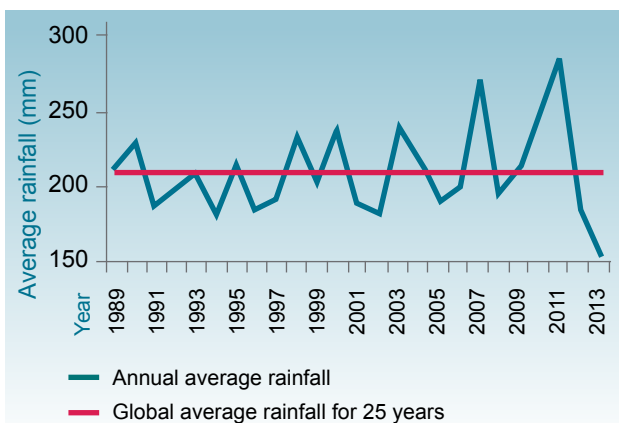
(स्रोत: DHM 2014)

चित्र ४. विगत २५ वर्षमा (१९८९-२०१३) मापन गरिएको औषत मासिक न्यूनतम (४a) र अधिकतम (४b) तापक्रम

(स्रोत: DHM 2014)

चित्र ५. विगत २५ वर्षमा १९८९-२०१३) मापन गरिएको औषत वार्षिक ५a) र औषत मासिक ५b) वर्षा

(स्रोत: DHM 2014)

यस क्षेत्रमा न्यूनतम तापक्रम डिसेम्बर, जानवरी र फेब्रुवरी महिनामा र अधिकतम तापक्रम मे, जुन र जुलाईमा मापन गरिएको छ। त्यसैगरी जुलाई र अगस्तमा अधिकतम वर्षा र नोभेम्बर देखि अप्रिलसम्म न्यून वर्षा हुने गर्दछ। सो क्षेत्रको औषत वर्षा २०९.४ मि.मि. रहेको छ। यस क्षेत्रको जलवायुको विस्तृत जानकारी अनुसूची १ मा दिइएको छ:

3.3 जलस्रोत

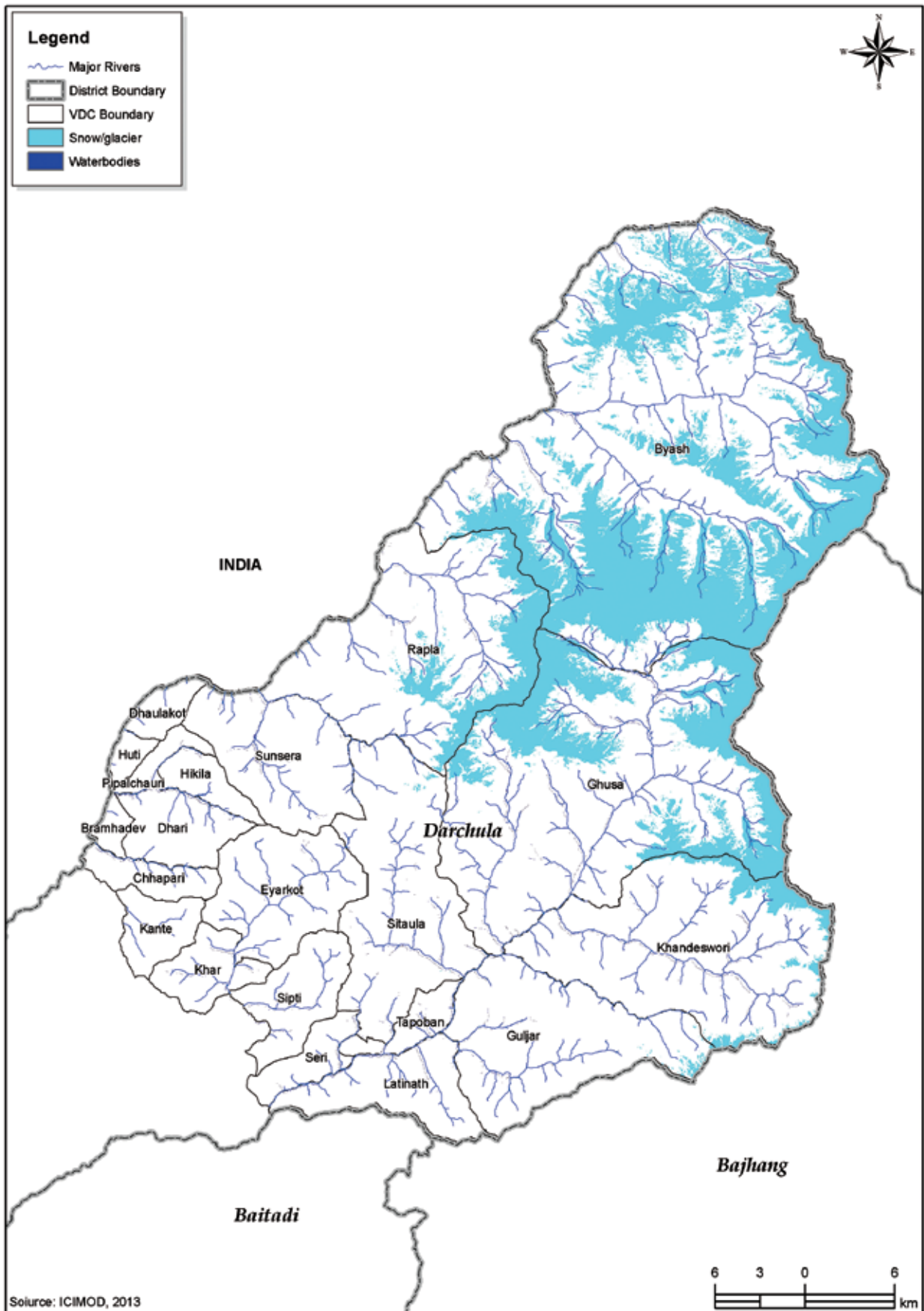
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको प्रमुख नदीहरू महाकाली र चमेलेया हुन्। यी नदीहरू हिउँ पगलेर उत्पत्ति हुने भएकोले बाह्रमासे छन्। यस बाहेक टिङ्गर, नाम्पा, अपि, गोम्ती, तम्पक, कल्लु, दुम्लिङ्ग, निजङ्ग, रन्कल, फटगढ, रितिङ्ग, टुसारपानी, काला गढ, लस्कु, नौगढ, चुम्चुमे, चेती, मकरी र जुडे यस क्षेत्रमा बग्ने अन्य नदीहरू हुन्। खण्डेश्वरी, घुसा, राप्ला र व्याँस गा.वि.स.का उच्च भागमा हिमनदीहरू हुन् (चित्र ६)।

बाह्रमासे नदी र हिमनदीहरू यस क्षेत्रको जलविद्युत् आयोजना र सिचाईको स्थायी स्रोतहरू हुन्। अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र तथा कैलाश पवित्र भूपरिधि क्षेत्रमा ३० मेघावाट क्षमताको चमेलेया जलविद्युत् परियोजना छ। सरयू, महाकालीको दोभानमा प्रस्तावित पञ्चेश्वर बहुउद्देश्यीय जलविद्युत् परियोजना निर्माणाधिन छ। यहाँ २४ वटा लघु विद्युत् योजनाहरू सञ्चालित छन् जसबाट ४३२.९ किलो वाट बिजुली उत्पादन भएर ४७०१ घरधुरीहरू लाभान्वित भएका छन् (अनुसूची २)।

3.8 भू-फैलावटको अवस्था

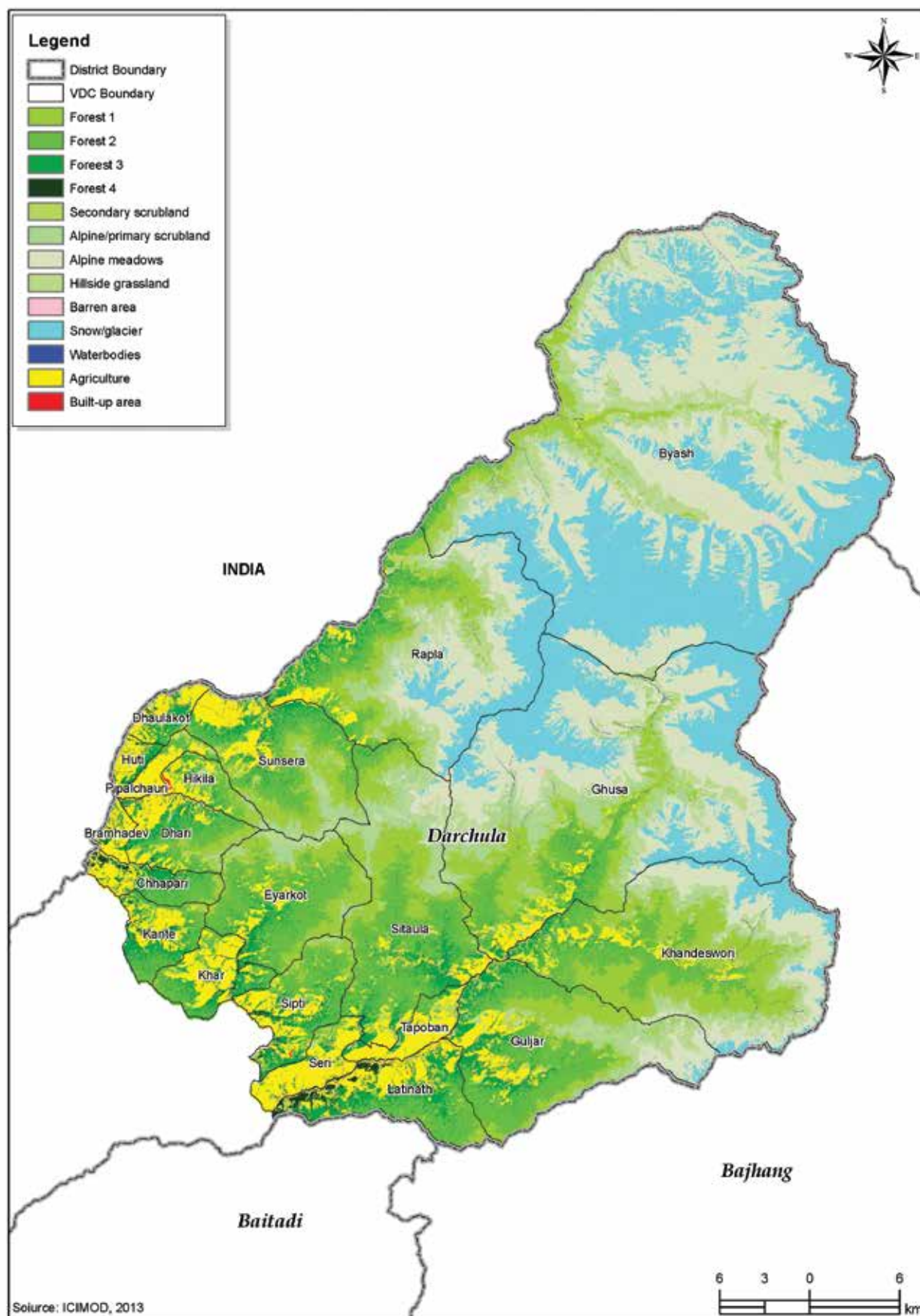
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कूल क्षेत्रफलमध्ये वन क्षेत्रले ३३% हिमाली घाँसे मैदानले २२.९६%, हिउँ/हिमनदी ले १९.७३%, बुट्यान क्षेत्रले ९.३८%, कृषि क्षेत्रले ८.४८%, पहाडी घाँसे मैदानले ५.८०%, बाँझो जमिनले ०.३९% र नदी/ताल/तलैया र अन्य जलाशयले ०.१४% भू-भाग ढाकेको छ। (अनुसूची ३)।

चित्र ६. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको हिउ/हिमनदी/नदी र अन्य जलाशय

(स्रोत: ICIMOD 2013)

चित्र ७. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा भू-उपयोगको अवस्था

(स्रोत: ICIMOD 2013)

३.५ सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

३.५.१ जनसंख्या

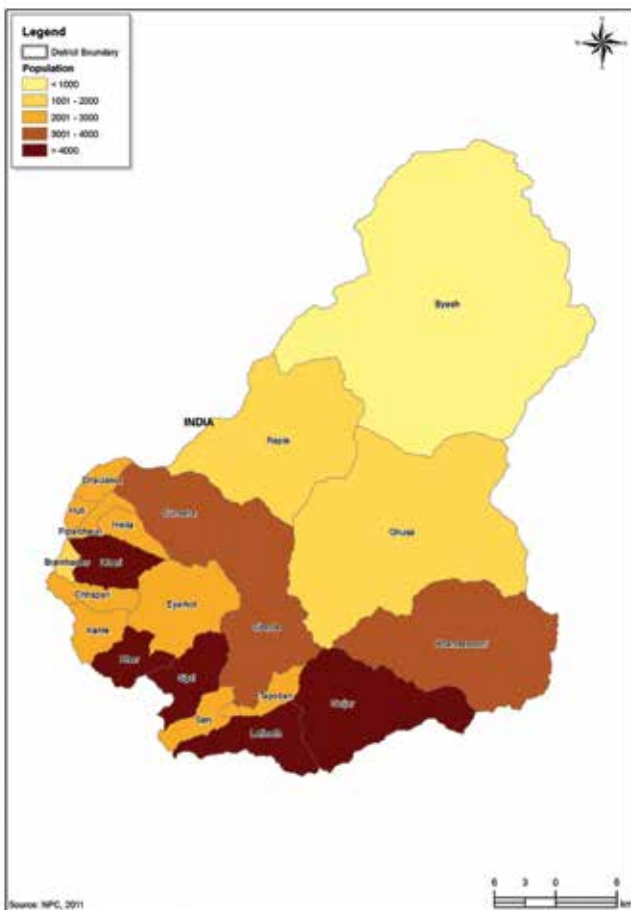
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कूल जनसंख्या ५९,६०९ रहेको छ । महिलाको जनसंख्या ५३% छ । व्यास गा.वि.स. भौगोलिक रूपमा सबैभन्दा ठूलो भएता पनि त्यहाँको कूल जनसंख्या १,००० रहेको छ । राप्ला र घुसाको जनसंख्या १,००१ देखि २,००० को हाराहारीमा रहेको छ । गुल्जर, लटिनाथ, सिप्टी, खार र धारीको जनसंख्या अलि बाक्लो रहेको छ (चित्र ८ क) । यस क्षेत्रमा नदीनालाको वहाव ढाँचा अनुसार बसोबास रहेको छ । प्रत्येक

गा.वि.स.को जनसंख्या अनुसूची ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५.२ जातीय समूह र धर्म

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा क्षेत्रीहरूको (६३.०%) बाहुल्य रहेको छ । यस बाहेक ब्राह्मण (१७.३२%), दलित (११.८५%), अन्य जातिहरू (६.५९%) र आदिवासी जनजाति (१.२५%) को बसोबास छ । यहाँको व्यासी सौका आदिवासी जनजातिको विशिष्ट संस्कृति र मान्यताहरू छन् । यीनीहरू पूर्व बौद्ध धर्मावलम्बी हुन् । यस संरक्षण क्षेत्रमा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको बाहुल्यता र दोस्रोमा बौद्ध धर्मावलम्बीहरू छन् ।

चित्र ८ क: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जनसंख्या घनत्व

चित्र ८ ख: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको बस्तीको नक्सा

बक्स १: व्यासी सौका

व्यास हिमाल ६,६७० मि. समुन्द्र सतह माथि) को फेदमा बस्ने जनता लाई व्यासी/सौका भनिन्छ । यहाँ ऋषि वेदव्यासले तपस्या गरेको विश्वास रहेको छ । यो समुदायलाई रङ्ग नामले पनि चिनिन्छ । व्यासी/सौका समुदायको आफ्नै भाषा शैली लोप हुने अवस्थामा छ । यो समुदाय सांस्कृतिक सम्पदा, परम्परागत मान्यता र स्थानीय चाडहरूमा धनी मानिन्छ । महिलाहरूले लगाउने परम्परागत पोशाकलाई च्युङ्गुवाला भनिन्छ भने पुरुषको पोशाकलाई रङ्गा वे थुल्वा भनिन्छ । उनीहरू पूर्व बौद्ध धर्मावलम्बी हुन् । उनीहरूको प्रमुख चाडलाई गात्वा भनिन्छ । यी समुदाय व्यास गाविसको छरुङ्ग र तिङ्गरमा र सीतौला र राप्ला गाविसमा बसोबास गर्दै आएका छन् । हिउँदको चिसो मौसममा उनीहरू दार्चुलाको सदरमुकाम खलङ्गा र अन्य क्षेत्रमा बसाई सराई गर्दछन् । हिउँद सकिए पछि पुन आफ्नो ठाउँमा फर्कने गर्दछन् । यस समुदायको मुख्य पेशा व्यापार हो । हालका वर्षहरूमा यासागुम्बा संकलन मुख्य पेशा बनेको छ ।

३.५.३ मुख्य पेशा

यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने एक तिहाई जनसंख्या (३२.६%) को पेशा कृषि हो । तथापि कृषि उपजले केहि महिना धान्ने गरेको छ । हिउँदमा चिसो मौसमले गर्दा उत्तरी भागमा पर्ने गा.वि.स.हरू मौसमी खेती मात्र गर्दछन् । उत्तरी गा.वि.स.हरूका प्रमुख बालीहरू कोदो, जौ, आलु दक्षिणी गा.वि.स.हरूमा प्राय जसो धान र गहुँको खेती गरिन्छ । दक्षिणी भेगमा अमिलो परिवारका फलफूलहरु प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । कृषि पछिको मुख्य आम्दानीको स्रोत पशुपालन हो । यी दुवै पेशामा महिलाको संलग्नता र अधिक रहेको पाइन्छ (तालिका १) ।

माथिल्लो भेगमा घुम्ती चरिचरनको (Transhumance) घुम्ति प्रणाली अपनाइएको पाइन्छ । कृषि र पशुपालन बाहेक, जेष्ठ आषाढमा यासागुम्वा संकलनबाट आय आर्जन हुन्छ । यस पेशाबाट एउटा परिवारको आम्दानी रु. १,५०,०००/- देखि रु. ३,५०,०००/- सम्म आर्जन हुने एक अध्ययनले पुष्टि गरेको छ । हाल सामुदायिक र निजी जमिनमा गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटी खेतीमा स्थानीय

जनताको चासो बढिरहेको छ । यस बाहेक आयको निम्ति मजदूरी गर्न भारततिर जाने चलन छ ।

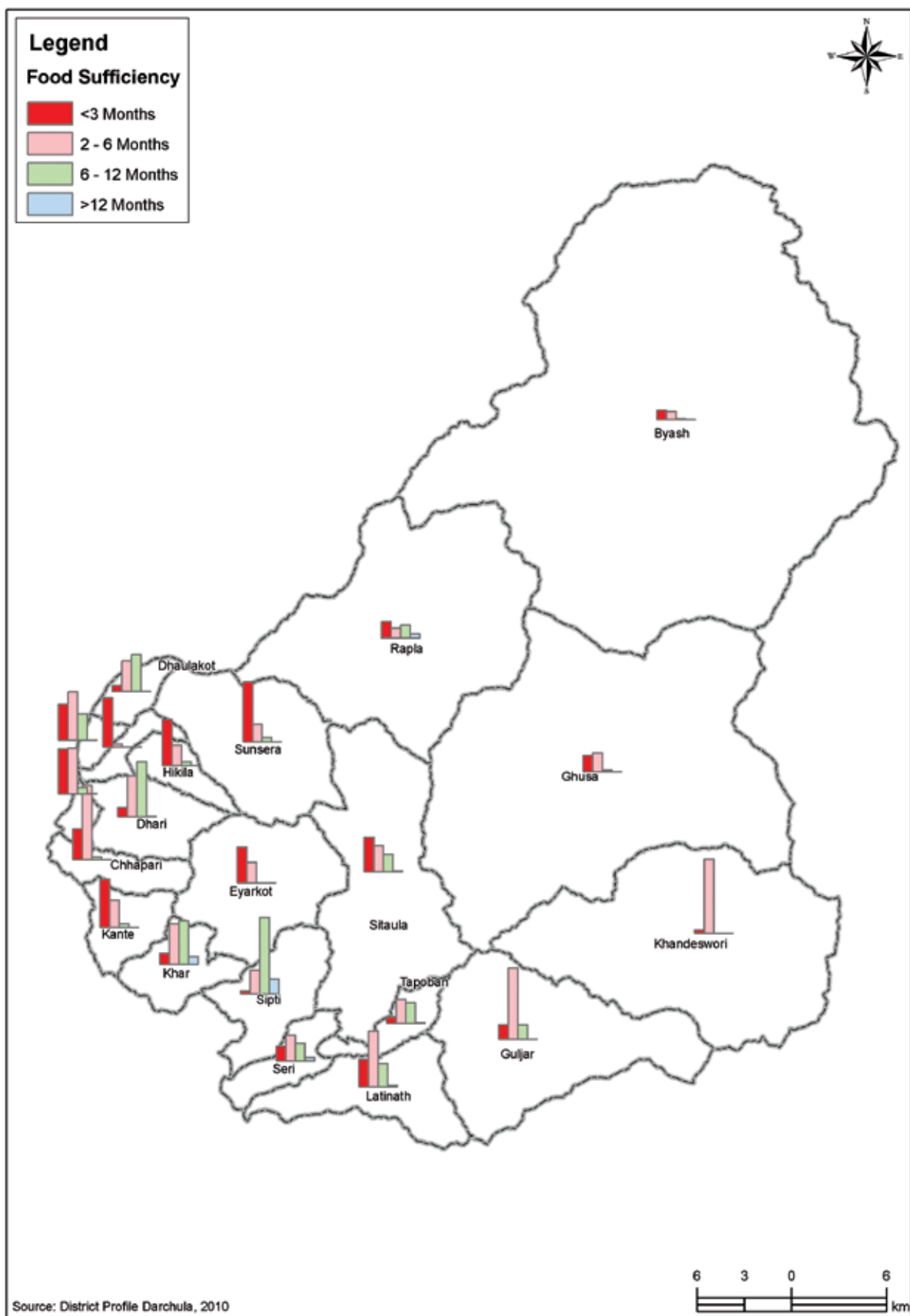
३.५.४ गरीबीको अवस्था

Nepal Living Standard Survey III (NLSS III) अनुसार कूल वार्षिक आम्दानी प्रति व्यक्ति रु. १९,२६९/- भन्दा कम भएको व्यक्ति गरीब मानिन्छ । यो पद्धति ग्रामीण परिप्रेक्षमा लागु नहुन सक्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत सुविधा, जग्गा जमिन र अन्य स-साना आयका स्रोतहरू हुने भएकोले वार्षिक आम्दानी मूल्याङ्कन गर्न गाह्रो पर्दछ । तसर्थ महिना अनुसार खानाको पर्याप्तता लाई गरीबी सूचक मानिएको छ । अपि-नाम्मा संरक्षण क्षेत्रमा खाद्यान्न वस्तु आधारभूत आवश्यकता हो र यहाँ स्थानीयहरूको मुख्य पेशा नै कृषि हो । जिल्ला विवरण, दार्चुला (२०१०) अनुसार १०,४३४ घरधुरीमध्ये जम्मा २.१६% घरधुरीलाई मात्र १२ महिना भन्दा बढी खान पुग्दछ र अधिकतम घरधुरीहरू अपुग खाद्यान्न उत्पादक समूहमा पर्दछन् । ३ देखि ६ महिनासम्म पुग्ने ४३.९% ३ महिना भन्दा कम सम्म पुग्ने ३०.९% र ६ देखि १२ महिनासम्म पुग्ने २२.९ घरधुरी रहेका छन् । (चित्र ९, अनुसूची ४ क) ।

पेशा	पुरुषको अनुपात (%)	महिलाको अनुपात (%)
कृषि	३२.६१	३९.८६
पशुपालन	७.५९	१५.५६
मौरी पालन	०.४५	०.८२
वनमा आधारित	०.२४	०.५२
खानी	०.०२	०.००
उत्पादक उद्योग	०.१८	०.०६
निर्माण कार्य	०.१४	०.०१
विद्युत् र पानी	०.३४	०.२९
व्यापार व्यवसाय	०.३२	०.०८
यातायात र सञ्चार	०.१३	०.०४
लगानी व्यवसाय	०.०४	०.०१
सामुदायिक सेवा	०.५८	०.११
कुल	४२.६४	५७.३६

स्रोत: District Profile Darchula 2008

चित्र ९. खाद्यन्न वस्तु प्रयाप्त हुने महिनाहरू

दार्चुला जिल्लाको मानव विकास सूचकाङ्क (HDI) ले समग्र नेपाल र दार्चुलाको तुलनात्मक गरीबीको चित्रण गरेको छ । दार्चुलाबासीको अनुमानित औषत आयू (५६.४३ वर्ष) र राष्ट्रिय औषत आयू (६०.९८ वर्ष) भन्दा कम रहेको छ । त्यसैगरी आम्दानी प्रति व्यक्ति (US \$ २१६) राष्ट्रिय औषतको (US \$ २४०) तुलनामा कम नै रहेको छ । दार्चुलाको औषत पाठशाला जाने वर्ष २.७३ हो भने राष्ट्रिय औषत २.७५ रहेको छ । अनुसूची ५ मा यसको विस्तृत विवरण दिइएको छ ।

३.५.५ सरोकारवालाहरूको विश्लेषण

अध्ययन टोलीद्वारा गरिएको सकारवालाहरूको विश्लेषण प्रक्रिया अनुसार जि.वि.स., जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यालय, जिल्लास्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण ईकाई, आपत्कालीन उद्धार टोली, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, महिला तथा बालबालिका कार्यालय, जिल्लास्तरीय सरोकारवालाहरू हुन् । यीमध्ये जि.वि.स. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास परियोजनाका पिउने पानी, सिंचाई, पूल र बाटो, विद्यालय भवन र कृषि सडक निर्माण) लागि जिम्मेवार रहेको छ । जिल्लास्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण ईकाई अवैध वन्यजन्तु व्यापार नियन्त्रण गर्नेकार्यमा सक्रिय रहेको छ । यस संरक्षण क्षेत्र अवैध वन्यजन्तु व्यापारको मार्ग भएकोले ईकाईले यस्ता अपराधिक गतिविधि नियन्त्रण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । जिल्ला कृषि कार्यालय तथा पशु विकास कार्यालयले नगदे बाली र फलफूल खेती गर्न विरूवा र वीउहरू वितरण गर्नुका साथै पशु चिकित्सालय पनि सञ्चालन गर्दछ ।

यस विश्लेषण प्रक्रियामा दक्षिणी गाउँ विकास समितिहरूका बासिन्दाहरूमा चासो उत्तरी भागका गा.वि.स.हरू भन्दा अलि भिन्न भएको देखिन्छ । फलफूल खेती, गैरकाष्ठ वन पैदावर, नगदे बाली र बाह्य खेती क्रियाकलापहरूमा दक्षिणी बासिन्दाहरूको रूची बढी देखिन्छ । बाटोको सुविधा यहाँको अर्को महत्वपूर्ण चासो रहेको छ । यहाँ चिउरी र माल्टा व्यवसायको लागि प्रबल संभावना देखिन्छ । चिउरीबाट तेल प्रशोधन गर्न सकिएमा यहाँका स्थानीयहरू धेरै लाभान्वित हुने देखिन्छन् । दक्षिणी गा.वि.स.हरूका स्थानीयको अनुसार उनीहरूलाई उच्च हिमाली खर्कमा नियमित यासांगुम्बा संकलनको लागि अनुमति दिनु जरूरी छ ।

व्याँस, राप्ता, खण्डेश्वरी र धुसा (उत्तरी भागका गा.वि.स.हरू) को आवश्यक बासिन्दाहरूको रूची दीगो यासांगुम्बा संकलन र पशुपालनको लागि चरन क्षेत्रको नियमन हुनु पर्ने देखिन्छ । ईन्धनको लागि अत्यधिक चिमलको रूख काटिएको र अधिकमात्रामा यासांगुम्बा संकलनले हिमाली पारिस्थितिकीय प्रणालीमा परेको चापको कारणले यहाँका समुदाय चिन्तित देखिन्छन् । त्यसैगरी संरक्षण सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले गैरकाष्ठ वन पैदावरबाट संकलित राजस्व समानुपातिक ढङ्गले

वितरण गर्नुपर्ने माग राखेका छन् । थप मतभेद सिर्जना हुन नदिन यसको सम्बोधन गर्न अत्यन्त जरूरी रहेको छ । स्थानीय गैर सरकारी संस्थाहरू एकीकृत पर्यटन विकासमा संलग्न छन् । यहाँ पर्यटन विकासको लागि सामुदायिक एकरूपता देखिएको छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका स्थानीय युवा क्लब, कृषक सहकारी, चाडपर्व समिति, महिला समूह, स्थानीय गैर सरकारी संस्था र गाउँस्तरीय राजनीतिक दलहरू सामाजिक परिचालन, बजार विस्तार र विकास कार्यमा सक्रिय छन् । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका व्यवस्थापन परिषद्, महिला समूह, संरक्षण सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू समुदायमा आधारित संस्थाहरूसँग काम गर्न इच्छुक देखिन्छ । स्थानीय समुदायलाई सरकारले संरक्षण क्षेत्र घोषणा गरेकोमा कुनै आपत्ती छैन तर समुदायका प्रतिनिधिहरू भने विकासका गतिविधि ढिला कार्यान्वयन हुन सक्ने कुराले चिन्तित देखिन्छन् ।

३.६ प्राकृतिक स्रोतको अवस्था

३.६.१ वन पारिस्थितिकीय प्रणाली

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र, संकटमा परेका र रैथाने (Endemic) प्रजातिका धेरै वनस्पति र वन्यजन्तुको वासस्थान प्रदान गर्ने पारिस्थितिकीय क्षेत्र, पारिस्थितिकीय प्रणाली, र बायोमहरू (Biomes) भएको हुनाले हिमाली जैविक विविधताको प्रचूर क्षेत्र (Himalayan Biodiversity Hotspot) भित्र पर्दछ । विश्वव्यापी स्तरमा महत्वपूर्ण मानिने २०० वटा पारिस्थितिक क्षेत्रहरूमध्ये यस संरक्षण क्षेत्रले पश्चिम हिमाली शितोष्ण वनको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यो समुन्द्र सतह देखि १,५००-२,६०० मि. उचाईमा पर्दछ । यहाँ विभिन्न किसिमका खसु प्रजाति (*Quercus semecarpifolia*, *Q. dilatata*, *Q. lamellosa* र *Q. incana*), सल्लाका प्रजाति, तालिसपत्र र देवदारका प्रजाति पाइन्छन् । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको अद्वितीय र मुख्य पारिस्थितिक क्षेत्रहरू निम्नानुसार छन् ।

हिमाली उपोष्ण चौडापाते वन (Himalayan subtropical broadleaf forest): यो पारिस्थितिक क्षेत्र ५०० देखि १,००० मि. पूर्व देखि पश्चिम फैलिएको छ । तल्लो भागमा प्रायः सालको वन पाइन्छ, भने पहिरो गएको क्षेत्रमा प्रारम्भिक उद्भव चरणका (Early succession period) प्रजाति उत्तीस पाइन्छ । यी प्रजातिले शिरीष प्रजातिसँग Mono specific stands बनाएका छन् ।

हिमाली उपोष्ण प्रदेशीय सल्लाको वन (Himalayan subtropical pine forest): यो वन १,०००-२,००० मि. को उचाईमा पाइन्छ । यस पारिस्थितिक क्षेत्रमा पाइने प्रमुख प्रजाति खोटे सल्ला (*Pinus roxburghii*) हो ।

पश्चिम हिमाली शितोष्ण/ चौडापाते वन (Western Himalayan temperate/ broadleaf forest): विश्वका महत्वपूर्ण पारिस्थितिक क्षेत्रहरूमध्ये एक क्षेत्रमा रहेको यो शितोष्ण/ चौडापाते वन १,०००-२,००० मि. को उचाईमा पाइन्छ। दक्षिणको चिस्यानयुक्त भागमा खसुको (*Quercus semecarpifolia*, *Q. dilatata*, *Q. lamellosa* र *Q. incana*) को घनत्व बढी छ। उत्तर फर्केको भीर र माथिल्लो उचाईमा खसुसँगै लिसो (*Ilex dipyrena*) धेरै पाइन्छ। कुनै कुनै ठाउँमा गोब्रे सल्ला, तालिसपत्र, शिरीष र देवदार पनि पाइन्छन्।

पश्चिम हिमाली उपलेकाली सल्लाको वन (Western Himalayan subalpine conifer forest): यो वन ३,०००-३,५०० मि. को उचाईमा पाइन्छ। यहाँ गोब्रे सल्ला र खसु प्रजातिको वनस्पतिको घनत्व भएको देखिन्छ। यो पारिस्थितिक क्षेत्र बहुमूल्य गैरकाष्ठ वन पैदावरमा पनि धनी देखिन्छ।

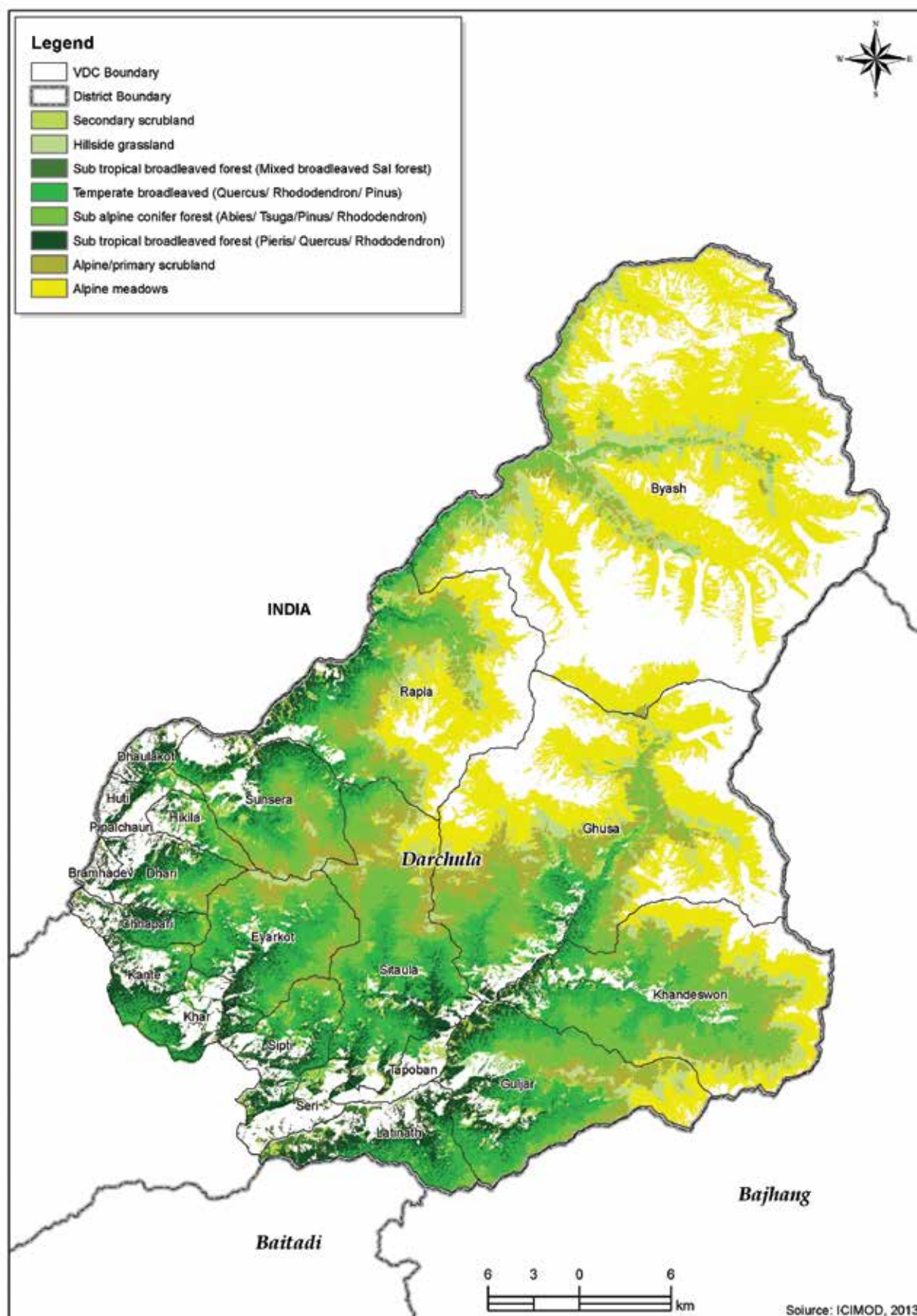
पश्चिम हिमाली उपलेकाली बुट्यान र चरन (Western Himalayan alpine shrub and meadows): ३,०००-३,५०० मि. को उचाईसम्म अवस्थित यस पारिस्थितिक क्षेत्रमा लालिगुराँसका प्रजाति बढी पाइन्छन्। यहाँ स-साना बुट्यानका प्रजाति *Hippophae tibetana*, *Cotoneaster microphyllus*, *Juniperus* species र झार प्रजाति जस्तै *Anaphalis* species, *Aster* species, *Cyananthus* species, *Jurinea* species, *Morina* species and *Potentilla* species आदि वनस्पतिहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन्।

यस संरक्षण क्षेत्रमा कूल आठ वटा वनका किसिम पहिचान भएको छ। यहाँ ५०० भन्दा बढी प्रजातिका फूल फूलने वनस्पतिहरू पाइन्छन्। तीमध्ये सबैभन्दा धेरै लेकाली चरन (३२%) र त्यसपछि क्रमशः चौडापाते वन (२०%), उप-लेकाली सल्लाको वन (१७%), लेकाली बुट्यान (९%), पहाडी चरन (८%) र दोस्रो तहको बुट्यान (४%) क्षेत्रले ओगटेको पाइन्छ। उपोष्ण चौडापाते वनले सबैभन्दा थोरै क्षेत्र ओगटेको छ। यस संरक्षण क्षेत्रमा पाइने प्रमुख वनस्पति र वन्यजन्तुको सूची अनुसूची ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

यहाँका वनस्पतिका किसिमहरूमा उच्च मूल्य गैरकाष्ठ वन पैदावर जस्तै यासागुम्बा (*Ophiocordyceps sinensis*) (चित्र ११ क), जटामासी (*Nardostachys grandiflora*), सुगन्धवाल (*Valleriana officinalis*), चिमाल (*Rhododendron barbatum*) (चित्र ११ ख), चिउरी (*Diploknema butyraceae*), लौठ सल्ला (*Taxus contorta*), पाँच औले (*Dactylorhiza hatagirea*), बोभो (*Acorus calamus*), चिराइतो (*Swertia chirayita*), गुची च्याउ (*Morchella* species), कुटकी (*Neopicrorhiza scrophulariiflora*), र पाषणभेद (*Bergenia ciliata*) पनि पाइन्छन्। कैलाश पवित्र भू-परिधिको सम्भाव्यता अध्ययन सन् २०१० अनुसार दार्चुला जिल्लामा कूल ८३ प्रजातिका गैरकाष्ठ वन पैदावर पाइन्छ र ती मध्ये ७३ प्रजाति परम्परागत औषधि (Ethnomedicine) को रूपमा प्रयोग हुदै आएको छ। उच्च मूल्य भएको गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबूटीको विवरण अनुसूची ८ र यी वनस्पतिहरूको सङ्कलन र व्यापारको विवरण अनुसूची ९ क मा प्रस्तुत गरिएको छ। यी उच्च मूल्य भएको गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबूटीको दीगो प्रयोग चुनौतीपूर्ण रहेको छ। वर्षेनी २५,००० भन्दा बढी मानिसहरू माथिल्लो भेगमा यासागुम्बा संकलन गर्न जानाले त्यहाँको चोखो भू-परिधिमा चाप बढेको छ।

गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबूटी खेती र उपयोग स्थानीय जीविकोपार्जन र खाद्यन्न सुरक्षासँग सम्बन्धित छ। गैरकाष्ठ वन पैदावरको वार्षिक उत्पादन र संकलनको परिमाण अनुसूची ९ ख मा प्रस्तुत गरिएको छ। पुर्नरुत्पादन सुनिश्चित गर्नको निम्ति वार्षिक उत्पादनको केवल ६५% संकलन गर्नुपर्दछ। जिल्ला वन कार्यालय, दार्चुलाले पहिला चरन क्षेत्रको करिब २५% मात्र भावी पुनरुत्पादनको लागि छुट्याउने गरेको थियो। माथिल्लो उचाईमा गैरकाष्ठ वन पैदावरको अनुगमन अपर्याप्त भएको कारण चरन क्षेत्रमा ३५% वार्षिक उत्पादन प्रयोग नगर्ने सुझाव दिइएको छ। उदाहरणका लागि, ६५% लाई दृष्टिगत गरी अधिकतम २४,०८२.५ कि. ग्रा. अल्लो, ३,४३० कि.ग्रा. चिराइतो, ३,२६३ कि. ग्रा. २०,२४७ कि.ग्रा. पदमचाल, ३९,८१२.५ कि.ग्रा. पाषणभेद, १३,६५० कि.ग्रा. रिठा, ११,१४७ कि.ग्रा. तेजपात र ७५० कि. ग्रा. यासागुम्बा संकलन गर्ने अनुमति छ।

चित्र १०. विभिन्न प्रकारका वनस्पतिहरूको स्थानिक वितरण

(स्रोत: ICIMOD 2013)

तालिका २. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा मुख्य गैरकाष्ठ वन पैदावरको संकलन गर्न सकिने परिमाण

क्र. सं	गैरकाष्ठ वन पैदावर	परिमाण कि. ग्रा)	संकलन गर्न सकिने परिमाण ६५% मा)
१	अल्लो	३७,०५०	२४,०८२.५
२	अमला	१,१३५	७३७.७५
३	भोजपत्र बोका	५५०	३५७.५
४	बिषजरा	२००	१३०
५	चिराइतो	५,२७७	३,४३०.०५
६	दालचिनी बोका	२४०	१५६
७	बोका	५,०२०	३,२६३
८	गुच्ची च्याउ	७३२	४७५.८
९	जटामासी	१,५७५	१,०२३.७५
१०	जिम्बु	२००	१३०
११	कुटकी	२२,२५०	१४,४६२.५
१२	काउलो बोका	५,०००	३,२५०
१३	वनलसुन	२,१२०	१,३७८
१४	लोक्ता	७,९९०	५,१९३.५
१५	पदमचाल	३१,१५०	२०,२४७.५
१६	पाँचऔले	१०७	६९.५५
१७	पाषणभेद	६१,२५०	३९,८१२.५
१८	पावन बोका	३०००	१९५०
१९	रिट्ठा	२१,०००	१३,६५०
२०	साधारण च्याउ	१,०३०	६६९.५
२१	सतुवा	३,८७०	२,५१५.५
२२	सेल्का चिनी	२,०००	१,३००
२३	सेवक चिनी	४,०२०	२,६१३
२४	सुगन्धवाल	८,०५०	५,२३२.५
२५	तेजपात	१७,१५०	११,१४७.५
२६	टिमुर	६,१३०	३,९८४.५
२७	यासागुम्बा	१,१५५	७५०.७५
२८	चिउरी	६,२५०	४,०६२.५
	कूल	२,५५,५०१	१,६६,०७५.६५

नोट:

क) संकलन गर्न सकिने परिमाण ६५% मा गणना गरिएको छ ।

ख) सन् २०१५ मा सतुवा, वनलसुन र कुटकीको संकलन निषेधित गरिएको छ ।

ग) निर्धारित संकलन गर्न सकिने परिमाण केवल सन् २०१५-२०१६ सम्म मान्य हुनेछ, सन् २०१७ देखि नयाँ उप योजना लागू हुनेछ ।

यासागुम्बाको संकलन गर्न सकिने परिमाण (८६२.९८ कि.ग्रा.) जिल्ला वन कार्यालय दार्चुलाको सन् २०१३ को अभिलेख अनुरूप रहेको छ (अनुसूची ९ क) । संरक्षण क्षेत्र कार्यालयबाट यासागुम्बाको वार्षिक कारोबारको तथ्याङ्क पनि पाउन सकिन्छ । यासागुम्बाको कारोबार परिमाण आ.व. २०६८/६९, २०६९/२०७०, २०७०/२०७१ र २०७१/२०७२ मा क्रमशः ७९०, ७०९, ९५४.६ र ८४५.५ कि. ग्रा. रहेको छ । आ.व. २०६८/६९ देखि २०७१/७२ सम्म औषत कारोबार मात्रा ८२५ कि.ग्रा. भएको

थियो र यो संकलन गर्न सकिने परिमाण सन् २०१५-२०१६ सम्म मात्र मान्य हुनेछ र सन् २०१७ देखि नयाँ उपयोजना अनुसार संकलन परिमाण निर्धारण गर्नु पर्नेछ । दार्चुला जिल्ला वन कार्यालय र अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विवरण अनुसार गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबूटीको वार्षिक संकलन र व्यापार/वितरण को गणना दोश्रो स्रोतबाट संकलित तथ्याङ्कको आधारमा गरिनेछ । गैरकाष्ठ वन पैदावरको प्रयोग यहाँको राजस्व संकलनको मुख्य स्रोत हो । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५७ को

चित्र ११. चिमलको रूख, व्याँस लेकाली (क) र चारसिगुम्बाको दोहन (ख)

क

ख

तस्विर: नरेन्द्र गौतम

प्रावधान अनुसार संरक्षण क्षेत्रबाट संकलित राजस्वको ३०%-५० % संरक्षण सामुदायिक विकास, संरक्षण शिक्षा, जीविकोपार्जन र सिप विकास, तथा प्रशासनको सञ्चालनको लागि पुनः वितरण गर्नु पर्ने प्रावधान रहेको छ ।

३.६.२ अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणाली र संरक्षण सामुदायिक वनको स्थिति

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापनको लागि संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद् गठन गरिएको छ । यस क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा योजना तर्जुमाका लागि समुदायमा आधारित अवधारणा अपनाइएको छ । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५७ अनुसार जम्मा २५ गा.वि.स. स्तरीय उपभोक्ता समिति, १८९ वडा स्तरीय उपभोक्ता समूह र १८९ महिला समूह गठन गरिएको छ । उपभोक्ता समितिहरूका सबै अध्यक्षहरू सदस्य रहने गरी अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद् गठन गरिएको छ । यस परिषद्को अध्यक्ष उपभोक्ता समितिहरूको अध्यक्षहरू मध्येबाट चयन हुने व्यवस्था छ । उक्त परिषद्मा अन्य सदस्यहरू पनि रहने र संरक्षकले सदस्य-सचिवको काम गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

सेरी र तपोवन गा.वि.स. बाहेक अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको अरू गा.वि.स.का ९४ संरक्षण सामुदायिक वन, उपभोक्ता समूहहरूलाई हस्तान्तरण गरिसकेको छ (चित्र १२) । सन् २०१० अगाडि जिल्ला वन कार्यालयद्वारा यी सामुदायिक वनहरू हस्तान्तरण भएको थियो । तर वर्तमान अवस्थामा यसको अधिकार अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रलाई सुम्पिएको छ । समग्रमा १५,०६४ हेक्टर क्षेत्रफल ओगटेको यी संरक्षण सामुदायिक वनहरूले ८,०९५ घरधुरीलाई लाभ पुर्याएको छ । यी सामुदायिक वनहरूले कम्तिमा २.३४ हे. (जुगेपानी, खार-७) देखि बढीमा ५,६९८ हे. (धुमलिङ्ग, राप्ला-७, ८ र ९) क्षेत्रसम्म ओगटेको देखिन्छ । संरक्षण सामुदायिक वनको विस्तृत सूची अनुसूची १० मा उल्लेख गरिएको छ ।

यहाँको वनको किसिममध्ये हिमाली उपोष्ण चौडापाते वन, हिमाली उपोष्ण सल्लाको वन, पश्चिमी हिमाली शितोष्ण/चौडापाते वन, पश्चिमी हिमाली उपलेकाली सल्लाको वन र पश्चिमी हिमाली लेकाली बुट्यान र चरन हुन् । चित्र १३ मा दक्षिण भागमा पाइने उपोष्ण सल्ला र चौडापाते वन प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र १३. उपोष्ण सल्ला र चौडापाते वन

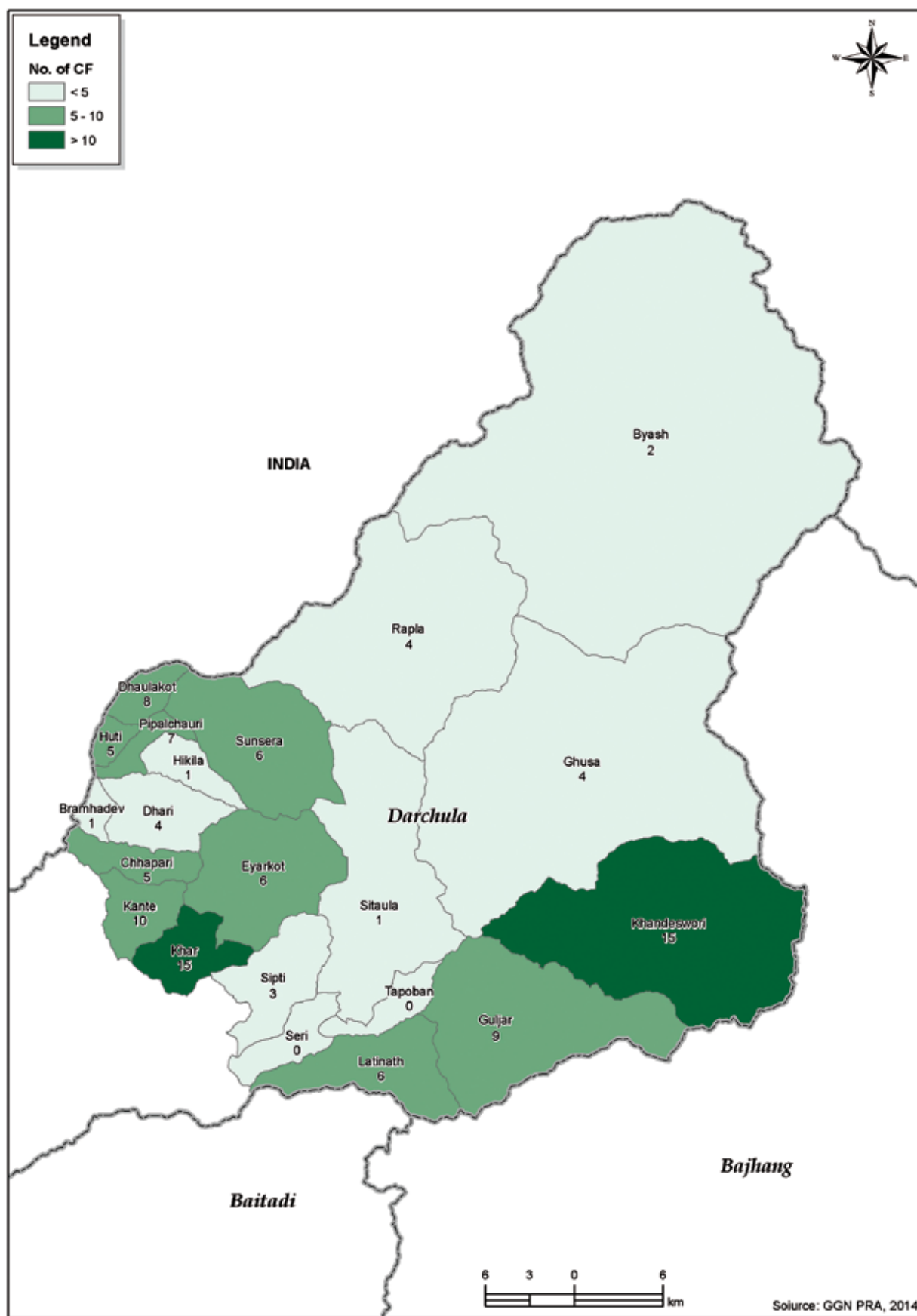

तस्विर: नरेन्द्र गौतम

तस्विर: यादव ओर्ती

चित्र १२. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा सामुदायिक वनको स्थिति

३.६.३ वन्यजन्तु विविधता

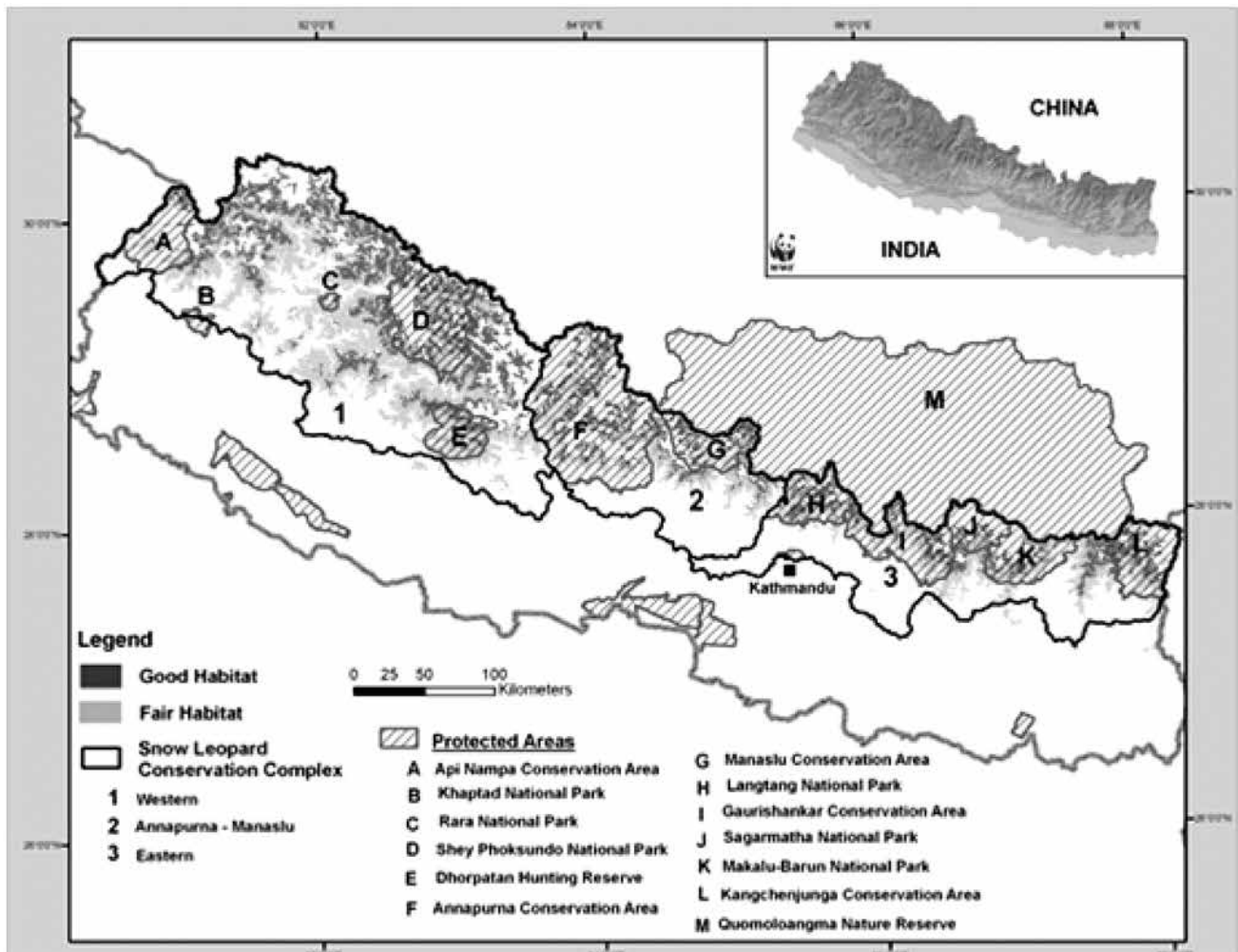
अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा विश्वव्यापी र क्षेत्रीयस्तरमा संकटापन्न (Endangered) स्तनधारी वन्यजन्तु जस्तै हिउँ चितुवा (*Panthera uncia*), कस्तूरी मृग (*Moschus chrysogaster*), चीर (*Catreus wallichii*) आदि पाइन्छन्। पहिलेका अध्ययन अनुसार ध्वाँसे चितुवा (*Neofelis nebulosa*) र हाब्रे (*Ailurus fulgens*) पनि पाउने अभिलेख भएको थियो। यसको पुष्टिको लागि थप अध्ययनको आवश्यकता छ। अन्य पारिस्थितिक तवरमा महत्वपूर्ण स्तनधारी प्रजाति: हिमाली कालो भालु (*Ursus thibetanus*), चितुवा (*Panthera pardus*), व्वाँसो (*Canis lupus*), स्याल (*Canis aureus*), रतुवा (*Muntiacus muntjak*), नाउर (*Pseudois nayaur*), रातो बाँदर (*Macaca mulatta*), लंगुर (*Semnopithecus hector*), दुम्सी (*Hystrix indica*), भारल (*Hemitragus jemlahicus*), थार (*Capricornis sumatraensis*), घोरल (*Naemorhedus goral*) र बँदेल (*Sus scrofa*) छन्।

चित्र १४: नेपालको हिउँ चितुवा संरक्षण भू-परिधिहरू

विज्ञहरूका अनुसार राप्ता र सिद्धिनाथको वनमा ९-१० वटा हाब्रे देखिएको थियो। त्यसैगरी व्याँस, घुसा, राप्ता र खण्डेश्वरी गा.वि.स.मा ९४ नाउर देखिएको थियो। डा. चालिसेका अनुसार ५०२ वटा भारल यस संरक्षण क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ।

वन्यजन्तु अपराध, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व, बासस्थान खण्डीकरण, गैरकाष्ठ वन पैदावरको अत्यधिक संकलन, अत्यधिक चरीचरन, वन विनाश, अतिक्रमण, वन डँढेलो र मिचाहा प्रजातिको आगमन यस संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधताको संरक्षणका चुनौति र समस्या बनेका छन्।

यस संरक्षण क्षेत्रले (चित्र १४) पश्चिमी हिउँ चितुवा संरक्षण भूपरिधिको प्रतिनिधित्व गर्दछ। खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज, रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज, शे-फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज र ढोरपाटन शिकार आरक्ष यसै भूपरिधिमा पर्ने अन्य संरक्षित क्षेत्रहरू हुन्। यस पश्चिमी भूपरिधिमा हिउँ चितुवाको सबै भन्दा बढी घनत्व (३.२/१०० वर्ग कि. मि.) रहेको अनुमान गरिएको छ। यस कारण यस संरक्षण क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको बासस्थान संरक्षण र कार्यात्मक संयोजन अति आवश्यक रहेको छ।

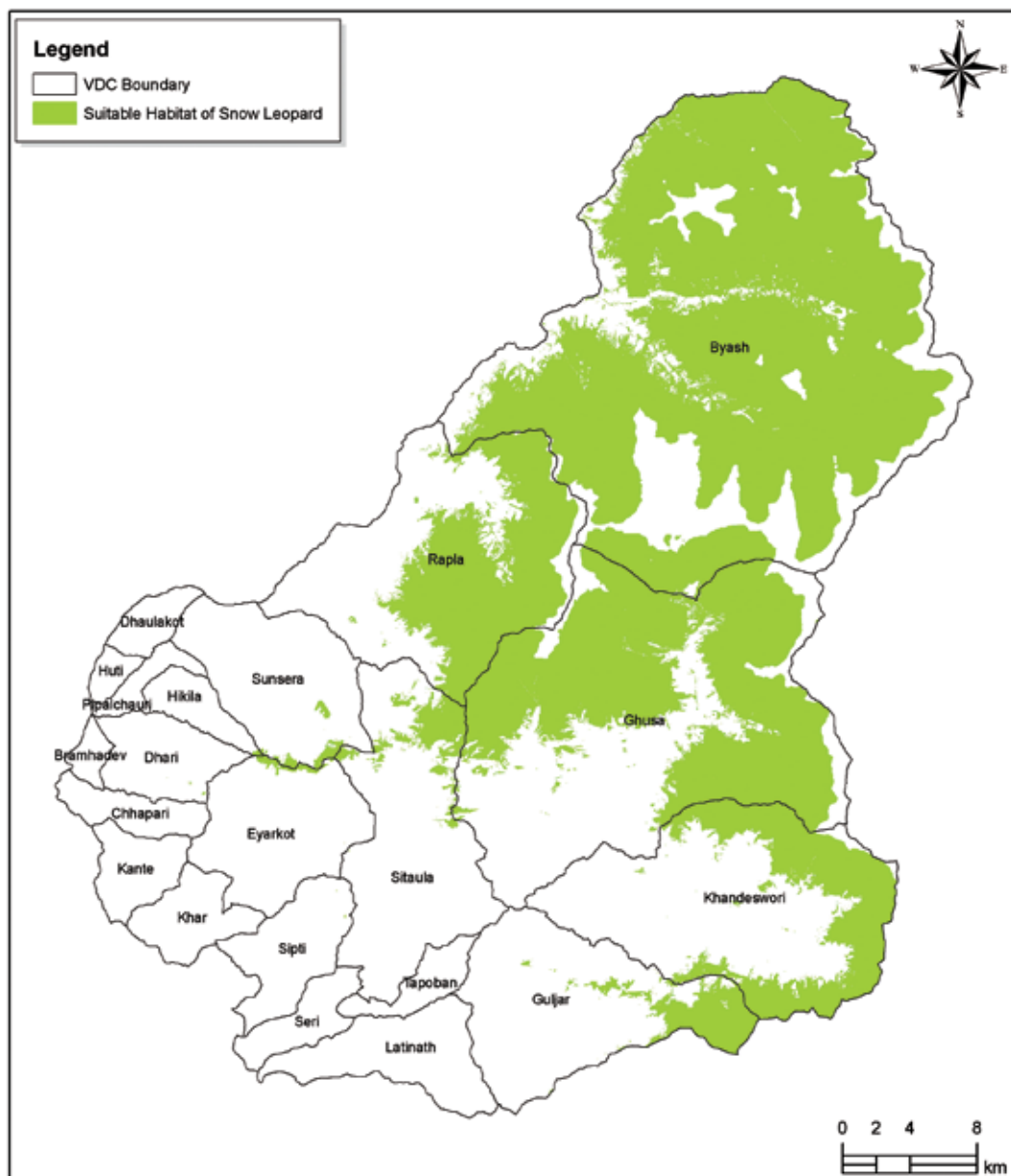

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको पारिस्थिति र तिनीहरूको शिकार प्रजातिको तथ्याङ्कको कमी छ। तथापि संख्या घनत्व अनुमान गर्न व्याँसको तिङ्कर क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको दिसा (scats) संकलन गरिएको थियो। फिल्ड सर्भे र सम्बन्धित अध्ययन प्रतिवेदन समीक्षाको आधारमा अध्ययन टोलीले हिउँ चितुवा र कस्तूरी मृगका बासस्थाना नक्साङ्कन गरेको छ।

नेपालमा हिउँ चितुवा प्राय ३,००० मि. देखि ५,००० मि. उचाईमा पाइन्छ। हिउँ चितुवा अग्लो चट्टान र खोंच तथा पातलो वनस्पति भएको ठाउँमा बस्न रुचाउँछ। हिमाली भेगमा हिउँ चितुवा तीन वटा भूपरिधिहरूमा पाइन्छ जसलाई

ठूला वनका क्षेत्र वा अग्ला हिम नदी/शिखरहरूले छुट्याएका छन्। यस कारणले हिउँ चितुवाको विचरणमा चुनौती पुऱ्याएको छ (SLCAP, revised 2012)। हालै व्याँस गा.वि.स.मा गरिएको हिउँ चितुवाको उपस्थिति/अनुपस्थिति सर्भेमा ३,४१२-४,१५० मि. उचाईमा ३२ ठाँउबाट दिसाहरू (४ scats/transect) संकलन गरिएको थियो। तीमध्ये धेरै जसो दिसा/चिन्ह घाँसे मैदानमा (५०%) पाइएको थियो भने त्यसपछि क्रमशः बाँझो जमिन (३८%) र वन (१२%) मा फेला परेको थियो। लगभग ८१,१९५ हे. क्षेत्रफल हिउँ चितुवाको लागि उपयुक्त बासस्थान रहेको पहिचान गरिएको छ (चित्र १५)।

चित्र १५: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको लागि उपयुक्त बासस्थान

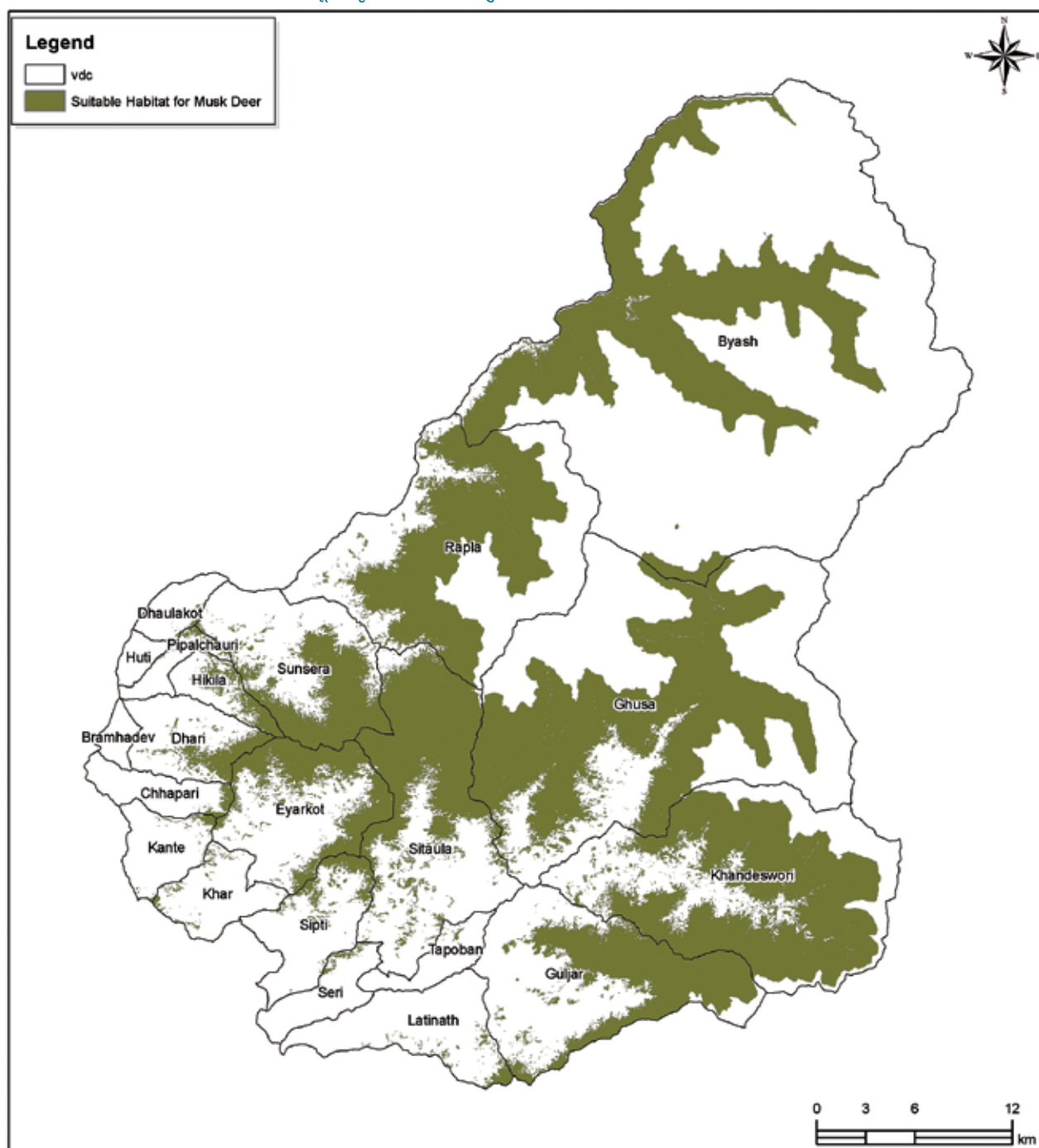

स्रोत: Field survey 2014

त्यसैगरी कस्तूरी मृगको बासस्थान नक्सा पनि तयार गरिएको छ । बहुमूल्य कस्तूरीको लागि कस्तूरी मृग चोरी शिकारको कारणले जोखिममा छ । कस्तूरी मृग लेकाली वन, बुट्यान क्षेत्र र प्राय २,२००-४,३०० मि. उचाई भएको हिमाली क्षेत्रमा पाइन्छ । पहाडी क्षेत्रमा रहेको बाँझो समथरभूमि,

पाटन, भाडी भएको क्षेत्र र सल्लाको वन भएको ठाउँमा पनि पाइन्छन् । यसको मुख्य आहारा घाँस, भाडी, पातपतिङ्गर, भुयाउ र स-साना बोटविरूवा हुन् । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको करिब ६८,०४१ हे. क्षेत्रफल कस्तूरी मृगको लागि उपयुक्त बासस्थान रहेको अनुमान गरिएको छ (चित्र १६) ।

चित्र १६: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा कस्तूरी मृगको लागि उपयुक्त बासस्थान

(स्रोत: Field survey 2014)

तालिका ३. द्रन्द् सिर्जना गर्ने वन्यजन्तुको बासस्थानका प्रकारहरू

वन्यजन्तु	बासस्थानका प्रकारहरू
हिउँ चितुवा	चरन क्षेत्र, उप-लेकाली र लेकाली पाटन
हिमाली कालो भालु	चरन क्षेत्र, उप-लेकाली र लेकाली पाटन, शितोष्ण वन
जंगली बंदेल	खेत, वारी
जंगली कुकुर	चरन क्षेत्र
व्वाँसो	चरन क्षेत्र
दुम्सी	खेत, वारी
रातो बांदर	वारी र फलफूल उद्यान
स्याल	शितोष्ण वनको सामुदायिक वन
चितुवा	पहाडी साल वन, सल्ला वन, र भाडी क्षेत्र

स्रोत: Karki, 2014

पंक्षी प्रजाति

यस संरक्षण क्षेत्रमा करिब २५० प्रजातिका चराचुरूङ्गीहरू पाइन्छन्। यहाँ डाँफे (*Lophophorus impejanus*), मुनाल (*Tragopan satyra*), कालिज (*Lophura leucomelana*), विभिन्न प्रजातिका गिद्ध, चिल, भ्याकुर, बगेडी, फिस्टो र वन कुखुरा (*Gallus gallus*) पाइन्छन्।

माछाका प्रजाति

यस संरक्षण क्षेत्रमा विविध प्रजातिका माछाहरू पनि पाइन्छन्। यहाँ असला (*Schizothorax species*), माहाशेर (*Tor species*), / *Garra* and *Labeo species*, *Pseudoechinus species*, *Glyptothorax species*, *Barilius species* / *Puntius*

species प्रजातिका माछाहरू पाइन्छन्। यस संरक्षण क्षेत्रको मुख्य नदीहरू महाकाली र चमेलीयामा ३५ प्रजातिका माछा प्रशस्त पाउने अभिलेख छ।

३.७ भौतिक पूर्वाधार विकास

३.७.१ सडक सञ्जाल

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा करिब ७२ कि. मि. सधैं चल्ने सडक र ४४ कि.मी. को देथला-खलङ्गा ग्रामीण सडकको सुविधा छ। यस क्षेत्रमा स्थानीयहरू प्रायः पदमार्ग प्रयोग गर्दछन्। यहाँका प्रमुख पदमार्गहरू खलङ्गा-गोकुले (५१ कि. मि.), गोकुले-लटिनाथ (३५ कि.मि.) र खलङ्गा-टिङ्कर (८० कि.मि.) हुन् (चित्र १७)।

चित्र १७. पैदलमार्ग: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पहुँचको सबैभन्दा मुख्य माध्यम

तस्विर: रोशन शेरचन

उत्तरी दार्चुलामा खच्चर, भेडा र चौरीगाई सामान हुवानीको प्राथमिक माध्यम हो। गत वर्षदेखि १२५ कि. मि. दार्चुला-टिङ्गर सडक निर्माणाधीन अवस्थामा छ। सन् २०१८ सम्म यो सडक निर्माण पूरा हुन गरिने योजनामा छ। यो सडकले छपरी, धारी, हिकिला, पिपलचौरी, हुती, धौलाकोट, सुन्सेरा, राप्ला र व्याँस गा.वि.स.हरूलाई जोड्ने छ। यो क्षेत्र सडक सञ्जालको मामिलामा त्यति विकसित छैन।

३.७.२ विद्यालय भवनको अवस्था

यस संरक्षण क्षेत्रमा १०७ प्राथमिक विद्यालय १४ निम्न माध्यमिक १९ माध्यमिक विद्यालय र ५ उच्च माध्यमिक विद्यालयहरू छन्। यहाँ क्याम्पस नभएकोले विद्यार्थीहरू शहरतिर पढ्न जाने गर्दछन्।

३.७.३ स्वास्थ्यको अवस्था

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवाको स्थिति निकै नै नाजुक रहेको छ। खलङ्गास्थित यहाँको एक मात्र अस्पतालले ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरू स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याउन सकेको देखिदैन। स्थानीय जनतालाई सवारी साधन तथा सडक अभावका कारण अस्पताल पुग्न कठिन मात्र नभई अस्पतालमा जम्मा १५ शैया र २ वटा डाक्टरबाट मात्र स्वास्थ्य जाँच गरिने हुँदा स्वास्थ्य सेवा विस्तार हुन जरूरी देखिन्छ। यस क्षेत्रमा ११ वटा स्वास्थ्य चौकी, १ वटा प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, र २९ वटा उप-स्वास्थ्य चौकी छन् तर यो जनसंख्याको अनुपातले पर्याप्त देखिदैन। यहाँको बाल मृत्यु दर प्रति १००० मा ६२ रहेको अनुमान गरिएको छ। सन् २००८ को घरघुरी सर्वेक्षण

तालिका ४. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अवस्थित विद्यालयको सूची

क. सं.	गा.वि.स.	शिक्षा को स्तर			
		प्राथमिक	निम्न माध्यमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक
१	सेरी	४		१	
२	तपोवन	४		१	
३	लटिनाथ	९	१	१	१
४	गुल्जर	७	१	१	
५	खण्डेश्वरी	५	१	१	
६	घुसा	३		१	
७	सितौला	१०		१	
८	सिप्टी	४	१	१	१
९	ईयरकोट	७	१	१	
१०	खार	६		२	
११	काटै	६	२	१	
१२	छापरी	६		१	
१३	ब्रह्मदेव	२	१	१	१
१४	धारी	५	१	१	
१५	हिकिला	३		१	१
१६	पीपलचौरी	४	१		
१७	हुती	६	१	१	१
१८	धौलाकोट	५		१	
१९	सुन्सेरा	६	१	१	
२०	राप्ला	४	१		
२१	व्याँस	१	१		
	कूल	१०७	१४	१९	५

स्रोत: District Profile Darchula 2010

अनुसार प्रति वर्ष १८९३ जन्मेका बालकमध्ये एक वर्षभन्दा मुनिका करिब ११९ जनाको मृत्यु भएको थियो। त्यसैगरी मातृ मृत्यु दर प्रति वर्ष ६३ रहेको छ (District profile, Darchula 2009)।

स्वास्थ्य र रोगहरूबारेमा विशेष जानकारीको अभावको कारण औलो, भाडापखाला, एच. आई. भी. जस्ता रोगहरू दाचुला जिल्लामा फैलिइको पाइन्छ (Zomer and Oli 2011)।

३.७.४ खानेपानी आपूर्ति र सरसफाई

यस संरक्षण क्षेत्रमा खानेपानीको वितरण स्थिति सन्तोषजनक देखिन्छ। करिब १९५३ सार्वजनिक धाराहरूबाट १९७१ घरधुरी लाभान्वित छन्। यसका साथै २५८ घरधुरीहरूले निजी पानी धारा प्रयोग गर्दै आएका छन् (अनुसूची ११)। सरसफाईको मामिलामा यो क्षेत्र त्यति राम्रो देखिदैन। १९.५% घरधुरीमा मात्र शौचालय छ। अझै ७९.५% घरधुरी खुला शौचालय प्रयोग गर्दछन्। कैलाश पवित्र भू परिधिको सम्भाव्यता प्रतिवेदन अनुसार यस क्षेत्रमा सरसफाई राम्रो नभएकोले भाडापखाला, औलो जस्ता रोगहरू देखा परेका छन्। जिल्ला विकास समितिले खुल्ला दिसा पिसाब मुक्त क्षेत्र अभियान सुरु गरेको छ। यस अन्तर्गत समुदायलाई जागरूक बनाइने र स्थानीय गैर सरकारी संस्था र राजनीतिक दलहरूको प्रतिनिधि तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरूलाई संलग्न गराई सरसफाईमा ध्यान दिइने कार्यहरू सञ्चालन गरिनेछन्।

३.७.५ सम्पदा/संस्कृति पर्यटन

अनुपम प्राकृतिक र सांस्कृतिक विविधताले गर्दा अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पर्यापर्यटन सम्भावना राम्रो छ। पवित्र कैलाश मानसरोवरको मुख्यद्वार रहेको यो संरक्षण क्षेत्रमा अपि-नाम्पा र व्याँस जस्ता ५००० मि. भन्दा अग्ला हिमालहरूका कारण मात्र नभई यो क्षेत्र संस्कृति र थुप्रै धार्मिक स्थलहरूको कारण पनि प्रख्यात छ (चित्र १८) अतिथि सत्कारका लागि प्रसिद्ध “व्यासी/

सौका”, यस क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। यस क्षेत्रमा पर्यटन व्यवसायले यहाँको मानिसहरूको जीवनस्तरमा दीगो विकास गर्न महत्वपूर्ण योगदान दिने सम्भावना अधिक छ। यस क्षेत्रमा दीगो पर्यटन योजना, आधारभूत भौतिक पूर्वाधार र गतिला संस्थाहरूको अभाव भएको पाइन्छ।

यस संरक्षण क्षेत्रको स्थानीय चाडपर्वहरू महत्वपूर्ण सम्पदा पर्यटनका हिस्सा (Heritage Tourism) हुन्। यहाँका मुख्य उत्सवहरू सुरमा भवानी उत्सव, छेती र घनजीर हुन् र यी उत्सव जनैपूर्णिमाको दिन मनाइन्छन्। त्यसैगरी महादेव जात्रा र विष्णु पर्व घुसा बासीहरूको लोकप्रिय चाड हुन्। उनीहरू घुसा-४, महादेव मण्डपमा भेला भई यो चाड मनाउँछन्। यस क्षेत्रको एक महत्वपूर्ण आकर्षण धामी/भाँक्री नृत्य पनि हो। चाडपर्व बाहेक यहाँका बयल ताल, कालीदुङ्गा ताल र खट्टी ताल जस्ता पोखरीहरूले पनि धार्मिक महत्व बोकेका छन्।

खण्डेश्वरीस्थित खट्टीवाट हिमालको भव्य दृश्य अवलोकन गर्न सकिन्छ। यो खण्डेश्वरी गाउँको उच्च भूमिमा रहेकोले यहाँ सामुदायिक शिविर स्थल/होटेल्/लजहरूको विकास गर्न सकिन्छ। अध्ययन अनुसार लटिनाथ-७, बभनी (३५-४० घरधुरी); तपोवन-८, धनकने (१०९ घरधुरी); र लटिनाथ-४, मटेला (८० घरधुरी) लगायतका क्षेत्रमा घरबास पर्यटन (Homestay Tourism) को सम्भाव्यता देखिन्छ। बभनीको मुख्य आकर्षण अपि शिखर र चमेलिया जलाशय रहेको छ। धनकनेबाट अपि शिखर, बाजुरा जिल्ला र भारतको पिथौरागढ देखिन सकिन्छ। तलका तीनमार्गहरूबाट सेरी-७, विनायक पुगिन्छ जुन पैदल यात्रा पर्यटन (Trekking Tourism) को लागि उपयुक्त छन्:

मार्ग १: उपरीगढ-सिन्टी-निम्था (अवलोकन मचान)- सेरी - ७, विनायक

मार्ग २: विताले-सेरी-४, सेरी-३, सेरी-५, सेरी-७, विनायक

मार्ग ३: सेरी-१- सेरी-८, सेरी-७, विनायक

चित्र १८. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पहुँच र खण्डेश्वरीको अनुपम संस्कृति

तस्विर: नरेन्द्र गौतम

तस्विर: रोशन शेरचन

त्यसैगरी पर्यटन व्यवसायबाट लाभ बढाउन निम्नानुसारका तीन सम्भावित पदमार्गहरूका विकास गर्न जरूरी छ ।

- **पदमार्ग १- खलङ्गा-राप्ता-व्याँस:** यहाँ ५ देखि ६ दिन लामो पदयात्रा हुन सक्ने हरियाली वन, मन लोभ्याउने हिमालका शिखरहरूको मनोरम दृश्य र धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको आनन्द लिन सकिन्छ । ब्रह्म दह भित्र हिमालको पवित्र ताल), मृत्यू विनायक, सिद्ध टोपी, रानी खोटा आदि यस मार्गका केहि धार्मिक स्थलहरू हुन् । यस मार्गमा गोतुको प्राकृतिक तातो पानीको स्रोत पनि पर्दछ । अन्तिम गन्तव्य व्याँसमा व्याँसी/सौका समुदयसँग भेटनुका साथै उनीहरूको संस्कृति, धर्म र परम्पराहरू जान्ने अवसर पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । पर्यटकहरू व्याँसबाट कैलाश मानसरोवर तीर्थयात्राको लागि पनि जान सक्छन् ।
- **पदमार्ग २- ब्रह्मदेव-हुती धार्मिक तीर्थयात्रा:** यो पदयात्रा तुलनात्मक हिसाबले छोटो (आधा दिन) रहेको छ । लटिनाथ र ब्रह्मदेव मन्दिर तथा धार्मिक स्थलहरूको अवलोकन गर्न मिल्ने यो पदयात्रामा टिङ्गर जाने बाटो श्रीवगरबाट सुरु भई हुती सेवा केन्द्रमा अन्त्य हुन्छ ।
- **पदमार्ग ३- हिकिला-थाईसाईन-ब्रह्म दह:** ब्रह्म दह र पन्सा दह पुगिने यो पदयात्रा करिब २ दिनको हुने अनुमान गरिएको छ । प्राकृतिक पोखरीका साथै सुन्दर शिखरहरूको मनोरम दृश्यको आनन्द लिने अवसर यस पदयात्रामा मिल्दछ । थाईसाईन बाट पैदलयात्रीहरू व्याँसतर्फ गई कैलाश मानसरोवर तीर्थयात्रा पनि जान सक्दछन् ।

३.८ जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोप

यस क्षेत्रमा जलवायूमामा परिवर्तन भएको प्रत्यक्ष देख्न सकिन्छ । नेपालमा सन् १९७५-२००६ सम्मको विवरण अनुसार औषत तापक्रम प्रति वर्ष 0.06°C को दरले वृद्धि भईरहेको पाइन्छ । त्यसैगरी पश्चिमी हिमाली चौडापाते वन र पश्चिमी हिमाली

उपलेकाली सल्लाको वन रहेको पारिस्थितिक क्षेत्रमा पनि तापक्रम वृद्धि भएको अनुभव गरिएको छ । जलवायूमामा आएको परिवर्तनले हिमनदीहरू छिटो पग्लिने, जलाशयहरू सुख्खा हुँदै जाने, वर्षामा परिवर्तन जस्ता असरहरू देखिएकाछन् । यस्ता असरहरूले वनस्पति र बालीको वितरण र प्राकृतिक प्रक्रियाहरूको समय जस्तै फूलफूलने समयमा परिवर्तन आएको देखिन्छ । नदी कटान, पहिरो, आगलागी, भोकमारी जस्ता विपत्तिको मात्रा बढेको छ ।

उदाहरणको लागि टिङ्गरका स्थानीयहरूको अनुसार विगतका केही दशकमा बालीको जीवनचक्रमा परिवर्तन आएको देखिएको छ । पहिले वैशाखमा रोपिएको जौ र नाफल (स्थानीय गहुँ) आश्विनमा मात्र कटान गरिन्थ्यो भने अहिले यसको रोपाई एक महिना ढिला जेष्ठमा गरिए पनि आश्विनमै काटिने गरिन्छ ।

कैलाश पवित्र भू परिधिमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अनुमान गरे अनुसार, उच्च उचाईमा रहेका अत्यन्त चिसो र ओसिलो क्षेत्र बाहेक 25 km मा पाइने जलवायु क्षेत्र 600 km मि. उचाईमा सर्ने छ । परिणामस्वरूप सबै जसो वनस्पतिको प्रजाति औषतमा 400 km मि. जति माथिल्लो भेगमा सरिने अनुमान गरिएको छ (Zomer et al. 2013) । उदाहरणको लागि उष्ण चोडापाते वन कम्तिमा 450 km वर्ग कि. मि. देखि 2000 km वर्ग कि. मि. बढ्ने र माथिल्लो लेकाली पाटन लेकाली बुट्यानको क्षेत्र र पाटन क्षेत्रहरू पनि धेरै हदसम्म बढ्ने पूर्वानुमान गरिएको छ । पश्चिमी तिब्बती समसस्थली लेकाली भूभाग (West Tibetan Plateau alpine steppe) भने 3900 km वर्ग कि. मि. बाट 963 km वर्ग कि. मि. मा घट्ने र अन्य विभिन्न जलवायु क्षेत्रहरू पूर्णरूपले हराउने पनि अनुमान गरिएको छ । उदाहरणको लागि उपोष्ण सल्ला/मिश्रित वन किसिमले सन् २०५० सम्ममा जम्मा २% भूभाग ओगट्ने अनुमान गरिन्छ ।

चित्र १९. जीविकोपार्जनलाई चुनौती दिने पहिरो

क

तस्विर: नरेन्द्र गौतम

ख

तस्विर: रोशन शेरचन

पहिरो (चित्र १९ क) र नदी कटान (चित्र १९ ख) यस क्षेत्रमा आइरहने प्राकृतिक विपत्तिहरू हुन्। वर्षामा वृद्धिका साथै भिरालो भूभाग, अनियोजित सडक सञ्जाल, पातलो वन, वन विनाश र अधिक चरीचरनका कारण उल्लिखित विपत्तिहरू बढ्ने अनुमान छ। खण्डेश्वरीको वडा २-६ का साथै घुसाका आरुखोर, ल्वान्ती र गुरुखोलाका स्थानीयहरू पहिरोले प्रभावित छन्। आठ वर्ष अघिको पहिराले २९ घरधुरीहरूमध्ये १० घरधुरीहरू अत्यधिक क्षतिको कारणले विस्थापित भएका थिए। त्यसैगरी वन डढेलो अर्को आइरहने प्राकृतिक विपत्ति हो। खण्डेश्वरीमा विगत २ वर्ष देखि आगलागी भएको छैन।

३.९ सीमापार सहयोग (Transboundary Cooperation)

क्षेत्रीय कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना (सन् २०१२-२०१६) ले सीमापार सहकारीता, यसको संयन्त्र र पारिस्थितिक प्रणाली व्यवस्थापन उपजका सूचक र यस क्षेत्रको वातावरण नीति बारे स्पष्ट गरेको छ। भूपरिधि स्तरमा समान विकास गर्नको लागि क्षेत्रीय मञ्चको स्थापना गरिएको हो। यस अन्तर्गत

वैज्ञानिक जानकारी आदनप्रदान, अन्तर नीति सिकाई (Policy cross learning) र कार्यक्रम निर्देशन संयन्त्र (Programme steering mechanism) लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन प्रक्रियाको विकास र कार्यान्वयन, आदि क्रियाकलापहरू पर्दछन्। सबै कार्यक्रमहरू इसिमोडको समन्वयमा र प्रत्येक देशको साभेदार संस्थाको मद्दतद्वारा सञ्चालन हुने गरेको छ। सम्बन्धित देशमा विषयगत कार्यरत समूह (Thematic working groups) को स्थापना गरिने छ। त्यसले मौजुदा नीतिहरूको समीक्षा गर्नुका साथै कैलाश पवित्र भू परिधिको भूपरिधि स्तरमा पारिस्थितिक प्रणाली व्यवस्थापन गर्न उपयुक्त सुझाव र संशोधन गर्न सक्ने छ।

यसका साथै जैविक विविधा संरक्षणका लागि चीनसँग गरिएको समझदारीपत्र (MoU) र भारतसँगको संयुक्त संकल्प (Joint Resolution) ले सीमापार सहकारीता जनाएको छ। यस अन्तर्गत सबै पक्षहरूले वन, जैविक विविधा संरक्षण, जलवायु परिवर्तन लगायतका विषयमा सामूहिक अनुसन्धान र सहयोग पुऱ्याउने तथा वन्यजन्तु संरक्षण र यसका अवैध व्यापारको रोकथाम गर्नमा सहमति जनाएकाछन्।

तस्विर: यादव उप्रेती

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन दूरदृष्टि

४.

दूरदृष्टि

जैविक विविधताको संरक्षण तथा स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउनु ।

ध्येय

नीतिगत सुधार एवम् आर्थिक प्राविधि सुधारका साथ संस्थागत तथा स्थानीय समुदाय र सम्मुखित कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गर्नु ।

लक्ष्य

प्राकृतिक स्रोतहरूको बुद्धिमता प्रयोगका साथ सक्रिय जन-सहभागितामूलक संरक्षण र विकासका गतिविधिहरूको माध्यमबाट अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधता, पारिस्थितिकीय प्रणाली, सामाजिक तथा आर्थिक समृद्धि लाई कायम राख्नु ।

उद्देश्यहरू

- अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रभित्र जैविक विविधताको पारिस्थितिकीय प्रणाली र बासस्थानको संरक्षण एवम् प्रवर्द्धन गर्नु ।
- अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रलाई जैविक विविधता र सामाजिक तथा ऐतिहासिक महत्वको आधारमा एउटा उत्तम पर्यटन गन्तव्यको रूपमा प्रवर्द्धन गर्नु ।
- स्थानीय बासिन्दा र स्थानीय संस्थाहरूलाई संरक्षण र विकासको आवश्यकताबारे चनाखो बनाउन अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रस्थित महत्वपूर्ण ऐतिहासिक स्थानको संरक्षण र पुननिर्माण गर्नु ।
- जीविकोपार्जनका विविध विकल्पहरू पहिचान गर्नु र स्थानीयस्तरमा उपलब्ध स्रोत, उद्यमशीलता र सीप अभिवृद्धिको माध्यमबाट सो विकल्पहरूको विस्तार गर्नु ।
- स्थानीय समुदायमा संस्थागत विकास सुदृढ गर्नु ।
- वन स्रोत र उत्पादनको बुद्धिमता प्रयोग गर्नु र स्थानीयको जीविकोपार्जन क्षमता अभिवृद्धि गर्नु ।

४.१ प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन योजना एकीकृत योजना हो । यस योजनामा जैविक विविधता संरक्षण, जीविकोपार्जन,

पर्यापर्यटन, भौतिक विकास, जलवायु परिवर्तन र सीमापार सहयोग समावेश छन् । यसले संरक्षित क्षेत्रको संस्थागत व्यवस्थापन संरचना र प्रशासन प्रणाली प्रस्ताव गरेको छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको नेपाल, चीन र भारत समावेश भएको सीमापार कैलाश पवित्र भू-परिधिमा अवस्थित एक मात्र संरक्षित क्षेत्र हो । यो योजना कैलाश पवित्र भू-परिधि क्षेत्रीय संरक्षण नीति सन् २०१० र कैलाश पवित्र भू-परिधि संरक्षण विकास पहल, क्षेत्रीय सहयोग संरचना सन् २०१० अनुसार तयार गरिएको छ । गा.वि.स. स्तरमा सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजना उप-योजनाको रूपमा कार्य गर्छ भने संरक्षित क्षेत्रको स्तरमा व्यवस्थापन योजनाले संरक्षण उद्देश्यहरू पहिचान र प्राथमिकीकरण गर्दछ ।

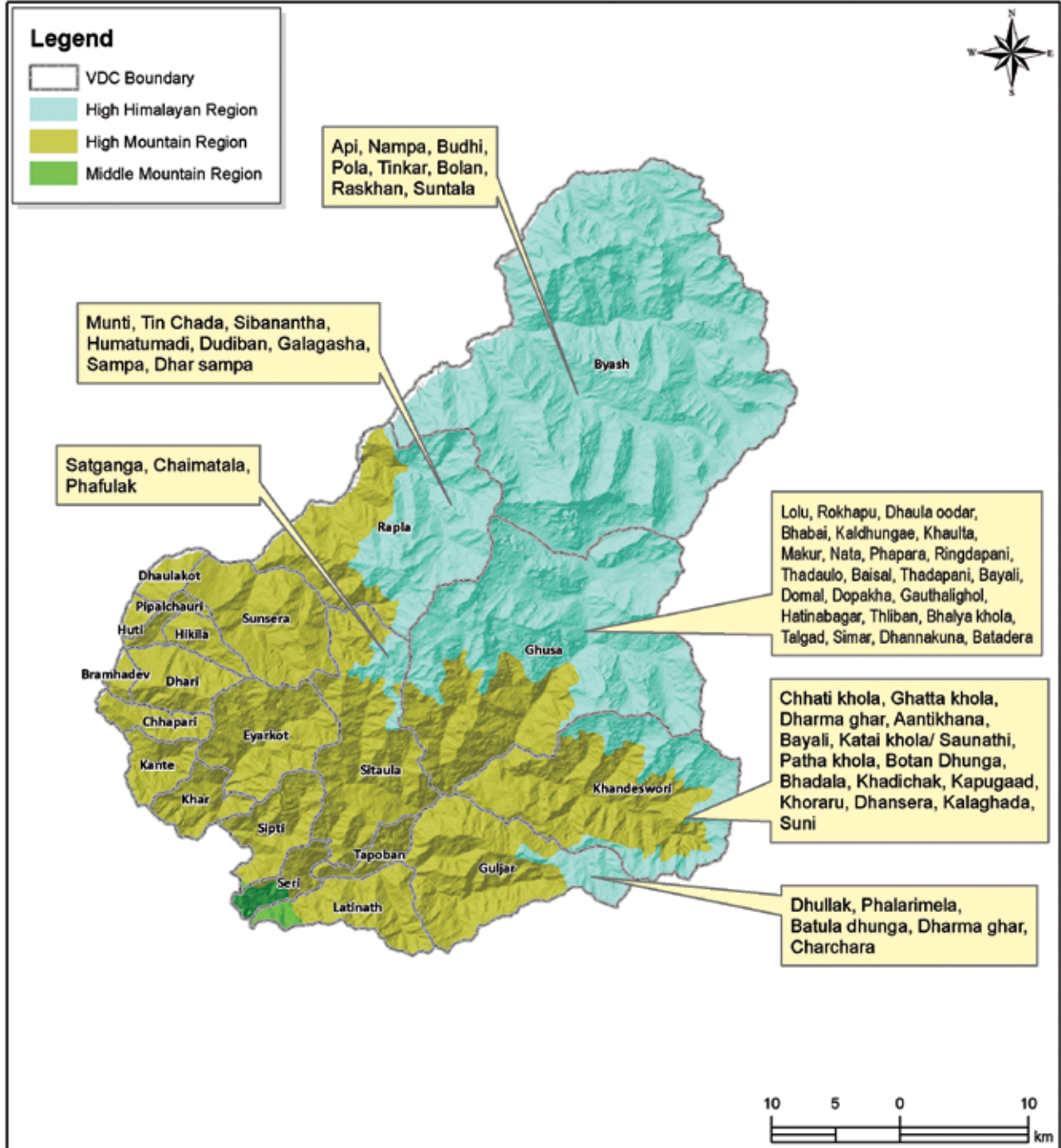
४.१.१ खर्क/चरन क्षेत्र व्यवस्थापन

सवालहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्याँस, राप्ला, घुसा र खण्डेश्वरीको माथिल्लो भूभागमा उच्च लेकाली खर्क/चरन क्षेत्र, गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटी प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । व्याँस, राप्ला, घुसा र खण्डेश्वरीका स्थानीय बासिन्दाहरू प्राकृतिक स्रोत उपभोग गर्न पाउने परम्परागत अधिकार गुम्नसक्ने कुरामा चिन्तित देखिन्छन् । यस क्षेत्रबाट ९०% राजस्व संकलन हुने स्थानीयको विश्वास रहेकोले उनीहरूले ५०% राजस्व यस क्षेत्रमा परिचालन गर्नुपर्ने माग राखेको छ । यसै विषयलाई लिएर अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन परिषद् गठनमा ढिलाइ हुन गएको हो । यस विवादलाई चाडै सुल्झाउनु पर्ने उनीहरूको सुझाव छ । यासांगुम्बा संकलन गर्न जाने हजारौ मानिसहरूका कारण उच्च लेकाली खर्कमा अनपेक्षित दबाव परिरहेको अर्को पेचिलो मुद्दा हो । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यालयको अनुसार हालै गरेको ७ दिने अनुगमनमा २५,००० भन्दा बढी मानिसहरू विशेष गरी यस क्षेत्रभन्दा बाहिरका मानिसहरू यासांगुम्बा खोज्न र संकलन गर्न आएको अनुमान गरिएको छ । यस संरक्षण क्षेत्रमा यासांगुम्बा हुने १३ वटा मुख्य लेकाली खर्क पहिचान गरिएको छ । यासांगुम्बा संकलनका लागि ६ खण्ड पहिचान गरिएको छ । वार्षिक अनुमानित उपज ८९९ कि. ग्रा. रहेको छ (चित्र २०) ।

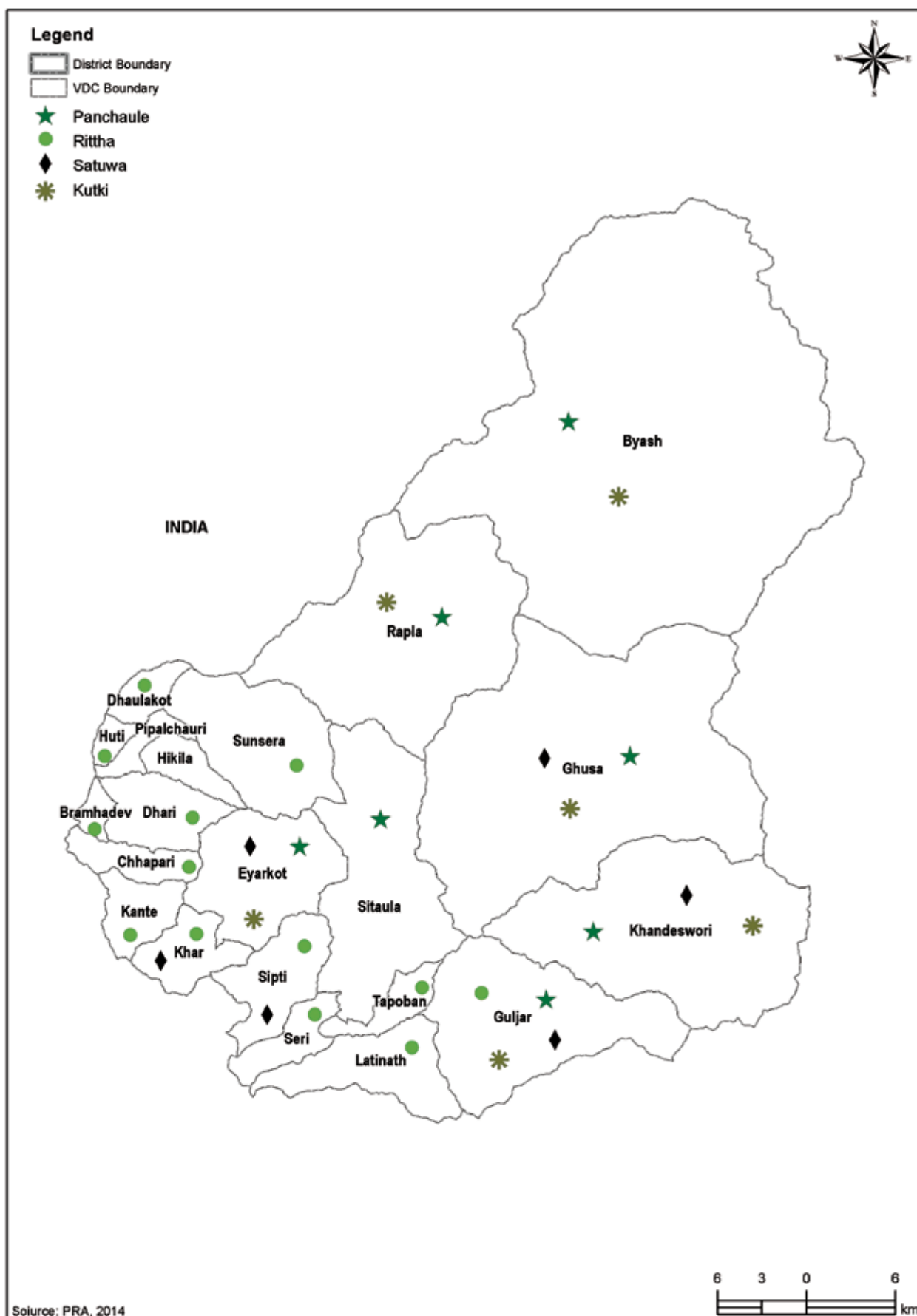
यासांगुम्बा बाहेक पाँच औले, रिठ्ठा, सतुवा र कुटकी जस्ता गैरकाष्ठ वन पैदावरहरू पनि नक्सोका नगरिएको छ (चित्र २१ र अनुसूची १२) ।

चित्र २०: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा यासगुम्बा संकलन गर्ने स्थलहरू

(स्रोत: Field survey 2014)

चित्र २९: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा मुख्य गैरकाष्ठ वन पैदावारहरूको वितरण

(स्रोत: Field survey 2014)

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा घुम्ती गोठ सार्ने प्रचलन (Transhumance) परम्परागत पशुपालनको तरिका हो । अधिक चरिचरनको कारणले घाँसहरूको गुणस्तरमा कमी हुदै आएको छ । व्याँस र राप्ला गा.वि.स.को उत्तरी र पूर्वी क्षेत्रमा अत्यधिकमात्रामा चरन भएको देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनले पनि चरन क्षेत्रमा प्रभाव पारेको छ । चरन क्षेत्रमा बाटो, पूल र पानी पोखरीको कमी हुँदा कुनै विशेष चरन क्षेत्रमा बढि चाप हुने र कुनै क्षेत्र कम उपयोग भएको छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रमा पशु रोग गम्भीर खतराको विषय बनेको छ । यहाँ धेरै पशुहरूको मृत्यु भएको छ । एउटै क्षेत्रमा चरन गर्ने घरपालुवा पशुहरूबाट बन्त्यजन्तु माथि पनि रोग सार्ने जोखिम बढेको छ । समयमा नै पशु चिकित्साको सुविधाहरू नहुनु, मौसमी बसाईसराई र शिक्षामा कमीको कारण पशुसम्बन्धी दक्ष जनशक्ति नहुनु अर्को टड्कारो सवाल हो ।

रणनीतिहरू

गैरकाष्ठ वन पैदावर व्यवस्थापनमा मूलत तीन रणनीतिहरू हुनेछन् कमशः १) स्रोतहरूको सर्वेक्षण, २) दीगोरूपमा संकलन र उपभोग, र ३) लाभको समान बाँडफाँड ।

सन् २०१५ र २०१६ मा यासाँगुम्बा, चिराइतो, गुच्ची च्याउ, सतुवा, वनलसुन, च्याउ, टिमुर, रिठा, दालचिनी, काला दाना, कुटकी, पाषणभेद, जटामासी, सुगन्धवाल, तेजपात र अल्लोको परिमाण अनुसूची ९ 'ख' मा उल्लिखित परिमाण अनुसार संकलन गर्न सकिनेछ । उल्लिखित परिमाणको ६५-७५% मात्र संकलन गर्न सकिने सुझाव गरिएको छ । तथापि सन् २०१७ बाट संकलनको परिमाण उप योजना/स्रोत सर्वेक्षणमा आधारित हुनु पर्दछ ।

यासाँगुम्बा, पाँच औले, रिठा, सतुवा, र कुटकीको स्रोत सर्वेक्षण र उपयोजना तयार गरिने छ । चरन क्षेत्रसँग सम्बन्धित अरू रणनीतिहरू यस प्रकारका छन्ः १) पूनर्स्थापनाका लागि खर्क/चरन क्षेत्रको गुणस्तर मूल्याङ्कन, २) चरन क्षेत्र पूर्वाधार, र ३) पशु सेवाको प्रबन्धको लागि उचित समयमा जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यालयसँग समन्वय । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यालयद्वारा कृषक/गोठालाहरू लाई उत्पादक/उन्नत जातका पशु किन्नका लागि ४०-५०% अनुदान प्रदान ।

क्रियाकलापहरू

- १) पाँच मुख्य गैरकाष्ठ वन पैदावरहरूको स्रोत सर्वेक्षण र उपयोजना तयार गर्ने ।
- २) चरन क्षेत्रको सर्वेक्षण गर्ने- ३ ईकाई (मर्म, दु र अन्य) ।
- ३) क्षतिग्रस्त चरन क्षेत्रको पूनर्स्थापना गर्ने (३) ।
- ४) घुम्ती पशु चिकित्सा सेवा प्रदान गर्ने (३ चरन क्षेत्रमा) ।
- ५) गोठालाहरूलाई जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ६) जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यालयहरूसँग समन्वयमा

गोठालाहरूलाई ५०% अनुदान प्रदान गर्ने (२५ ईकाईमा) ।

७) चरन क्षेत्रमा आहारा उत्पादन गर्ने ।

८) डेरी उत्पादन बजारीकरणमा टेवा पुर्‍याउने ।

८.१.२ वन व्यवस्थापन

सवालहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा उपभोक्ताहरूलाई संरक्षण सामुदायिक वन सुम्पिने एक बढ्दो चासोको विषय भएता पनि मानवीय स्रोतका अभावले गर्दा वन सुम्पिन कुनै कुनै क्षेत्रमा ढिलाई भएको छ । ती वनहरूमा स्थानीय उपभोक्ताहरूको वन स्रोतमा कुनै पहुँच छैन । संरक्षण सामुदायिक वन नवीकरणमा जिल्ला वन कार्यालय र अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यालयको भूमिका अस्पष्टता देखिएको हुँदा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू अन्यौल देखिन्छन् । अरू वन स्रोत उपयोगका लागि सीमासम्बन्धी विवाद, महिला, दलित र गरीब समुदायको प्रतिनिधिहरू जनचेतनाको कमी रहेको छ ।

वर्षेनी यासाँगुम्बा संकलन गर्ने मानिसहरूले चिमलको रूख दाउराको लागि काट्ने हुँदा, चिमलको वन संकटमा परेको छ । करिब ३०,००० भन्दा बढी संकलनकर्ताहरूबाट उच्च लेकाली चरन क्षेत्रमा बढी मानविय चाप परेको छ । व्याँस क्षेत्रमा लगभग २५% चिमल वन विनाश भएको अनुमान छ । माथिल्लो उचाईमा प्रतिकूल मौसम तथा जलवायु भएकोले स-साना नचाहिने विरूवा काट्न कठिन हुन्छ तर्सथ यस्तो क्षेत्रमा क्षति कम हुन्छ ।

लौठ सल्ला पनि चिमल भै जोखिममा परेको प्रजाति हो । लौठ सल्ला उच्च मूल्य पर्ने रूख प्रजाति हो । लौठ सल्लाको पातबाट अर्बुद रोगसम्बन्धी औषधि बनाउन चाहिने मुख्य वस्तु 'ट्याक्सोल' निकाल्न सकिन्छ । संरक्षण सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू सक्रिय नभएको र अनुगमन कमजोर भएको वनमा सल्लो/धुपी प्रजातिको रूख कटान अर्को मुख्य समस्या हो ।

हिमाली क्षेत्रमा वृक्षारोपण आर्थिक हिसाबले महंगो कार्य भएता पनि ह्रासोन्मुख उत्पादनशील जग्गाहरूमा वृक्षारोपणको विकल्प छैन । एक अध्ययन अनुसार लटिनाथ, तपोवन, खण्डेश्वरी, घुसा गा.वि.स.हरूका बासिन्दा व्यापारिक हिसाबले बहुमूल्य रूखका प्रजाति र गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटी मात्र रोप्न इच्छुक देखिन्छन् ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालयले कार्ययोजनाको नवीकरण प्रक्रियालाई प्राथमिकता दिनु पर्नेछ । साथै सर्वेक्षण, GPS सञ्चालन र वित्तीय/लेखा जस्ता विषयहरूमा आधारभूत र पुनः ताजकी तालीम र सीप विकासलाई जोड दिनेछ ।

सोसम्बन्धी लेकाली खर्क/वनलाई यासाँगुम्बा संकलनको समय (जुन-जुलाई) मा विशेष अनुगमन गरिनेछ । सोसम्बन्धी अपनाइने

रणनीतिहरू यस प्रकारका छन्:

- (१) यासांगुम्बा संकलन क्षेत्रहरूमा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- (२) वैकल्पिक उर्जाका स्रोतहरूको मद्दति, ग्याँस आदि) व्यवस्था गर्नेहरू र
- (३) नियम उल्लंघन गर्ने लाई कानूनी सजाय गर्ने ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका कार्यालयले खारको सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजनाको (PNRM Plan) सिकाईको आधारमा बाँकी गा.वि.स.हरूको लागि पनि यस्तै योजना बनाउने कार्य जारी राख्ने छ ।

कार्यक्रम/क्रियाकलाप अनुगमन सयन्त्रलाई बलियो बनाइने छ । अनुगमनको नतिजाको समीक्षा गरिने छ ।

उपयुक्त स्थानहरूमा विरूवा वितरणका निम्ति बहुउद्देश्य नर्सरी स्थापना गरिने छ । निजी वृक्षारोपणलाई पनि अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालयले त्यत्तिकै प्राथमिकता दिने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) वन कार्ययोजनाहरू तयार गर्ने ।
- २) यासांगुम्बा संकलनकर्तालाई वैकल्पिक उर्जाका स्रोतमा सहयोग गर्ने ।
- ३) लेकाली क्षेत्रमा चिमाल वनको नियमित अनुगमन गर्ने ।
- ४) सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजना तयार गर्ने (१६ गा.वि.स.हरूमा) ।
- ५) लटिनाथ, खार र हिकिला गा.वि.स.हरूमा बहुउद्देश्य नर्सरी सञ्चालन गर्ने ।
- ६) ग्याँस गा.वि.स.मा गैरकाष्ठ वन पैदावर/बहुउद्देश्य नर्सरी सञ्चालन गर्ने ।
- ७) वृक्षारोपण गर्ने ।
- ८) उपभोक्ता समूहलाई फिल्ड अवलोकन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ९) मद्दति/ग्याँसको डिपो स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने ।

४.२ प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम

४.२.१ बासस्थान व्यवस्थापन

सवालहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र लापोन्मुख वन्यजन्तु जस्तै: हिउँ चितुवा, कस्तूरी मृग, हिमाली कालो भालु आदिको महत्वपूर्ण बासस्थान हो । हिउँ चितुवा उच्च हिमाली खर्कको सूचक प्रजाति हो र नाउर यसको मुख्य आहार हो । वन, घाँसे मैदान, कृषि भूमि र सिमसार क्षेत्र महत्वपूर्ण वन्यजन्तु बासस्थानमा पर्दछ । तथापि परिवर्तित जलवायूको परिवेशमा यी बासस्थानहरूको स्थानीय विकलन र योग्यता माथि सीमित वैज्ञानिक अध्ययन

छन् । अध्ययन टोलीले केहि महत्वपूर्ण बासस्थानहरू जस्तै सुर्मा सरोवर (खण्डेश्वरी गा.वि.स.), महाकाली नदी, चौलानी (चमेलिया), टकर खोला, तुसारपानी खोला, काला गाढ, थली गाढ, लस्कु खोला, बार्तोला, र लिपु लेक (५,००० मि.) पहिचान गरेको छ । एउटै बासस्थानमा निर्भर हुनुपर्ने, अत्यधिक चरिचरन र जलवायूको प्रभावका कारण वन्यजन्तुमा चाप बढेको छ । जलवायू परिवर्तनको कारण नेपालले ३०% लेकाली क्षेत्र गुमाउनु पर्ने आकलन गरिएको छ । फलस्वरूप हिउँ चितुवा साना खण्डित बासस्थानमा अलग हुनेछन् जसले गर्दा तिनीहरूको संख्या र पारिस्थितिक तथा आनुवांशिक स्वयम् समर्थतामा सम्झौता हुन सक्दछ । शिकारी-शिकार सम्बन्ध, हिउँ चितुवाको विसर्जन, ठूला वन्यजन्तुको विकलन र तिनको पारिस्थितिकबारे सीमित जानकारीले गर्दा संरक्षण कार्यमा कठिनाई पुग्न सक्छ ।

वन्यजन्तु संख्याको स्वयम् समर्थतामा बासस्थान विनाश/खण्डीकरणको विषय दीर्घकालीन सवाल हो । योजनाविहीन ग्रामीण सडक र भौतिक संरचना विकासका कारण जैविक मार्गहरूमा ह्रास आएको छ । उदाहरणको लागि: पहिले पर्याप्त संख्यामा पाइने रतुवा, घोरल अहिले खार गाउँ नजिकको वनजंगलमा मात्रा कहिले काहीँ देखिन्छन् ।

वन डँढेलोमा वृद्धि एक गम्भीर मुद्दा बनेको छ । जलवायू परिवर्तनका कारण लामो समय सम्म हुने खडेरी र वन अनुगमनमा कमीका कारण संरक्षण सामुदायिक वनहरूमा वन डँढेलोको कम बढेको छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको तल्लो भूभागमा विकासका कामहरू विजुली प्रसारण लाइन, सडक निर्माण र निर्माण क्षेत्र) का कारणले बासस्थान खण्डित भएको छ । यस कारणले वन्यजन्तु अन्यत्र जान बाध्य हुँदा खान र बस्नलाई प्रतिस्पर्धा बढेको छ ।

रणनीतिहरू

जैविक विविधताको प्रचूरता क्षेत्र (Biodiversity hotspot) पूनर्स्थापनका निम्ति बासस्थानको विस्तृत अध्ययन गर्न आवश्यक छ । हिउँ चितुवा, कस्तूरी मृग, नाउर, हिमाली कालो भालु र हाब्रेको मुख्य बासस्थानलाई जैविक विविधता प्रचूरता क्षेत्र (Biodiversity Hotspot Zone) रूपमा राखिने छन् र यस क्षेत्रमा विकासका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न निषेध गरिनेछन् । ती भू भागमा नियमित अनुगमन गरिने छ । विस्तृत सर्वेक्षणको आधारमा जैविक विविधता प्रचूर क्षेत्रको चित्राङ्कन/नक्शा हुन् ।

मुख्य वन्यजन्तु जस्तै (हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, नाउर, र कस्तूरी मृग) को आवधिक अनुगमन एउटा प्रमुख रणनीति हुनेछ । बासस्थानका स्थानीय बासिन्दाहरूलाई तालीम दिइनेछ । अनुगमनको लागि अत्याधुनिक प्रविधिहरू (Camera trapping आदि) प्रयोग गरिने छ । अनुगमनको दीगोपनाको लागि यसको

समयावधि ५ वर्षको हुने छ। महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू (Corridor and bottlenecks) को पहिचान, सुधार र पुनर्स्थापन गरिने छ।

क्रियाकलापहरू

- १) मुख्य वन्यजन्तु जस्तै (हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, नाउर, र कस्तूरी मृग) को बासस्थानको विस्तृत अध्ययन गर्ने।
- २) मुख्य वन्यजन्तुको पाँच वर्षसम्म अनुगमन गर्ने।
- ३) मुख्य वन्यजन्तुको बासस्थानको आधारमा जैविक विविधता प्रचूरता क्षेत्र (Biodiversity Hotspot Zone) चित्राङ्कन/नक्शाङ्कन गर्ने
- ४) बासस्थानका महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू (Corridor and bottlenecks) को पुनर्स्थापनको पहल गर्ने।

४.२.२ चोरी शिकार र अवैध वन्यजन्तु व्यापार

सवालहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा वन्यजन्तु चोरी शिकार र अवैध वन्यजन्तुको व्यापार फैलिएको छ। भरिलो भूभाग, भौगोलिक एकान्तता र अपर्याप्त अनुगमनले गर्दा हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, नाउर, र कस्तूरी मृग जस्ता वन्यजन्तुको चोरी

शिकार र तिका शारीरिक अङ्गहरूको बढ्दो अवैध व्यापार एक चुनौतिपूर्ण मुद्दा हो। उत्तरी दार्चुलाको भित्री भाग घुसा, राप्ला र व्याँस) तिब्बत स्वायत्त क्षेत्र भएर अन्तर्राष्ट्रिय बजार पुग्ने व्यापार मार्गको रूपमा प्रयोग गरिदै आएको छ। निम्नलिखित मार्गहरू अवैध वन्यजन्तु व्यापार मार्गमा पहिचान गरिएका छन्:

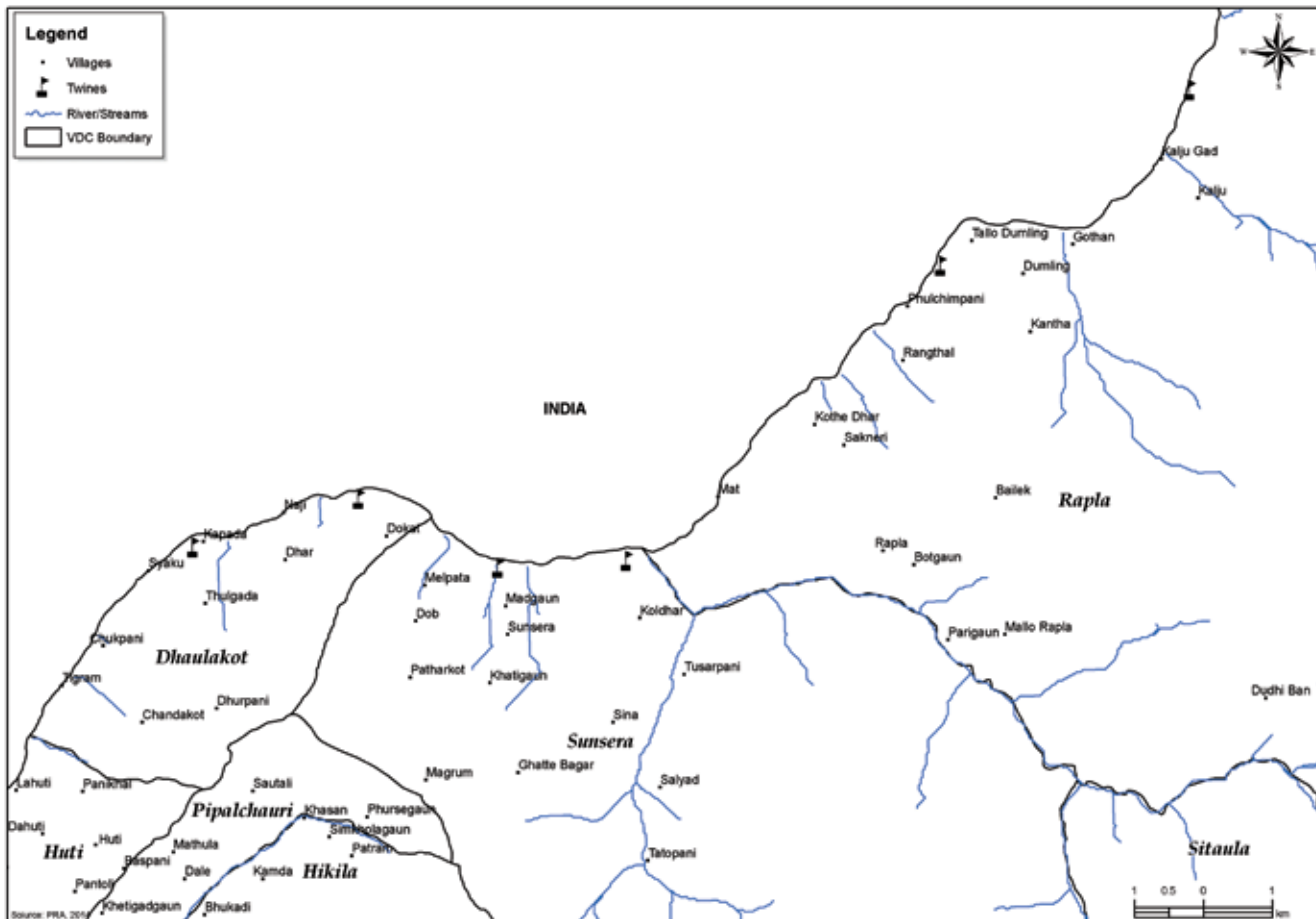
- मकरीगाढ-खण्डेश्वरी-छेती-तिब्बत
- खर-ईयरकोट-सुनसेरा-राप्ला-व्याँस-टिङ्कर-तिब्बत
- गुल्जर-बभाङ्ग-संपाल-हुम्ला-तिब्बत
- श्रीवगर-सुनसेरा- टिङ्कर-तिब्बत

यस बाहेक, नेपाल र भारत सीमानाको महाकाली नदी चित्र २२) माथि धेरै तुइनहरू (Ropeways) छन्। ती तुइनहरू वास्तवमा स्थानीयहरूको आवागमन र सामानहरू ओसारपसार गर्नका निम्ति निर्माण गरिएको थियो। त्यही तुइनहरू नै वन्यजन्तुको अवैध व्यापार र बहुमूल्य गैरकाष्ठ वन पैदावार/जडीबूटीहरूको अवैध दुवानीका लागि प्रयोग हुँदै आएका छन्।

रणनीतिहरू

- कडाइसाथ नियम पालन कार्यान्वयन गर्ने/गराउने।
- अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालयले जिल्लास्थित वन्यजन्तु

चित्र २२: महाकाली नदीमा निर्मित तुइनहरू

(Field survey 2014)

अपराध नियन्त्रण (WCCB) ईकाईलाई सुदृढ गर्ने ।

- ▶ शिकार नियन्त्रण सञ्जाल स्थापना गरी चोरी शिकार र अवैध व्यापारसँग प्रतिरोध तालीम दिने ।
- ▶ संरक्षित क्षेत्रका सामुदायिक संस्थाहरूलाई जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) जिल्लास्थित WCCB लाई संस्थागत सहयोग गर्ने ।
- २) चोरी शिकार नियन्त्रण सञ्जाल स्थापना गरी क्षमता विकास गर्ने ।
- ३) सीमापार सहकार्य, समन्वय र सहयोगको व्यवस्था गर्ने ।
- ४) अवैध वन्यजन्तु व्यापार मार्गहरूको नक्साङ्कन र नियमित अनुगमन गर्ने ।
- ५) वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रणसम्बन्धी जनचेतना तथा संरक्षण शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

४.२.३ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व

सवालहरू

हालै ICIMOD ले दार्चुला, बैतडी, बझाङ र हुम्लाको भू-भागलाई समेटेर मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वको अवस्था अध्ययन गरेको थियो । हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, दुम्सी र बँदेल द्वन्द्व सिर्जना गर्ने मुख्य वन्यजन्तुको रूपमा पहिचान भएका छन् । त्यसैगरी, दार्चुलाको खार गा.वि.स. पशु आक्रमण र बाली नोक्सानबाट ग्रसित छ । खण्डेश्वरी र व्याँस गा.वि.स.हरूमा हिउँ चितुवा, भालु र ब्वाँसोले घोडा, बाख्रा र भेडालाई आक्रमण गरेको पाइन्छ ।

बाली विनाश र पशुधनको क्षति

लटिनाथ र तपोवनमा बाँदर, दुम्सी र रतुवाको कारण बाली नाश हुने गरेको छ । घोरल, कालो भालु र बँदेल समस्या सिर्जना गर्ने अन्य वन्यजन्तु हुन् । दुम्सीले गहुँ र जौ, बाँदरले प्राय मकै बाली नाश गरेको र घुसामा कोदो र आलुको बालीमा पनि क्षति पुऱ्याएको छ । यी वन्यजन्तुद्वारा गर्मी महिनामा र हिउँद मौसममा बढी विनाश हुने गर्दछ ।

पशुधन आक्रमणमा हिउँ चितुवा, चितुवा, स्याल र मलसाप्रा बढी छन् । तिनीहरूबाट भेडा बाख्रा, कुखुरा, मौरी घरका क्षति हुने गर्दछ । उदाहरणको लागि घुसा गा.वि.स.का स्थानीयहरूको निम्ति हिउँ चितुवा एक प्रमुख समस्या निम्त्याउने जनावरको रूपमा देखिएको छ । सन् २०१३ मा ३ भेडा/बाख्राहरू चितुवाको आक्रमणबाट मृत्यु भएको थियो । मलसाप्राले विशेष गरि मौरीको घरलाई आक्रमण गर्दछ । हाल घुसामा मात्रै करिब ३००० भेडाहरू र अन्य गा.वि.स.हरूमा ५००-६०० भेडाहरू रहेका छन् । व्याँस गा.वि.स.मा ३ वर्षमा १२ किसिम घरपालुवा पशुहरू मुख्यतः घोडा, गडा, भुपा (याक र स्थानीय चौरीको भाले संकर), भुमा (याक र स्थानीय चौरीको पोथी संकर),

भेडा/बाख्राहरू वन्यजन्तुको शिकार बनेका छन् । हिउँ चितुवा र ब्वाँसो पशुधनमा क्षति पुऱ्याउने मुख्य वन्यजन्तुहुन् । खार क्षेत्रमा मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वबाट बढी जोखिम रहेको छ । हिकिला, धारी, खण्डेश्वरी, सुनसेरा र धौलापुर क्षेत्रमा कालो भालु र मानव द्वन्द्व देखिएको छ ।

रणनीतिहरू

न्यूनीकरण रणनीतिमा मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्वबारे सार्वजनिक शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम हुने छ ।

वैकल्पिक बालीसहित द्वन्द्व न्यूनीकरणका उपयुक्त उपायहरूमा लगानी गरिनेछ ।

क्रियाकलापहरू

- १) मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वसम्बन्धमा सार्वजनिक शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- २) क्षति न्यूनीकरणका उपायहरू जस्तै बाली सुरक्षा, मचान निर्माण आदिमा सहयोग प्रदान गर्ने ।
- ३) वैकल्पिक बालीमा सहयोग प्रदान गर्ने ।
- ४) समुदायमा आधारित बीमा योजना स्थापना र सञ्चालन गर्ने ।
- ५) राहत कोष स्थापना र राहत प्रदान गर्ने ।

४.३ ग्रामीण विकास

व्यवस्थापन योजनाको यस खण्डमा ग्रामीण विकास सम्बन्धित क्रियाकलापहरू प्रस्ताव गरिएको छ । विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, ग्रामीण सडक, सार्वजनिक मार्ग र पूल, खानेपानी, सिंचाई र विद्युत् समावेश गरिएका छन् । यी गतिविधिहरू लक्षित समूह छलफल (Focus group discussion) द्वारा चयन गरिएको हो । स्थानीय समुदायले केहि गतिविधिहरू जि.वि.स. र अन्य निकायहरूसँग पनि माग गरेका हुन सक्छ । कुनै गतिविधिहरू दोहरिन गएमा जि.वि.स.को वार्षिक योजना गोष्ठिमा छलफल गरिनेछ ।

४.३.१ बाटो र पूल निर्माण

सवालहरू

विकासको लागि पहुँच एक महत्वपूर्ण आधार हो । यहाँका मानिसहरूले अपर्याप्त भौतिक पूर्वाधारसँग सम्बन्धित समस्याहरू सामना गरिरहेका छन् । कुनै ठाउँमा ग्रामीण सडक सञ्जाल र पूल छैन, भने भएको ठाउँमा निकै कमजोर अवस्थामा देखिन्छन् । पहुँचमा सुधार हुँदा आर्थिक वृद्धिका निम्ति स्थानीय उत्पादनको लागि राम्रो बजार सुनिश्चित हुने छ । सामान्यता टिङ्गरदेखि खलङ्गा पुग्न ४-५ दिन लाग्छ । यदि ती सडक सबै मौसममा प्रयोग गरिन सके यातायातको समय २-३ दिनसम्म घट्न

सकछ । यस बाहेक स्थानीय समुदायले घरयासी सामानका लागि चर्को ढुवानी खर्च ब्यहोर्दै आएकाछन् ।

बाटो र पूलमा पहुँचको कमी हुँदा महिला र सीमान्तकृत घरधुरीहरूले बढी दुःख भोग्दै आएका छन् । वर्षाको मौसममा बाढी पहिरो र नदी कटानले गर्दा घाइते र मृत्यु हुने गरेका छन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग विकासे निकाय नभई एक संरक्षण लक्षित निकाय भएकोले विकासका गतिविधिमा उन्मुख हुने यसको प्राथमिकतामा देखिदैन । तथापि प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर हुने समुदायको आर्थिक अवस्था सुदृढ गर्ने कुनै पनि साना र मझौला विकासका परियोजना र गतिविधिमा सहयोग गर्ने छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय एक विकासे निकाय नभए तापनि संरक्षणमा टेवा पुर्‍याउन यसले साना/ मझौला खाले बाटो र पूल निर्माणमा लगानी गर्ने छ । परियोजनामा प्रकृतिको र गतिविधिहरूको आधारमा यस संरक्षण क्षेत्रले जि.वि.स, सोको भौतिक विकास तथा कृषि सडक विभाग (DoLIDAR) सँग समन्वय गर्नेछ । यस संरक्षण क्षेत्रले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र हरित पूर्वाधारलाई प्राथमिकता दिने छ ।

वातावरण संरक्षणमा अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विद्यमान नीति ऐन नियमको परिधिभित्र रहेर विशेष गरी प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) को आधारमा विकासका गतिविधिहरूको पर्यावरणीय अनुकुलता सुनिश्चित गर्नेछ । यस बाहेक वित्तीय स्थिरताका लागि स्थानीय योगदानको खोज र समर्थन गर्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (तपोवन गा.वि.स.) ।
- २) बाटो चौडाकार्य सहयोग गर्ने खण्डेश्वरी-६, (मकरीकोट गढमा तारबार सहित) ।
- ३) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (सिप्टी र हिकिला) ।
- ४) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (सुकालु गुफा, पिपलचौरी-१) ।
- ५) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (धौलाकोट) ।
- ६) काठको पूल निर्माणमा सहयोग गर्ने (पिपलचौरी १ र २, खेत घात) ।
- ७) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (छपरी-१ ब्रह्म दह) देखि ८) ।
- ८) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (धारी र ब्रह्मदेव) ।
- ९) पूल निर्माणमा सहयोग गर्ने (ईयरकोटको वडा ५ र ९ बीच) ।
- १०) गुफा सडक निर्माणमा सहयोग गर्ने (व्याँस) ।
- ११) पूल निर्माणमा सहयोग गर्ने (व्याँस, गंगा) ।
- १२) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (दुम्लिङ्ग-८ देखि दुदी वन, राप्ला- ९) ।

- १३) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने (खट्टी गाउँ, हुती -५ देखि गोरी छात्रा मसानघाट) ।

४.३.२ विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण/मर्मत

सवालहरू

गुणस्तरिय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच सबै नेपालीमा नैसर्गिक अधिकार हो । शिक्षा बिना बालबालिकाहरूले आफ्नो क्षमता विकास गर्न सक्दैन । विद्यार्थीहरूलाई तालीम प्राप्त शिक्षकहरू र राम्रो भौतिक सुविधा भएका विद्यालयहरू पर्याप्त संख्यामा आवश्यक छन् । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा रहेका अधिकांश विद्यालयहरूमा पर्याप्त कोठा र तालीम प्राप्त शिक्षकहरूको कमी र अनुकूल वातावरणको अभाव छ । कतिपय विद्यालयहरूका भरपदो छात्रो नहुँदा वर्षा मौसममा विद्यालयहरू बन्द गर्न बाध्य छन् । छात्र र छात्राको लागि अगल शौचालयको व्यवस्था नहुँदा केटी विद्यार्थीहरू विद्यालय आउने क्रम घट्दै गएको छ ।

स्वास्थ्य चौकीका पूर्वाधार राम्रो नहुनु अर्को चिन्ताको विषय हो । यहाँका स्थानीयलाई स्वास्थ्य सेवामा राम्रो र सजिलो पहुँच छैन । तालीम प्राप्त कर्मचारी नहुँदा यहाँका बासिन्दा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाबाट बञ्चित छन् । केही स्वास्थ्य चौकी गा.वि.स. भवनमा वा भाडा घरमा सञ्चालित छन् । यस्तो अवस्थामा स्वास्थ्य चौकीको आफ्नै भवन हुन आवश्यक छ । अधिकांश मानिसहरू स्वास्थ्य सेवा पाउनको लागि लामो यात्रा गर्न बाध्य छन् ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले स्थानीय योगदानसँगै आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रमा गा.वि.स.मा अवस्थित विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण तथा मर्मतमा लगानी गर्नेछ । जिल्ला शिक्षा कार्यालय (DEO), जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय (DHO) र जि.वि.स. बाट सहयोग प्राप्त नभएको गा.वि.स.हरूलाई उच्च प्राथमिकता दिनेछ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी पूर्वाधारमा लगानी गर्दा संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण तथा मर्मतमा संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूको जि.शि.का. (DEO), जि.ज.स्वा.का. (DHO), जि.वि.स. र अन्य सरोकारवालासँग समन्वय गर्ने छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरू यस्ता निर्माणका गतिविधिमा जि.शि.का. (DEO), जि.ज.स्वा.का. (DHO), र जि.वि.स.लाई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) पाठशाला मर्मत गर्ने (तपोवन माध्यमिक विद्यालय, तपोवन-५) ।
- २) पाठशाला मर्मत गर्ने (भुवनेश्वर प्राथमिक विद्यालय, तपोवन-२, ढोदेधार) ।

- ३) चार नयाँ कोठा निर्माण गर्ने (चिपुल केदारनाथ निम्न माध्यमिक विद्यालय, सितौला-७ (यो निजी स्रोतबाट सञ्चालित विद्यालय हो)) ।
- ४) फर्निचरको लागि सहयोग गर्ने (सल्लाधारा माध्यमिक विद्यालय, सितौला-५, मुराई) ।
- ५) उप-स्वास्थ्य चौकी स्थापनामा सहयोग गर्ने (सितौला-७, धाङ्गकाङ्ग) ।
- ६) विद्यालय स्थानान्तरण/निर्माणमा सहयोग गर्ने (गणेश विनायक उच्च माध्यमिक विद्यालय, सिप्टी-५, हिकिला- ८ र ९ (हाल विद्यालयमा नदी कटानकोखतरा छ) ।
- ७) विद्यालय निर्माणमा सहयोग गर्ने (दहदर प्राथमिक विद्यालय, पिपलचौरी-४ (पूरे गा.वि.स. लाभान्वित)) ।
- ८) स्वास्थ्य चौकी स्थापनामा सहयोग गर्ने (हिकिला-८) ।
- ९) विद्यालय निर्माणमा सहयोग गर्ने (पिपलचौरी माध्यमिक विद्यालय, पिपलचौरी-४ (पूरे गा.वि.स. लाभान्वित)) ।
- १०) विद्यालय भवन निर्माणमा सहयोग गर्ने (रानीस्थान प्राथमिक विद्यालय, हुती-२, नौपनिर) ।
- ११) अपि-नाम्पा क्याम्पस भवन निर्माणमा सहयोग गर्ने (हुती-२) ।
- १२) समपाल माध्यमिक विद्यालय भवन निर्माणमा र फर्निचर सहयोग गर्ने (सुनसेरा) ।
- १३) ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय मर्मत र फर्निचर सहयोग गर्ने (धौलाकोट-२) ।
- १४) जन विकास उच्च माध्यमिक विद्यालयमा फर्निचर सहयोग गर्ने (ब्रह्मदेव-१ (लाभान्वित गा. वि.स.हरू: ब्रह्मदेव, छपरी र धारी)) ।
- १५) तारबार सामग्री सहयोग गर्ने (अल्कापूरी माध्यमिक विद्यालयमा, छपरी-३) ।
- १६) तारबार सामग्री सहयोग गर्ने (छपरी निम्न माध्यमिक विद्यालयमा, छपरी-६) र
- १७) तारबार सामग्री सहयोग गर्ने (हुस्कर उच्च माध्यमिक विद्यालयमा, काटै-९ (RCC wall), लाभान्वितगा.वि.स.हरू काटै, छपरी ७ र ९, खलङ्गा ८ र ९) ।
- १८) नदी कटानबाट संरक्षण गर्न गोविन तारको सहयोग गर्ने (भुवेश्वर प्राथमिक विद्यालयमा, बदाल गाउँ, काटै-१, लाभान्वितगा.वि.स.हरू: काटै-१, छपरी-९, खलङ्गा-९) ।
- १९) तारबार र फर्निचर सहयोग गर्ने (धारी पाटा माध्यमिक विद्यालय र भगवती प्राथमिक विद्यालय, काटै) र
- २०) तारबार सामग्री सहयोग गर्ने (राप्ला माध्यमिक विद्यालयमा, राप्ला-४) ।

८.३.३ खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाई

सवालहरू

खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइमा पहुँच मानिसको आधारभूत आवश्यकता हो । यी सुविधाहरूले प्रभावकारी संरक्षण

र विकासका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्दछ । विरामी र पीडित व्यक्तिले संरक्षणमा योगदान दिन सक्दैन । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा महिलाहरू सामाजिक ओहदामा तल परेको र अपर्याप्त प्रजनन स्वास्थ्य सेवाको कारणबाट प्रभावित छन् । घरमा खानेपानीको व्यवस्था गर्ने महिलाको मात्र जिम्मेवारी हो भन्ने परम्परागत धारणा रहेको छ । बालबालिकाहरू पनि पानी भर्न घन्टौ समय खर्च गर्छन् ।

भौगोलिक एकान्तता र विकटताका कारण धेरै गाउँ बासिन्दाहरू सुरक्षित खानेपानीको पहुँचबाट वञ्चित छन् । अधिकांश गाउँहरूमा पानीसम्बन्धी विभिन्न रोगहरूको संक्रमणको कारणले गर्दा सफा र गुणस्तर खानेपानीको व्यवस्था एउटा ठूलो समस्या बनेको छ । धेरैजसो घरहरूमा शौचालयको सुविधा नभएको तर हाल जनस्वास्थ्य कार्यालय (DHO) को खुला दिसा मुक्त अभियान र जनचेतनाका कारण घरहरूमा चर्पी निर्माणको कार्य बढ्दै छ । स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइमा सीमित पहुँचको कारण महिला र बालबालिकाहरूको स्वास्थ्यमा बढी नकरात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । स्थानीय समुदाय, पर्यटक र यासांगुम्बा संकलनकर्ताहरूलाई सफा खानेपानी र सरसफाइको व्यवस्था अति आवश्यक छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले स्थानीय समुदायलाई संरक्षण कार्यमा सक्षम बनाउन खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइमा जोड दिने छ । जैविक विविध संरक्षणमा प्रोत्साहन गर्न स्थानीयको योगदानको लागि इनामस्वरूप विभिन्न खानेपानी र सरसफाइका योजना र गतिविधिहरू पहिचान गरि सञ्चालन गर्ने छ । यस्ता परियोजनाहरू पहिचानका आधार यस प्रकार छन्:

- १) सरकारी/गैर सरकारी सहयोग नभएको वा कम भएको ठाउँ ।
- २) चोरी शिकार र अवैध वन्यजन्तु व्यापार नियन्त्रण, वन विनाश/डहेलोको रोकथाम, वृक्षारोपण, गैर-काष्ठ वन पैदावर/जडीबूटी खेती आदि को माध्यमबाट जैविक विविधताको संरक्षण ।
- ३) स्थानीय समुदायको योगदानमा तत्परता ।

नगद वा अन्य प्रकारका समान स्रोतहरू (Matching resources) खोजी गर्ने अर्को रणनीति हुने छ । स्थानीयले निकटतम सडक बजारबाट बजारी सामग्री दुवानी गर्न, दक्ष र जनशक्ति, र स्थानीय सामग्रीहरू बालुवा, ढुङ्गा, काठ आदि उपलब्ध गराउने छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जिल्ला खानेपानी कार्यालय, जिल्ला विकास समिति, जिल्ला महिला तथा बालबालिका विकास कार्यालय विकास कार्यालय, र अन्य दातृ निकायहरू समक्ष थप सहयोगको लागि प्रस्ताव राख्ने छ । यस संरक्षण क्षेत्रले अन्य सम्बन्धित संस्थाहरूसँग समन्वय गास्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) सरसफाई/शौचालय निर्माण गर्ने (खण्डेश्वरी-८, खट्टी ताल सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ) ।
- २) फोहर व्यवस्थापन गर्ने (खण्डेश्वरी-१ (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ))
- ३) शौचालय निर्माणमा सहयोग गर्ने (घुसा-४, माहादेव मण्डप पुरुष र महिलाका लागि अलग शौचालय)) ।
- ४) खानेपानी आपूर्तिमा सहयोग गर्ने (हुती-१ र ८ (लाभान्वित घरधुरी १४५)) ।
- ५) खानेपानी सेवाको पूर्वाधारको मर्मत गर्ने (धौलाकोट-२ ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय)) ।
- ६) खानेपानी आपूर्तिमा सहयोग गर्ने (ब्रह्मदेव-१, २ र ३) ।
- ७) खानेपानी आपूर्तिमा सहयोग गर्ने (व्याँस, चानरूक लाभान्वित वडा १-५) ।
- ८) सार्वजनिक शौचालय निर्माणमा सहयोग गर्ने (कुन्ती, सांघु, व्याँस) ।

८.३.४ जलविद्युत्

सवालहरू

जलविद्युत्लाई विकासको मेरूदण्ड मानिए पनि अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका बासिन्दाहरूको बिजुलीमा धेरै सीमित पहुँच छ । यसकारण जलविद्युत् सम्भावनाको क्षमता उच्च भएता पनि यस संरक्षण क्षेत्रमा सामाजिक र आर्थिक विकास चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यस संरक्षण क्षेत्रमा महकाली, चमेलिया र तीनका प्रशस्त सहायक नदीहरू पर्दछन् तर उर्जा क्षमतालाई धेरै मात्रामा उपयोग गर्न सकेका छैन । गरीबी निवारण कोष (PAF) ले केही गा.वि.स.हरूमा लघु-विद्युत् योजना निर्माणमा लागि सहयोग गरेको छ । तथापि उत्पादित उर्जा मुख्यतया बत्ती बाल्न को लागि मात्र प्रयोग गरिन्छ । खाना पकाउनका निम्ति मानिसहरू काठ-दाउरामा निर्भर छन् । ग्रामीण भेगमा महिलाहरू धेरै जसो श्वासप्रश्वास रोगले ग्रसित देखिन्छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जलविद्युत्बाट उत्पादित उर्जालाई बत्ती र खाना पकाउनको लागि प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्दछ । जलविद्युत्बाट उत्पन्न भएको उर्जालाई खाना पकाउनको लागि प्रयोग नगर्दासम्म, वन स्रोतहरू सुरक्षित हुदैनन् । यस संरक्षण क्षेत्रले उर्जा बचत गर्ने उपकरणहरूलाई पनि सहयोग गर्नेछ । यही दृष्टिकोण राख्ने अन्य संस्थाहरूसँगको साभेदारीमा थप जलविद्युत् योजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन पनि गर्ने छ । यस संरक्षण क्षेत्रले जि.वि.स., गरीबी निवारण कोष र अन्य निकायहरूसँग समन्वय गरि जलविद्युत् योजनाहरूका कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि कार्यहरू सञ्चालन गर्ने छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विस्तारै र क्रमबद्धरूपले विद्युत प्रसारणमा प्रयोग भएका काठको पोललाई फलाम वा अन्य धातुको पोलले फेरबदल गर्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) खण्डेश्वरी, राप्ला र सिप्टीमा फलाम/धातुको पोल सहयोग गर्ने ।
- २) लघु-विद्युत् समितिहरूलाई अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अवलोकन यात्रा गराउने ।
- ३) लघु-विद्युत् योजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गराउने ।

८.४ जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम

८.४.१ उच्च मूल्य भएको गैरकाष्ठ वन पैदावर व्यवस्थापन मुद्दाहरू

गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबूटीहरू बिक्री वितरणबाट ग्रामीण जनताको आम्दानीको महत्वपूर्ण स्रोत हो ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको उच्च लेकाली खर्क र उच्च मूल्य भएको यासागुम्बाको भण्डार हो । हरेक वर्षा शुरु हुन पूर्व हजारौं स्थानीय र बाहिरी संकलनकर्ताहरू आउँदछन् । यसको संकलनबाट एकातिर संकलनकर्ताहरूले प्रयाप्त आय आर्जन गरिरहेका छन् भने अर्कातिर अत्यधिक संकलन र अनियन्त्रित गतिविधिका कारण खर्क पारिस्थितिकीय प्रणालीमा वातावरणीय चाप बढेको छ । काठ-दाउराका लागि चिमलको रूख पनि बढी कटान भएको पाइन्छ । व्याँस गा.वि.स.का बासिन्दाहरू र बाहिरियाहरूबीच यासागुम्बाको संकलन गर्न बन्देज लगाउने विषयमा सधैं द्वन्द्व हुने गर्दछ । यासागुम्बाको गुणस्तरमा कमी हुनु अर्को चिन्ताको विषय हो ।

यासागुम्बा संकलनकर्तामा धेरै विद्यार्थीहरू छन् (चित्र २३) । यासागुम्बाको संकलनको समयमा उत्तरी दार्चुलाको सवै

चित्र २३: बालबालिकाहरू यासागुम्बा संकलन गर्दै

(स्रोत: कृष्णदत्त भट्ट)

विद्यालयहरू बन्दै रहन्छन् । प्राय विद्यार्थीहरूमा आफ्ना आमा-बुवासँग यासागुम्बाको संकलनमा संलग्न हुन्छन् । यासागुम्बा संकलन कार्यले शिक्षामा असर गर्नुका साथै बालबालिकाहरूको पनि प्रतिकूल असर पारेको छ ।

यस क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अर्को सवाल हो । जलवायु परिवर्तनले गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबूटीहरूमा सम्भावित प्रभावहरूको कुनै विस्तृत अध्ययन भएको छैन । यसका प्रभावहरू स्पष्ट रूपमा यकीन गर्न गाह्रो छ । तथापि तापमान वृद्धि र अनियमित हिउँ पर्ने कमले पनि पक्कै प्रभाव पारेको छ ।

त्यसैगरी चिराइतो, सतुवा, अमला, पाषाणभेद र रिठ्ठा सङ्कलन पनि अत्यधिक हुने गरेको छ । यहाँ लाभको समान बाँडफाँड गर्ने कुनै प्रक्रिया निर्धारण भएको छैन । यसैले कुनै कुनै व्यक्तिहरूले ठूला समुदायहरूको तुलनामा धेरै लाभ लिएको अवस्था छ । खर्कहरूमा अत्यधिक चरिचरनका कारण माटो खुकुलो (Trampling effect) भई भूक्षयको सम्भावना बढेको छ । दाउराको लागि गैर कानूनी तरिकाले रूख काटेको पनि देखिन्छ ।

यँहा पाइने अन्य गैरकाष्ठ वन पैदावरहरूमा अल्लो, लोक्ता, रिठा, अमला आदि पर्दछ । यी गैरकाष्ठ वन पैदावर पनि सहिदङ्गले संकलन गरिएको छैन । यी गैरकाष्ठ वन पैदावरको मूल्य वृद्धि गर्न नसकिनु अर्को मुद्दा हो । वनमा आधारित उद्यम लाभदायिक र दीर्घो हुन प्रशस्तमात्रामा गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटी हुन जरूरी छ । सेरी, तपोवन, गुल्जर र लटिनाथमा राम्रो चिउरीको वन भएता पनि प्रशोधन विधिको कमी भएकोले लाभ पनि कम आर्जन हुने गरेको छ । कुनै स्थानमा चिउरीको निजी तवरले वृक्षारोपण गरिएको छ ।

रणनीतिहरू

अनुसूची ९ मा उल्लिखित परिमाणको आधारमा सन् २०१५ र २०१६ मा यासा, चिराइतो, च्याउ, टिमु, रिठ्ठा, दालचिनी, काला दाना, कुटकी, जटामासी, सुगन्धवाल, तेजपात र अल्लो संकलन गर्न सकिने परिमाण लिन सकिन्छ । सन् २०१७ देखि स्रोत सर्वेक्षण/उप-योजनाको आधारमा संकलन गर्न सकिने परिमाण निर्धारण गर्नु पर्दछ । यासागुम्बा, पाँच औले, रिठ्ठा, सतुवा र कुटकीका लागि मूल्य श्रृंखला विधि (Value chain approach) अपनाइने छ । वृक्षारोपण र व्यावसायिकस्तरको चिउरीबाट तेल/घ्यू प्रशोधनलाई विशेष ध्यान दिइने छ । सेरी, तपोवन, गुल्जर र लटिनाथ गा.वि.स.हरूलाई चिउरी उत्पादन स्थलको रूपमा विकास गरिने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) उप-योजना तयार गर्न यासागुम्बा, पाँच औले, रिठा, सतुवा र कुटकीहरूको स्रोत सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने ।
- २) चिउरीको स्रोत सर्वेक्षण सञ्चालन र उप-योजना तयार गर्ने ।

- ३) चिउरी लक्षित नर्सरी सञ्चालन गर्ने ।
- ४) सामुदायिक र निजी जमिनमा चिउरीको व्यापक वृक्षारोपण गर्ने ।
- ५) चिउरी पिस्ने मिलको सम्भाव्यता अध्ययन र स्थापना गर्ने ।
- ६) राप्लामा सुनपाति र धुपीको तेल प्रशोधन कारखानाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।
- ७) पिथौरागढ (भारत) को चिउरी प्रशोधन कारखानाको अवलोकन भ्रमण सञ्चालन गर्ने ।

४.४.२ खेतीपातीमा आधारित जीविकोपार्जन

सवालहरू

जीविकोपार्जनको बढावालाई यस व्यवस्थापन योजनाले विशेष ध्यान दिएको छ । योजनले दूरदृष्टिमा स्थानीय समुदायलाई उच्च प्राथमिकता दिएबाट यो कुरालाई दर्शाउँछ । जीविकोपार्जनको विकल्प दुई प्रकारका छन्: १) खेतीपातीमा आधारित २) खेती बाह्य क्रियाकलापमा आधारित । खेतीपातीमा आधारित जीविकोपार्जनको विकल्पहरू जस्तै तरकारी/फलफूल खेती र नगदे बालीले स्थानीय बासिन्दाहरूमा आम्दानी वृद्धि गर्न मद्दत पुऱ्याउने छ । ग्रामीण समुदायका महिला र बालबालिकाहरूलाई पोषण प्रदान गर्न करेसाबारीलाई महत्व दिने छ ।

रसायनिक मल, कीटनाशक र रसायनिक औषधिहरूको अत्यधिक उपयोग यस क्षेत्रको अर्को मुद्दा हो । मलको बढी प्रयोगले मौरीको मृत्यु हुने र विभिन्न बाली र पुष्पबाट गरिने परागसेचनमा प्रभाव पार्दछ । यसले जनस्वास्थ्यमा प्रभाव पार्नका साथै माटोको उर्वराशक्ति पनि घटाउँछ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र राजमाको लागि प्रख्यात छ । यसको खेतीबाट कृषकहरूले धेरै लाभ पाएका छन् । खार गा.वि.स.मा अल्लोबाट बन्ने रेशाको उत्पादन क्षमता छ । यसको उत्पादन हाल आन्तरिक प्रयोगको लागि मात्र गरिदै आएको छ । यस क्षेत्रमा सिंचाइ सुविधाको कमी अर्को मुद्दा हो ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले कृषकहरूलाई आवश्यक सीप र ज्ञान प्रदान गरेर जैविक खेती प्रविधिको बढावा गर्नेछ । हिमाली क्षेत्रमा विस्तारै परम्परागत अनाज बालीबाट उच्च मूल्य नगदे बालीमा भुकाव बढेकोले यस संरक्षण क्षेत्रले कृषिलाई व्यवसायीकरण गर्न सहयोग गर्नेछ ।

हावापानीको आधारमा मुख्य क्षेत्र पहुँच (Pocket approach) अपनाउन आवश्यक छ । उदाहरणको लागि सहयोगको रूपमा राजमा उत्पादनलाई धेरै सहयोग गरिने छ ।

सहयोगको लागि घरघुरीहरू पहिचान गर्दा, उत्पादनलाई प्रावधिक सहयोगको लागि अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जिल्ला

कृषि विकास कार्यालयसँग परामर्श लिने छ । खेतीमा आधारित जीविकापार्जनका क्रियाकलापहरूको बढावाको लागि अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले, संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रले सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग गर्न सरोकारवालाहरूसँग छलफल गर्ने छ । गरीब र पिछडिएका वर्गलाई लक्षित गरि व्यवसायिक खेती गर्न सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग गरिनेछ । हाल अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले यस क्षेत्रमा वीउ र उपकरणमा अनुदान दिनुको साथै सीप विकास तालिम पनि प्रदान गरिरहेको छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रले संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरूसँगको घनिभूत परामर्श द्वारा महिला समूहहरूको गठन गर्ने र यी समूहलाई आय स्रोतका क्रियाकलापहरूमा संलग्न गराउने छ । महिलाहरूको जीविकापार्जन र सशक्तीकरणको लागि संरक्षण क्षेत्र स्तरमा “उच्च महिला समूह” गठन गरिने छ । यो समूहलाई क्षमता विकास तालीम, गोष्ठि र अवलोकन भ्रमणमा सहभागी गराइने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) करेसावारी, फलफूल खेती र नगदे बालीहरूको लागि जैविक मल उपलब्ध गराउने (१० ईकाई) मार्मा: ५, दुउ: ५) र वीउ/सामग्रीमा सहयोग) ।
- २) बहुउद्देश्य नर्सरीमा फलफूल र नगदे बालीको बेर्ना तयार गर्ने (२ ईकाई) ।
- ३) कृषि सामग्रीहरूमा वीउ, पलाष्टिक गुम्बज, बाँस, जैविक मल, सामुदायिक पानी टंकी आदि सहयोग गर्ने ।
- ४) उच्च महिला समूहको गठन र संस्थागत सबलीकरणमा सहयोग गर्ने ।
- ५) चिसो भण्डारण (Cold store) गृह सञ्चालनमा सहयोग गर्ने (२ ईकाई) (मार्मा: १, दुउ: १) ।
- ६) गरीब, सीमान्तकृत र महिलाको नेतृत्वमा चलेको घरधुरीका लागि जीविकापार्जन कार्यक्रमको पहल गर्ने (५ सामाजिक र आर्थिकरूपमा पिछडिएको गा.वि.स.हरूमा) ।
- ७) अल्लो र लोक्ताबाट कपडा बनाउने रेशाको प्रशोधन गर्न तालीम प्रदान र अनुदानको सहयोग गर्ने - सितौला, सिष्टी, हिकिला, खार, ब्रह्मदेव, ईयरकोट, व्याँस र राप्ला)

८.८.३ खेती बाह्य क्रियाकलापमा आधारित जीविकोपार्जन सवालहरू

ग्रामीण अर्थ व्यवस्था कृषि क्षेत्रमा मात्र सीमित नभई खेतीपाती बाह्य क्रियाकलापहरू जस्तै हस्तकला, गलैँचा, ज्याला मजदुरी आदिमा पनि आधारित भएको पहिचान भएको छ । यस कार्यक्रममा मूलतः गरीब र सीमान्तकृत घरधुरीलाई महत्व दिने छ ।

स्थानीय समुदायहरू खेतीपाती बाह्य क्रियाकलापहरूमा कम

इच्छुक देखिन्छ । धेरै जसो घरधुरीहरू यस्ता क्रियाकलापहरूमा पहिले देखिनै संलग्न छन् । उदाहरणको लागि खण्डेश्वरीका महिलाहरू बाँस बाट टोकरी, हरित चटाईहरू बनाउदै आएका छन् तर धेरै नाफा नभएको कारणले त्यसलाई व्यवसायीकरण गर्न सकेको छैन । अन्य गा.वि.स.हरूमा पनि पातलो बाँस (निगालो) पाइन्छ । यसलाई बजारीकरण गर्न अबै यो स्रोतको प्रयोग गरिएको छैन । लघु विद्युत् योजनामा पहुँच र उद्यमशीलतामा कमी यहाँको अर्को मुद्दा हो ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा बाह्रमासे पानीका मुहानहरू थुप्रै छन् । पर्या पर्यटन, यासागुम्बा संलकनकर्ताहरूको आगमन, चाडहरूको कारण यहाँ स्वच्छ पानीको राम्रो बजार हुन सक्छ । यहाँ प्रशोधित पानी नजिकैको शहरी क्षेत्रहरू, खलङ्गा बजार र जिल्ला सदरमुकाममा पनि बेच्न सकिन्छ । यो ग्रामीण जनताहरूलाई ज्याला मजदुरी थप आयको स्रोत बन्न सक्छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले आयस्रोतमा बढावा दिन खेतीपाती बाह्य क्रियाकलापहरूमा ध्यान दिने छ । जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा गरीब तथा सीमान्तकृत घरधुरीको संकटासन्नतालाई घटाउन आयस्रोतमा विविधता ल्याउन आवश्यक छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रले निगालोबाट हस्तकलाहरू बनाउने कार्यमा ध्यान दिने छ । दोश्रोमा, उच्च मूल्य सुरक्षित पिउने मिनरल पानी उत्पादनको लागि जलस्रोतहरूको दीर्घो उपयोगमा सहयोग गर्ने छ । प्रारम्भिक अध्ययनले गुराकु खोला (काटै-९) मा सुरक्षित (मिनरल) पिउने पानी कारखानाको सम्भाव्यता देखिएको छ ।

दैनिक ज्याला मजदुरीका विद्यमान र नयाँ स्रोतहरूको खोज गरिने छ । यसमा सिकर्मी डकर्मी तालीम र उपयुक्त आयआर्जनका क्रियाकलाप पनि समावेश हुने छ । यस संरक्षण क्षेत्रले संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरूलाई परिचालन गर्नेछ ।

क्रियाकलापहरू

- १) गरीब, सीमान्तकृत, र महिलाको नेतृत्व भएको घरधुरीलाई खेतीपाती बाह्य क्रियाकलापहरूको बढावा गर्ने ।
- २) बजार सम्पर्क/खेतीपाती बाह्य क्रियाकलापमा आधारित उत्पादन तालीमको लागि सहयोग गर्ने ।
- ३) गुराकु खोला (काटै-९) मा सुरक्षित (मिनरल) पानी कारखानाको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन र सञ्चालन गर्न सहयोग गर्ने ।
- ४) उच्च महिला समूहलाई क्षमता विकास तालीम दिने सशक्तीकरण, वित्तीय, अवलोकन भ्रमण) ।
- ५) कटान/चिरान तालीम र उपकरणमा सहयोग गर्ने लटिनाथ-७) ।

- ६) जैविक गुइठा (ब्रिकेट) बनाउने तालीम र उपकरणमा सहयोग गर्ने खार र अन्य गा.वि.स.) ।
- ७) निगालोबाट फर्निचर र अन्य हस्तकला बनाउने तालीम सञ्चालन सहयोग दिने हिकिला, खण्डेश्वरी, घुसा) ।
- ८) रिठ्ठा/पानग्रामबाट साबुन बनाउने तालीम र उपकरणमा सहयोग गर्ने सुनसेरा, धारी र अन्य गा.वि.स.) ।
- ९) काटैको समुदायलाई घाँस काट्ने मिसिन् सहयोग गर्ने ।
- १०) फर्निचर उद्योगको सम्भाव्यता अध्ययन तालीम र उपकरणमा सहयोग गर्ने ब्रह्मदेव, काटै, धारी, ईयरकोट, राप्ला) ।
- ११) हिमाली धूप बनाउन तालीम दिने धारी, व्याँस, राप्ला) ।
- १२) सिलाई बुनाई तालीम र सामग्री सहयोग गर्ने सिष्टी, हिकिला, हुती, धौलाकोट, सुनसेरा, ब्रह्मदेव र खती) ।
- १३) डकर्म/सिकर्म तालीम प्रदान गर्ने हुती, सुनसेरा) ।
- १४) विद्युतीय उपकरण मर्मत तालीम दिने (हुती) ।
- १५) गलैचा बनाउन तालीम दिने (धौलाकोट) ।
- १६) मौरी पालन तालीम र मौरीको घर बनाउन सहयोग गर्ने ब्रह्मदेव र छपरी) ।

८.५. सत्पदा/संस्कृति पर्यटन

८.५.१ पवित्र स्थल, पर्यटकीय आकर्षण र तीनीहरूको महत्वको लेखपत्रीकरण

मुद्दाहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र नेपालको सबैभन्दा नयाँ संरक्षण क्षेत्र हो । जैविक विविधता संरक्षण र पर्यटन मार्फत स्थानीय समुदायको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको सुधार गर्न यसको घोषणा भएको हो । व्याँस, अपि र नाम्पा यहाँका सुन्दर हिमालहरू हुन् जसले जैविक विविधता र स्थानीय समुदायलाई समेटेको छ । पवित्र महाकाव्य “महाभारत” को रचना गर्ने व्याँस ऋषिले यहाँको हिमालमा तपस्या गरेको जनविश्वास रहेको छ । यी शिखरहरू बाहेक, यहाँका उच्च क्षेत्रमा रहेको जलाशय, गुफा र पाटनहरूलाई पनि पवित्र स्थलको रूपमा मानिन्छन् ।

कैलाश हिमाल र मानसरोवर ताल जाने परापूर्व तथा सबैभन्दा पवित्र यस संरक्षण क्षेत्रमा कैलाश हिमाल तिब्बतमा अवस्थित भएपनि हिन्दू र बुद्ध धर्मको यहाँ उत्तिकै उपासकहरू छन् । संस्कृतिक सम्पदा र स्थानीय चाडहरूको “मार्मा” र “दुहु” मा स्थानीय र बाहिर्या दुवै आगन्तुकहरू आउने गर्छन् । विसुपर्व अर्थात नयाँ वर्षको दिन छिमेकी जिल्लाहरूबाट हजारौं आगन्तुकहरूलाई आकर्षित गर्दछ ।

यी स्थलहरूको पुनर्स्थापनाको लागि जनचेतना र सक्रिय सहभागिताको तत्काल आवश्यकता छ । यी स्थलहरूको सम्बर्द्धनको प्रक्रिया न त रणनीतिक छ न त पर्याप्त छ । यहाँ पर्यटनका लागि आवश्यक पूर्वाधार जस्तै होटेल, शौचालय, विश्राम स्थल,

सूचना केन्द्र, दृश्य अवलोकन स्थल, फोहर मैला फाल्ने ठाउँ, व्यवस्थित पर्या मार्ग, घरबास आदिको राम्रो व्यवस्था भइसकेको छैन । यहाँका स्थानीयहरूलाई पर्यटक/आगन्तुकहरूलाई सेवा दिन पर्याप्त सीप तथा ज्ञानको अभाव देखिन्छ ।

आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्न यस ठाउँमा सफा खानेपानी, भरपर्दो यातयात सुविधा, सुरक्षित पदमार्ग र पूल, विद्युत आदि सुविधाहरूको सुधार तथा स्तरवृद्धि गर्न आवश्यक छ । पर्यापर्यटन क्षेत्रको अद्वितीय बिक्री बिन्दु (Unique selling point) पहिचान गरी त्यसको उत्थानका निम्ति रणनीतिहरू बनाउन पर्दछ ।

रणनीतिहरू

सुन्दर शिखरहरू तथा अद्वितीय पवित्र धार्मिक स्थलहरूको धनी भएको अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा “सम्पदा नमूना” उचित हुन्छ । जसले सांस्कृतिक र वातावरणमा न्यूनतम मात्र प्रभाव परोस् । सौका/व्याँसी जीवनशैली, आकर्षक सांस्कृतिक उत्सवहरू, धामी/भात्रीको अभ्यासहरू र भिन्न जीवनशैलीले अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको सांस्कृतिक पर्यटनलाई अद्वितीय बनाएको छ ।

पर्यटक/पदयात्रीहरूलाई सूचना प्रदान गर्न संरक्षण क्षेत्रले पर्यटन जानकारी चेक पोस्ट (Tourism information check posts) को सञ्चालन गर्ने छ । यसको प्राथमिक उद्देश्य प्राकृतिक र सांस्कृतिक आकर्षण, मौसमको अवस्था, सुरक्षा, खाना/आवास आदि बारे जानकारी प्रदान गर्नु हो । यहाँ पर्यटकहरूले गर्न हुने र नहुने कार्यहरूको सूची पनि प्रदर्शन गरिने छ । ICE सामग्रीहरू केन्द्रमार्फत वितरण गरिने छ । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरूको पदयात्रा अनुमति पत्रको पनि जाँच गरिने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) पर्यटकीय र ऐतिहासिक/धार्मिक स्थलहरूको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।
- २) धार्मिक/पवित्र स्थलहरू र तीनको महत्व सहितको अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र स्तरको) को अभिलेखीकरण गर्ने ।

८.५.२ पैदलमार्ग/घरबासको विकास

सवालहरू

अपि-नाम्पा प्राकृतिक सम्पदा र सांस्कृतिक पर्यटनको उच्च सम्भावना रहेको संरक्षण क्षेत्र हो । पश्चिममा भारतसँग सीमाना जोडिएकोले यहाँ भारतीय पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्न सकिन्छ । तथापि पैदलमार्गहरू राम्ररी व्यवस्थित सकेको छैन ।

गुणस्तरीय होटेल/पाहुना घरको अभावमा आगन्तुकहरूको खानपानमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ । स्थानीय संस्कृतिको अनुभव गर्न घरबासको व्यवस्था छैन । सुरक्षित खानेपानी, शौचालय र

उचित सरसफाईमा कमी भएकोले दीगो पर्यटनमा कठिनाई छ ।

विगतदेखि छपरी, धारी, हिकिला, पिपलचौरी, हुती, धौलाकोट, सुनसेरा, राप्ता र व्याँस गा.वि.स. हुँदै जाने १२५ कि.मि. दार्चुला-तिङ्ग्रे सडक निर्माणधीन अवस्थामा छ । यस सडक निर्माण कार्य सन् २०१९ मा सम्पन्न हुने अनुमान गरिएको छ । यस सडकले हिमाली गाउँघरको विकासमा टेवा पुऱ्याउने आशा गरिएता पनि यस सडकको निर्माण कार्यले जैविक विविधतामा वातावरणीय प्रभावहरू पर्नसक्ने अनुमान गरिएको छ ।

रणनीतिहरू

जि.वि.स., गा.वि.स. र अन्य सरोकारवालाहरू सँग समन्वय गरेर अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले कैलाश हिमाल र मानरसोवर ताल सम्मका क्षेत्रमा पर्यटनका पूर्वाधार विकास गर्नका साथै विभिन्न सम्भावित पर्यटन गन्तव्य स्थलहरूको पहिचान गर्ने छ ।

पर्या-सांस्कृतिक पर्यटनको प्रवर्द्धनका निम्ति अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले नेपाल पर्यटन बोर्डसँग मिलेर काम गर्ने छ । विशाल हिमाली मार्ग (Great Himalayan Trail) को पश्चिमी भाग अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पर्ने हुँदा यस योजनाको कोषबाट लाभ लिन प्रयास गर्ने छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले पर्यटनका पूर्वाधार जस्तै पुल, मार्ग, दृश्य अवलोकन गर्ने स्थल, शिविर, फोहर व्यवस्थापन, उपयुक्त ठाउँमा समुदायमा आधारित होटेल र घरबास विकासमा लगानी गर्ने छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पर्यटन विकासको निम्ति निजी क्षेत्रको संलग्नतामा सामूहिक कार्यहरू सञ्चालन गर्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) खट्टी दृश्य अवलोकन स्थलको विकास गर्ने (खण्डेश्वरी गा.वि.स.) ।
- २) सिद्धको टोपी दृश्य अवलोकन स्थलको विकास गर्ने (ईयरकोट गा.वि.स.)
- ३) परम्परागत र सांस्कृतिक पर्वहरू/गतिविधि प्रवर्द्धन सहयोग गर्ने (विष्णु पर्व, गुल्जर) ।
- ४) सामुदायिक शिविर स्थान, फोहर खाडल, संकेत सूचना पाटी आदिको निर्माणमा सहयोग गर्ने (३ सम्भावित स्थानहरू) ।
- ५) घरबासको लागि उपयुक्त स्थानको पहिचान र विकास गर्ने खलङ्गा-रानीकोट: ९ स्थानहरू) ।
- ६) ऐतिहासिक महत्व भएका सम्पदाहरू मन्दिर, गुफा, ताल, गुम्बा आदि) को पुनः निर्माणमा सहयोग गर्ने ।
- ७) मौजुदा पैदलमार्गहरूको विकास र स्तरउन्नति ।
- ८) स्थानीय सँघालयलाई सहयोग गर्ने (२ ईकाई) ।
- ९) पर्यटन सामग्री वेबसाइट, पुस्तिका, पोस्टर) मा सहयोग गर्ने

४.५.३ सिप विकास

सवालहरू

पर्यटन क्षेत्र बहु सरोकारवाला उद्योग हो । यसको प्रवर्द्धनबाट ठूलो संख्यामा रोजगारीको अवसर प्रदान गर्दछ । पर्यटन क्षेत्र प्रवर्द्धनसम्बन्धी सिपको कमी हुनु पर्यटन व्यवसायको लागि एउटा चुनौतीको विषय हो । यस व्यवसाय सिपमूलक र स्थानीय समुदायको ज्ञान बिना फस्टाउन सक्दैन । यसैले पसल र होटेल व्यवसायी, स्थानीय पथ प्रदर्शक (Local guides) लाई पर्यटन व्यवसायको विभिन्न पक्षहरूमा सिप र ज्ञान प्रदान गर्न आवश्यक छ । तालीम प्राप्त पथ प्रदर्शक र भरियाको व्यवस्था भएमा स्थानीय अर्थ व्यवसायमा अधिकतम लाभ हुने छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले पसल र होटेल व्यवसायी तथा सम्भावित पथ प्रदर्शकहरूलाई सिप विकास तालीम प्रदान गर्नेछ । तालीममा खाना पकाउने, फोहर व्यवस्थापन, अतिथि सत्कार, सुरक्षा र बचाउ आदि समावेश हुने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) होटेल व्यवस्थापन तालीम दिने खाना पकाउने, फोहर व्यवस्थापन, अतिथि सत्कार, भाषा आदि) ।
- २) स्थानीय यूवाहरूलाई पथ प्रदर्शकको तालीम प्रदान गर्ने व्याँस, राप्ता, घुसा र खण्डेश्वरी) ।

४.६ जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम

४.६.१ सामुदायिक सहनशीलताको विकास

वहसहरू

नेपालको हिमाली क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव देखिएको छ । छायाङ्गुको स्थानीयहरूको अनुसार हिमालका हिउँ र हिमनदीहरू द्रुतरूपमा घट्दै छन् यसले हिमपहिरो आउने क्रममा वृद्धि भएको छ । सन् २००० देखि समयभन्दा पहिले नै हिउँ पर्ने गरेको पाइए पनि हिउँ पर्ने परिमाण घटेको छ । परिणाम स्वरूप यँहाको बालीमा अत्यन्त प्रभाव परेको छ । कृषकहरूले अहिले लसुन, प्याज, गोलभेडा, गेडागुडी, स्याउ जस्ता बालीहरू रोप्न थालेका छन् जसको १० वर्ष अघिसम्म पनि यँहा खेती गरिन्थियो । कृषि प्रणालीमा यस्तो परिवर्तन आएको यस क्षेत्रको तापमानमा भएको वृद्धिले गर्दा हो ।

नदी किनारमा बसोबास गर्ने समुदाय सबै भन्दा संकटासन्न अवस्थामा छन् । महाकाली नदीमा आएको बाढीले दार्चुलामा ठूलो जनधनको क्षति पुऱ्याएको थियो । चमेलिया नदीले बगर नजिक रहेको कृषियोग्य जमिनमा असर पुऱ्याइ रहेको देखिन्छ ।

स्थानीयहरूले जलवायु परिवर्तनको प्रभावको अनुकूलनका केहि उपायहरू अपनाउदै आएका छन् तर ती पर्याप्त छैनन् । जलवायु परिवर्तनसँग सामना गर्ने कुनै रणनीतिक योजना पनि छैन । अनियमित वर्षा र तापमानमा भिन्नता भएका कारण कृषि र फलफूल उत्पादनमा प्रभाव परेको छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले स्थानीय समुदायको जीवजन्तुसँगै सुदृढ गर्न विभिन्न रणनीति अपनाउने छ । कृषक समूह/सहकार्यहरूको गठन, लघु-वित्त योजना सञ्चालन पर्यटन व्यवसाय प्रवर्द्धन केही रणनीतिहरू हुन् । यसका लागि जि.वि.स, कार्यालय, स्थानीय सरकारको समन्वय अति आवश्यक जलवायु परिवर्तन अनुकूलन लाई एक मुख्य विषयगत अवयवको रूपका लिइनेछ । आवश्यकता अनुसार स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना (LAPA) पनि तयार गरिने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) तीन वटा जलवायु स्मार्ट समुदाय परिचालन (प्रत्येक सेक्टरमा एउटा) ।
- २) सहकारी संस्थाहरू गठन गर्न लघुवित्तमा पहुँचमा सहयोग गर्ने (१० ईकाई) ।
- ३) स्थानीय वीउ भण्डार ईकाई (खडेरी/बाढी खप्न सक्ने, रैथाने प्रजाति) स्थापना-२ ।

४.६.२ विपद् जोखिम न्यूनीकरण (DRR)

सवालहरू

पहिरो/भूक्षय र नदी कटान अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा देखिने प्रमुख विपद्हरू हुन् । यस बाहेक हालको वर्षहरूमा वन डढेलोको पनि बढेको देखिन्छ । यो लामो अवधिको खडेरीको कारण भएको गरम हावापानीले गर्दा हुन सक्छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जिल्लामा रहेको आपत्कालीन उद्धार टोलीलाई सहयोग तथा सुदृढ गर्ने छ । विपद्को समयमा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र परिषदले टोलीसँग मिलेर उद्धार र पुनर्उत्थानको कार्य गर्ने छ । तथापि यस संरक्षण क्षेत्रले संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूलाई समुदायमा आधारित तालीम प्रदान गरेर परिचालन गर्ने छ । यस संरक्षण क्षेत्रले परिस्थिति अनुसार दुवै अनुकूलन र न्यूनीकरणका उपायहरूलाई प्राथमिकता दिने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) आपत्कालीन उद्धार टोलीलाई संस्थागत सहयोग गर्ने ।
- २) पहिरो/भूक्षय र नदी कटानको नियन्त्रणको उपायहरू (गोविन तार, बायोइन्जिन्यरीङ्ग आदि) लागि सहयोग गर्ने (५ संवेदनशील क्षेत्रमा) ।
- ३) जलवायु विपद् प्रकोप नक्साङ्कन गर्ने (२१ गा.वि.स.हरू) ।

४.७. संरक्षण शिक्षा र जनचेतना

सवालहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र दुर्गम क्षेत्रमा अवस्थित भएकोले संरक्षण क्षेत्रमा जनचेतनाको कम भएको पाइन्छ । पाँच विकास क्षेत्रहरूमध्ये सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र सरकारद्वारा विकासमा सबै भन्दा कम ध्यान दिइएको क्षेत्र हो । सही मनोवृत्ति तथा व्यवहार परिवर्तन संरक्षणका लागि अति आवश्यक हुन्छ । यस क्षेत्रमा जनचेतनाको कम हुनुको धेरै कारणहरू शिक्षामा पिछडिएको, कमजोर भौतिक पूर्वाधार तालीम प्राप्त शिक्षकको कमी आदि हुन् । व्यापक गरीबीले गर्दा पनि यहाँको बालबालिकाहरू विद्यालयमा भर्ना हुन र पढाई जारी राख्न नसकेको हो ।

यहाँका बालबालिकाहरू आफ्ना आमाबाबुलाई पशुपालन गर्न, वन स्रोत संकलन तथा ज्यालादारी काममा सानै देखि सहयोग गर्दछन् । धेरै जसो बालबालिकाहरू यासाँ संकलनमा जाने भएको हुनाले जेष्ठ/आषाढको समयमा दार्चुलाको लगभग सबै विद्यालयहरू बन्द हुन्छन् । यसबाट लाभ प्राप्त भए पनि यो छोटो अवधिको र नकरात्मक परिणामको हुन्छ ।

यहाँका अधिकांश जेष्ठ पुस्ताहरू शिक्षित छैनन् । उनीहरू प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर रहने गरीब किसान र गोठालाहरू हुन् । यस क्षेत्रमा भई रहेका बढ्दो वन विनाश, चिमलको विनाश, चोरी शिकारी र अवैध वन्यजन्तु व्यापार आदि गतिविधिहरूले उनीहरूमा जनचेतनास्तर कम भएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

रणनीतिहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले दीर्घकालीन लगानीको रूपमा विद्यार्थीहरूलाई जैविक विविधता संरक्षण शिक्षा कार्यमा संलग्न गर्ने छ । यस कार्यको लागि इको क्लब र संरक्षण क्रियाकलापहरूमार्फत विद्यालयस्तरीय गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने छ । इको क्लब विद्यार्थीहरूको जैविक विविधता संरक्षणका क्रियाकलापको लागि साझा मञ्च हुने छ । यी क्रियाकलापहरूमा अनुभव आदानप्रदान अध्ययन भ्रमण, नर्सरी कार्य, चराचुरूङ्गी अवलोकन, सांस्कृतिक स्थलमा भ्रमण आदि पर्दछन् ।

यस अतिरिक्त जनचेतना जगाउने अर्को रणनीति हुने छ । यस रणनीतिले वन संरक्षण, गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटीहरूको दीगो उपयोग, वनमा आधारित उद्यम, जलवायु परिवर्तन, जीविकोपार्जन तथा पर्यावरणको मुद्दाहरूमा चर्चा गर्न सहज वातावरणको सिर्जना गर्ने छ । श्रव्य-दृश्यको सामग्री व्यापकरूपमा प्रयोग गरिने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) इको क्लबका स्थापना र संस्थागत गर्नमा सहयोग गर्ने ।
- २) विद्यालयहरूमा संरक्षण शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ३) विशेष समारोह उत्सवहरू मनाउने (अपि-नाम्पा संरक्षण

- क्षेत्र वार्षिकोत्सव, विश्व वातावरण दिवस आदि) ।
- ४) इको क्लबको सदस्यहरू/शिक्षकहरूसँग अवलोकन भ्रमणमा व्यवस्था गर्ने ।
 - ५) समुदाय पहुँच कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने (घुम्टि शिविर, सडक नाटक, सामूहिक छलफल आदि) ।
 - ६) एफ. एम. रेडियोको प्रयोग गर्ने ।
 - ७) अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको श्रव्य-दृश्य र वृत्त चित्रहरू तयार गर्ने ।
 - ८) प्रचार सामग्रीहरू (पुस्तिका, पर्चा, पोस्टर) तयार गरि वितरण गर्ने ।

८.८. संस्थागत स्थापना र क्षमता विकास

सवालहरू

एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त मानव स्रोतसहितको सक्षम संस्थाको स्थापना हुनु महत्वपूर्ण छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका संस्थामा व्यवस्थापकीय संरचना र प्रशासनलाई पद्धति सवलीकरण गर्न जरूरी छ । हाल यस संरक्षण क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधारको कमि छ र मानव संसाधन पनि पर्याप्त छैन । सम्पूर्ण अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रलाई समावेश गर्ने प्रभाग कार्यालयको स्थापना पनि भएको छैन । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका लागि ६७ जना कर्मचारीहरूको दरबन्दी स्विकृती भईसकेको र नियुक्तिको क्रममा रहेका छन् र १४ जना कर्मचारीहरू यहाँ कार्यरत छन् ।

प्रभावकारी मानव संसाधन व्यवस्थापनको लागि कर्मचारीहरू रिक्त पदमा नियुक्त हुन आवश्यक छ । संरक्षण र विकासका चुनौतीको सामना गर्न अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारीहरूको ज्ञान र सीप अभिवृद्धि गर्नु पनि अत्यावश्यक छ ।

रणनीतिहरू

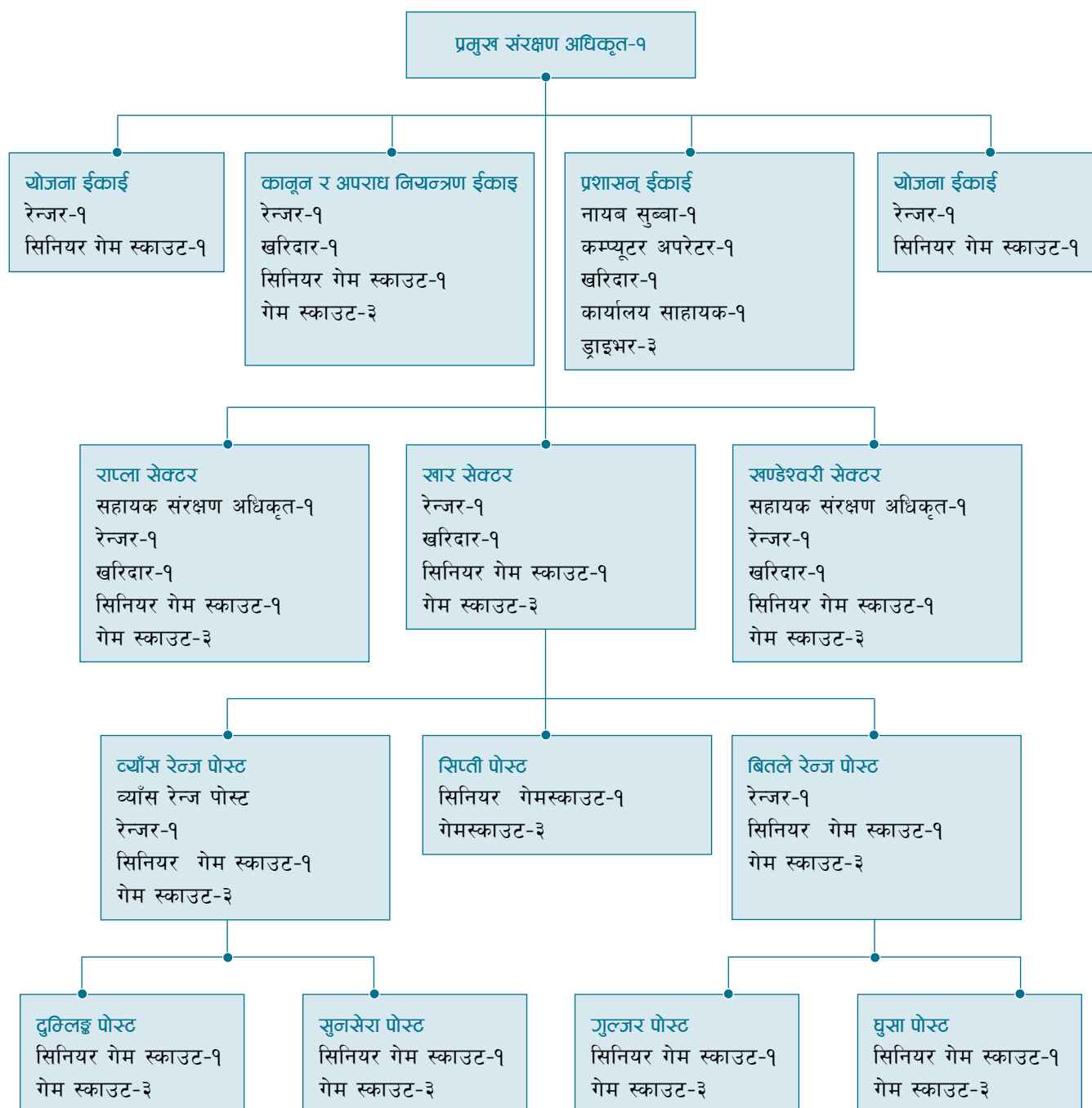
संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली २०५७ मा अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा व्यपस्थापन परिषद्को साथै यसका लागि कार्यालय र संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूको संस्थागत संरचनाको व्यवस्था प्रदान गरेको छ । संरक्षण क्षेत्र कार्यालयले संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूद्वारा संरक्षण र विकासका कार्यक्रम नियमन र सहज गर्न प्रयत्न गर्ने छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यपस्थापन परिषद् संरक्षण क्षेत्रको सम्पूर्ण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने छाता निकाय (Umbrella Body) को रूपमा क्रियाशील रहने छ । परिषद्को गठन प्रक्रिया, जिम्मेवारी र अधिकार बारे नियमावलीमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने छ । प्राथमिक जिम्मेवारीमा उपभोक्ता समितिको निम्ति कोष विभाजन, एकीकृत योजनाको स्वीकृतिको सिफारिस, र योजना र कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने पर्दछ । हरेक तीन महिनामा उपभोक्ता समितिले बैठक बस्ने छ भने परिषद्को बैठक अध्यक्षको सहमतिमा प्रमुख संरक्षण अधिकृतले बोलाउने छ । अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यालय सदरमुकाम खलङ्गा, जिल्ला सदरमुकाममा स्थापना हुने छ भने सेक्टर कार्यालय क्रमश खार, सुनसेरा र खण्डेश्वरी/गुल्जरमा स्थापना हुने छ । फिल्ड रेन्ज पोस्टहरूले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको निरीक्षण गर्ने छ । संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली २०५७ ले उल्लेख गरे अनुरूप संरक्षण सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको व्यवस्थापन र अनुगमनको जिम्मा अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र परिषद्को रहने छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको छुट्टै नियमावली बनेको छैन, यसकारण संस्थागत संरचनाको रूपरेखालाई स्पष्टसँग दर्शाउने अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली हुन आवश्यक छ । साधारणतया संरक्षणमा जनसहभागिताका तीन संस्थागत संरचनात्मक मोडेल क्रमशः १) अन्तर्पूर्ण संरक्षण क्षेत्र नमूना २) मध्यवर्ती क्षेत्र नमूना र ३) कन्चनजङ्गा संरक्षण क्षेत्र नमूनाहरू सञ्चालनमा छन् । यी संरक्षण

तालिका ५: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको प्रभाग कार्यालय र जा.वि.स.हरू

खार सेक्टर	सुनसेरा सेक्टर	खण्डेश्वरी/गुल्जर सेक्टर
१) खार सेक्टर कार्यालय- वडा नं १, दल्लेक	१) सुनसेरा सेक्टर कार्यालय- वडा नं ५	१) गुल्जर सेक्टर कार्यालय- वडा नं ३
२) सिप्टी	२) पिपलचौरी	२) खण्डेश्वरी
३) ईयरकोट	३) हुति	३) सितौला
४) सेरी	४) धौला कोट	४) घुसा
५) काटै	५) हिकिला	५) लटिनाथ
६) ब्रह्मदेव	६) राप्ला	६) तपोवन
७) धारी	७) व्याँस	
८) छापरी		

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यकालको लागि प्रस्तावित संस्थागत संरचना र मानव संसाधन यस प्रकारको छ (DNPWC, 2014):

क्षेत्रहरूको सिकाई तथा उपलब्ध अवसर र चुनौतीको आधारमा तथा व्यवस्थापन परिषद्को परामर्शमा संस्थागत संरचनाको विकास गर्न पहल गर्नु उचित हुने छ ।

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद् र कार्यालयले कर्मचारीहरूलाई संस्थागत क्षमता विकासका लागि अन्य उपयुक्त तालीमहरू प्रदान गर्ने छ । तालीमको औचित्य पुष्ट्याई

गर्नको लागि सर्वप्रथम तालीम आवश्यकता आँकलन (Training Need Assessment) प्रक्रिया प्रयोग गरिने छ । यस संरक्षण क्षेत्र कैलाश पवित्र भू-परिधिको अंश भएकोले यस भू-परिधिमा कार्यरत अन्य संस्थाहरूसँग परामर्श लिने लिने कार्य जारी नै हुने छ । संरक्षणमा साभेदार संस्थाहरू जस्तै ICIMOD, UNDP आदि सँग मिलेर आवश्यकताहरू पचिहान गर्ने छ र साथै क्षमता विकास योजनाका खाकाहरू तयार गर्ने छ ।

क्रियाकलापहरू

- १) प्रमुख संरक्षण अधिकृत कार्यालयको स्थापना र सुधार गर्दै जाने ।
- २) अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद् कार्यालयको स्थापनामा सहयोग गर्ने ।
- ३) सेक्टर कार्यालयको स्थापना तीन वटा ठाउँमा गर्ने ।
- ४) फिल्ड रेन्ज पोस्ट कार्यालयहरूको स्थापना गर्ने ।
- ५) अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र र परिषद् कार्यालय तथा सेक्टर कार्यालयलाई चाहिने सामग्रीहरू खरिद गर्ने ।
- ६) तालीम आवश्यकता आकलन (Training Need Assessment) सञ्चालन गर्ने ।
- ७) अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद् र कार्यालय कर्मचारीहरूको क्षमता विकासमा लगानी गर्ने ।

८.२. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्याङ्कन

सवालहरू

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रका कार्यक्रमहरूको सफलताको लागि अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्याङ्कन अति महत्वपूर्ण तत्व हो । यस संरक्षण क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षण क्षेत्रमा अनुसन्धान भएका कारण यहाँको जैविक विविधता, जलस्रोत र पर्यटन प्रवर्द्धन बारे तथ्याङ्क र जानकारी कमी छ । कैलाश पवित्र भू-परिधि योजनाद्वारा केही दस्तावेजहरू प्रकाशन गरेता पनि यस क्षेत्रको बारे जानकारी अधुरो नै रहेको छ । दृढ अनुसन्धानको अभावले गर्दा वास्तविक व्यवस्थापन योजना बनाउन सम्भव भएको छैन । अनुगमन भनेको निरन्तर नियमित तथ्याङ्क पेश गर्ने साथै लक्ष्य अनुसार प्रगति मूल्याङ्कन गर्न जानकारी संकलन र विश्लेषण गर्ने प्रक्रिया हो । अनुगमन समयमै हुन जरूरी छ । अर्कोतर्फ मूल्याङ्कनले अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयनको उपलब्धीहरू र अनुभवजन्य सिकाइ समग्रमा आवधिक तथा विस्तृत आकलन गर्दछ ।

रणनीतिहरू

व्यवस्थापन योजनाले विपेशगरी स्थानीयस्तरमा तथ्याङ्क संकलन र विवरण तयार गर्ने अनुसन्धानलाई प्राथमिकता दिइनेछ । स्थानिक अभिलेख सम्बन्धी सहयोगको लागि ICIMOD सँग परामर्श लिने छ । अनुगमन प्रक्रियाले दुई वटा तहमा प्रगतिको विश्लेषण गर्ने छ: १) क्रियाकलाप २) परिणाम । क्रियाकलाप तहमा भौतिक उपलब्धिहरूको मापन गरिने छ भने परिणाम तहमा ती भौतिक उपलब्धिहरूबाट त्यहाँका जनताको जीवनशैली र जैविक विविधता संरक्षणमा पर्ने प्रभावको आकलन गर्ने छ । यसबाहेक फिल्ड अवलोकन प्रतिवेदन, कार्य प्रगति प्रतिवेदन र अनुसन्धान अध्ययन प्रतिवेदनहरूले अनुगमनमा मद्दत पुऱ्याउने छ । त्यसैगरी दीर्घकालीन अनुसन्धान प्लटहरू पनि स्थापना गरिने छन् । लक्ष्य अनुसारको प्रगतिको मूल्याङ्कन र समीक्षा गर्न तार्किक रूपरेखा (Logical Framework) तयार गरिएको छ ।

तार्किक रूपरेखा क्रियाकलापस्तरमा नभई विषयगत भएकोले अझ यसलाई विस्तृत बनाउन जरूरी छ । अनुगमन योजनामा परिणाम र प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सूचकहरू प्रस्ताव गरिएका छन् ।

अनुगमनको प्रक्रिया मासिक बैठक र विवरण प्रस्तुती हुने छ । अनुगमनमा संस्थाहरूको समावेशीकरणको विषयमा, अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रले एकल आन्तरिक अनुगमन गर्ने छ । अवस्था अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र अन्य संरक्षणका साभेदार संस्थाहरूसँग मिलेर संयुक्त अनुगमन सञ्चालन गर्ने छ । अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा स्थानीय संस्थाहरूको सुझाव र टिप्पणी संकलन गरिने छ ।

त्यसैगरी ICIMOD द्वारा नियमित भू-स्थानिक (Geospatial) अनुगमन गरिने छ । वन क्षेत्र, वन डढेलो घटना/डढेको क्षेत्र, पहिरो आदिको विस्तार र परिवर्तनको विश्लेषण गरी अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र परिषद् लाई जानकारी दिने छ । वास्तविकता बोध गर्न ICIMOD ले अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र परिषद्का कर्मचारीहरूलाई तालीम प्रदान गर्ने छ ।

अनुगमन प्रक्रियाको निष्कर्षले नयाँ परिस्थितिमा सूचकहरूलाई परिष्कृत गर्न मद्दत पुऱ्याउने छ (तालिका ६) ।

८.१०. प्रस्तावित बजेट

अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन गर्न रु २३,९१,७१,००० खर्च लाग्ने अनुमान गरिएको छ (तालिका ७) । यस बजेटले कार्यक्रम खर्च, संस्थागत सहयोग साथै संस्थागत संरचना अनुसारको कर्मचारीहरूको तलब सबै लागत समेटेको छ । अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्याङ्कन कार्यमा ICIMOD ले सहयोग गर्ने भएकोले यस विषयमा थोरै लागत छुट्याएको हो । विषयगत बजेटको बाँडफाँड चित्र २४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आवधिक बजेटलाई वार्षिक बजेटमा बाँडफाँड पनि प्रस्तुत गरिएको छ (चित्र २५, तालिका ८) । भौतिक पूर्वाधार विकास र पर्यापर्यटनको हकमा स्थानीयको योगदान विशेष गरी प्रकारमा (In Kind) करिब २५-४०% हुने अपेक्षा गरिएको छ । वित्तीय खर्च प्रचलित नियम र नेपाल सरकारको नियमावलीहरू अनुसार हुने छ । प्रस्तावित कार्यक्रमहरूलाई थप स्रोतको सहयोग गर्न अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरूले वित्तीय सहयोग प्रदान गर्न सक्ने छन् । यसरी विभिन्न सरोकारवालाहरू र संरक्षणका लागी साभेदार संस्थाहरूलाई एउटै सूत्रमा ल्याउनु नै यस व्यवस्थापन योजनाको मूल धारणा हो । सार मा, यस योजनाको अनुरूप छुट्टै कार्ययोजना तयार गरिने छ त्यसैले यी लागतका विवरण लाई संकेतको रूपमा लिन सकिन्छ (योजनाको तर्जुमा बजेटमा परिवर्तन आउन सक्ने छ) । तथापि प्रस्तावित रणनीति, अवधारणा र लक्षित बजेटलाई परिचालन हुनु आवश्यक छ ।

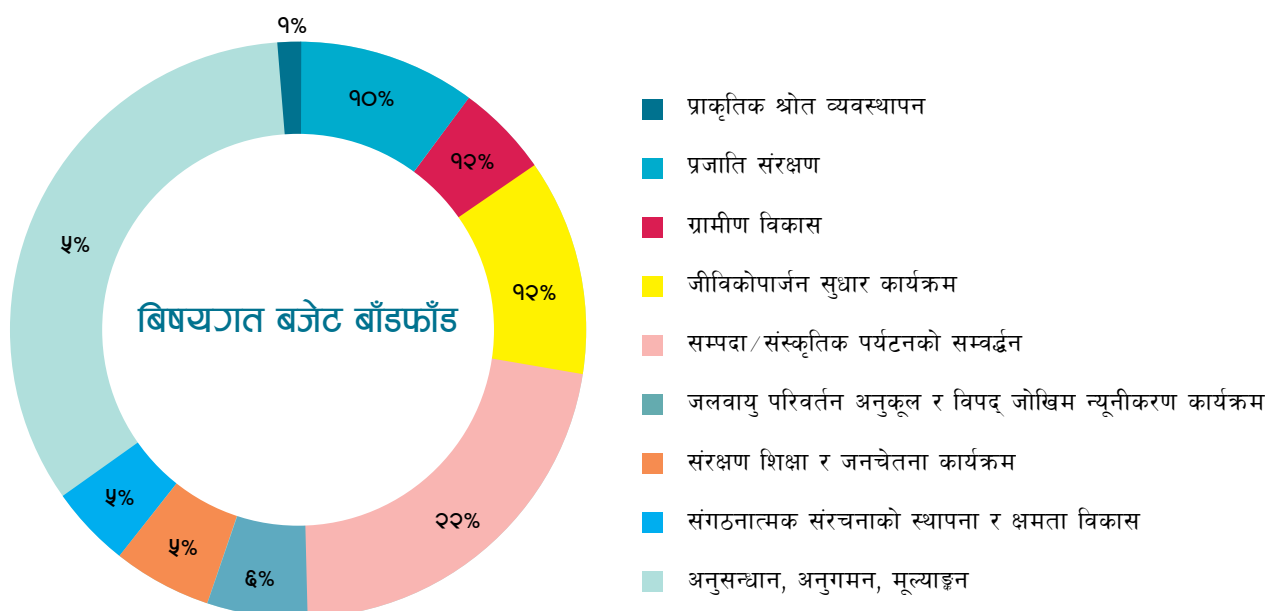
तालिका ६. संशोधित अनुगमन सूचकाङ्क म्याट्रिक्स अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र योजना, (Field survey 2014)

क्षेत्र	तथ्याङ्क संकलनको विधि	फर्म	पठक	अभिलेखिकरण
प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन / प्रजाति संरक्षण	फिल्ड सर्वेक्षण (प्रत्यक्ष संकलन), सेक्टर कार्यालय	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन / प्रजाति संरक्षण फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशनालय
भौतिक पूर्वाधार विकास	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	भौतिक पूर्वाधार विकास फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
जीविकोपार्जन कार्यक्रम	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	अनुगमन फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
पर्या, सम्पदा/संस्कृति पर्यटन	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	अनुगमन फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
संरक्षण शिक्षा र जनचेतना	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	अनुगमन फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
वन डेढेलो/डेढेलो क्षेत्रको विस्तार र परिवर्तन, पहिरो, वनले ढाकेको जग्गा र स्थानिक डाटाबेस इत्यादि	ICIMOD द्वारा Geospatial/remote sensing	Satellite images/ layers	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशनालय, ICIMOD
उपजहरू	फिल्ड सर्वेक्षण, सहभागितामूलक अनुगमन	क्रियाकलापहरू बाट सृजित असरहरू सहभागितामूलक असरहरू अनुगमन फर्म	वार्षिक र पाँचौ वर्षको अन्तमा	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशनालय र वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय
मूल्याङ्कन				
	प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष (पुनरावलोकन प्रतिवेदन/दस्तावेज, अनुगमन प्रतिवेदन)	मूल्याङ्कन ढाँचा	अन्तरिम मूल्याङ्कन - दोश्रो वर्षको अन्तमा	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग र क्षेत्रीय वन निर्देशक
	प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष पुनरावलोकन प्रतिवेदन/दस्तावेज, अनुगमन प्रतिवेदन)	मूल्याङ्कन ढाँचा	अन्तिम मूल्याङ्कन - पाँचौ वर्षको अन्तमा	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय र ICIMOD

तालिका ७. प्रस्तावित विषयगत बजेट (२०१५-२०१९)

क्र. सं	विषयगत कार्यक्रम	बजेट (हजारमा)
१	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन	२३,९८०
२	प्रजाति संरक्षण	१२,६६०
३	ग्रामीण विकास	२९,१५०
४	जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम	५२,९००
५	सम्पदा/संस्कृतिक पर्यटनको सम्बर्द्धन	१३,६३०
६	जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम	१२,९२५
७	संरक्षण शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम	१०,७३५
८	संगठनात्मक संरचना स्थापना र क्षमता विकास	८०,१८१
९	अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्याङ्कन	३,०१०
	कुल	२३९,१७१

चित्र २४. अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विषयगत बजेट बाँडफाँड को अनुपात (२०१५-२०१९)

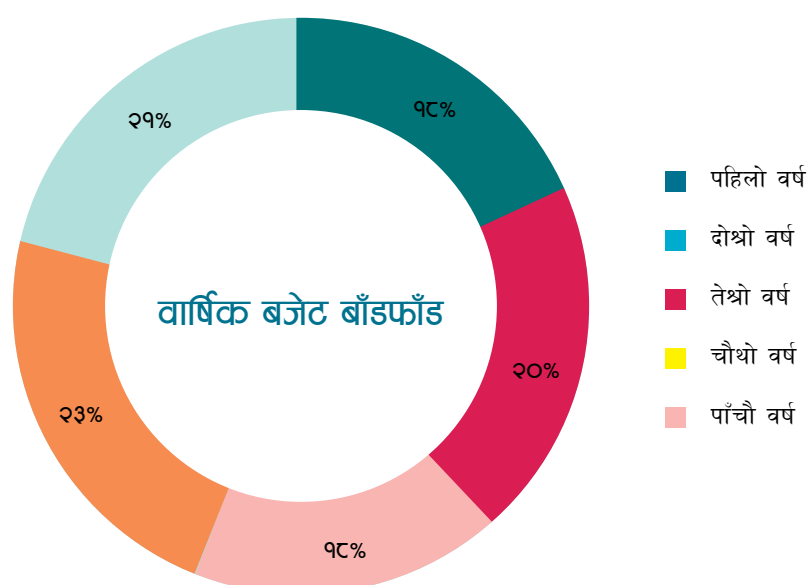

तालिका ८: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको प्रस्तावित वार्षिक बजेट

वार्षिक बाँडफाँड	बजेट (हजारमा)	अंश (%)
पहिलो वर्ष	४२,७५४.०	१७.९
दोश्रो वर्ष	४८,८६४.४	२०.४
तेस्रो वर्ष	४३,९६५.८	१८.४
चौथो वर्ष	५३,६८९.२	२२.४
पाँचौ वर्ष	४९,८९७.६	२०.९
कुल	२३९,१७१	१००.०

वार्षिक बजेटको बाँडफाँड क्रमशः १८%, २०%, १८%, २३%, र २१% रहेको छ (चित्र २४) ।

चित्र २५.अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र बजेटको वार्षिक बाँडफाँड (२०१५-२०१९)

सन्दर्भ सामग्री

- Bhattarai G.P. and Rupakheti, N. 2015. Flora and Fauna of Nepal in CITES Annexes. DNPWC, Babarmahal, Kathmandu.
- CDB/TU. 2010. Kailash Sacred Landscape Conservation Initiative Feasibility Assessment Report. Central Department of Botany, Tribhuvan University, Kirtipur.
- Chettri, N. and Sharma, E. 2005. Transboundary landscapes for protected areas and conservation corridors. Background paper for Hindu Kush Himalayan biodiversity conservation E conference on theme "Transboundary landscape for protected areas and conservation corridors" Discussion dates: August 29 September 4, 2005.
- Conservation International. 2005. Biodiversity Hotspots. Accessed on Sep 8, 2014 <http://www.conservation.org/How/Pages/Hotspots.aspx>
- DNPWC. 2008. Feasibility Study of Proposed Conservation Area of Api Nampa Conservation Area in Darchula District. Department of National Parks and Wildlife Conservation, Kathmandu, Nepal.
- Everard, M. and Kataria, G. 2010. The Proposed Pancheshwar Dam, India/Nepal: A preliminary Ecosystem Services Assessment of Likely Outcomes. Institutional Environmental Sciences research report, England.
- Forrest, J., Wikramanayake, E., Shrestha, R., Areendran, Gyeltshen, K., Maheshwari, A., Mazumdar, S., G., Naidoo, R., Thapa, G.J. and Thapa, K. 2012. Conservation and Climate Change: assessing the vulnerability of snow leopard habitat to tree line shift in the Himalaya. *Biological Conservation* 150: 129-135.
- Jackson R. M. and Ahlborn G. 1990. The Role of Protected Areas in Nepal in Maintaining Viable Population of Snow Leopards. Viable populations for conservation. Cambridge University Press.
- Jnawali, S.R., Baral, H.S., Lee, S., Acharya, K.P., Upadhyay, G.P., Pandey, M., Shrestha, R., Joshi, D., Laminchane, B.R., Griffiths, J., Khatiwada, A. P., Subedi, N., and Amin, R. 2011. The Status of Nepal Mammals: The National Red List Series. Department of National Parks and Wildlife Conservation, Kathmandu, Nepal.
- Kathmandu, Nepal.
- Chalise, M., (2011). Study of Presence or Absence of Red Panda in Clk-gfDkf ;+/IF0F IFJQ
- HMG/N. 2002. Nepal Biodiversity Strategy. Ministry of Forests and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.
- Flora and Fauna of Nepal in CITES Annexes, Department of National Parks and Wildlife Conservation Kathmandu
- Karki, J. 2014. Assessment of the human wildlife conflicts in Kailash Sacred Landscape Nepal.
- PNRM. 2013. Participatory Natural Resource Management for Khar VDC. Api Nampa Conservation Area, Darchula, Nepal. ICIMOD, Kathmandu, Nepal.
- Sharma, U.R. 1999. Country Paper Nepal. In Oli. K.P. (Ed) Collaborative Management of Protected Areas in the Asian Region, pp 49-59. IUCN Nepal, Kathmandu.
- GoN. 2012. Snow Leopard Conservation Action Plan for Nepal (2005-2015, revised 2012). Ministry of Forests and Soil Conservation, Nepal.
- Tiwari, S. 2013. Opportunities and Challenges of PNRM planning and implementation in Api Nampa Conservation Area: A Rapid Appraisal Report. ICIMOD, Kathmandu, Nepal.
- WWF. 2009. Estimating Snow Leopard Abundance in the Nepal Himalaya. WWF, Kathmandu, Nepal.
- WWF. 2014. Assessment of Snow Leopard Status and Distribution in Western Nepal (Dolpa, Mugu and Darchula district). WWF, Kathmandu, Nepal.
- Zomer, R. and Oli, K. P. 2011. Kailash Sacred Landscape Conservation Initiative – Feasibility Assessment Report. ICIMOD, Kathmandu, Nepal.
- Zomer, R. J., Trabucco, A., Metzger, M. and Oli, K. P. 2013. Environmental Stratification of Kailash Sacred Landscape and Projected Climate Change Impacts on Ecosystems and Productivity. Working Paper 2013/1, ICIMOD, Kathmandu, Nepal.
- www.mtnforum.org/EConsultation05/backgroundpapers.htm Accessed on Sep 8, 2014

अनुसूची

अनुसूची १ कः सन् १९८९ देखि २०१३ सम्म दार्चुला जिल्लाको तापमानको तथ्याङ्क (DHM)

वर्ष	जानुवरी		फेब्रुवरी		मार्च		अप्रैल		मै		जून		जुलाई		अगस्त		सेप्टेम्बर		अक्टूबर		नोवेंबर		डिसेम्बर		
	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	
१९८९									३४.१	१९.६	३०.६	२१.७	३०.३	२१.७	३०.३	२०.९	३१.१	२०.२	२८.९	१४.५	९.३	२३.४	९.३	१९.३	६.३
१९९०	२२.१	६.२	१९.५	८	२२.२	९.४	३०.१	१३.३	३१.२	१८.७	३४.४	२१.५	३०.९	२२.५	३१.८	२१.९	३१.१	२०.५	२८.८	१४	१४	२५	८.७	१९.८	५.९
१९९१	१८	४.७	२२.६	७.४	२५.७	१०.७	३०	१३.४	३५.६	१७	३३.५	२०.३	३२.३	२२.१	३१.२	२१.७	३१.७	२१	२९.७	१३.९	९.१	२४.१	९.१	१९.६	६.७
१९९२	१७.८	५	२०.८	६.१	२५.२	९.६	३१.८	१४.४	३२.७	१७	३३.६	१९.८	३२.६	२०.४	३२.४	२०.८	३२	१९.५	२७.९	१४.६	९.५	२४.२	९.५	२०.४	५.५
१९९३	१७.६	४.७	२२.१	५.८	२२.७	८	२९.७	१२.५	३२.९	१८.१	३३	२०.६	३२.३	२१.८	३२.५	२१.६	३०.२	२०	२९.१	१५.३	९.७	२५.७	९.७	२२	५.४
१९९४	१९.२	४.६	१९.८	४.४	२९.७	१०.७	२८.७	१३	३४.४	१८.७	३६.१	२०.८	३२.६	२२.२	३१.३	२१.८	३१.७	२०.१	२९.७	१३.१	९.५	२५.३	९.५	२१.७	६.४
१९९५	१७.५	४.३	२०.९	५.९	२६	१०.१	३१	१५.२	३५	२१.२	३५.३	२१.९	३२.६	२१.३	३१.१	२१.१	३०.३	१९.४	२८.८	१७	९.३	२५.१	९.३	२०.६	५.९
१९९६	१९.२	५.१	२१.३	५.६	२६.५	१०.३	३१.६	१४.६	३५.७	१९.७	३४.१	२०.५	३१.३	२१.५	३१	२१.३	२९.७	१६.५	२७.१	११.६	११.६	२५.९	७.७	१९.७	२.८
१९९७	१८.८	३.६	२२.८	४.५	२७.६	९.५	२८.४	१३	३३.६	१८	३४.७	२०.३	३२.५	२१.१	३१.६	२०.७	३०.७	१९.४	२५.२	११.६	११.६	२१.९	८.८	१६.६	४.५
१९९८	१८.३	४	२२.२	६.१	२४.४	८.७	३०.३	१३.२	३३.९	१९.२	३५.२	२२.३	३३.२	२२.६	३२.३	२२.१	३१.८	२१.१	२७.९	१६.४	९.९	२३.८	९.९	२०.५	५.६
१९९९	२०	५	२४.९	७.७	३०.६	१०.४	३५.२	१५.७	३४.८	२०.८	३३.१		३२.१		३२.५		३१.१		२७.८			२५.१		२०.५	५.२
२०००	१९.७	४.८	१९.५	५	२५.१	९.२	३३.३	१४.२	३२.९	१९.२	३१.४	२१.१	३१.७	२१.६	३०.२	२१.१	३०.१	१९.१	३०.४	१३.९	१०.४	२६.१	१०.४	२१.५	४.५
२००१	२०.८	३.४	२५.३	५.१	२६.४	८.१	३०.८	१३.२	३२.५	१७.३	३१.२	१९.५	३२.६	२१.२	३२.५	२०.८	३१.१	१८.५	३०	१४.७	८.९	२५.४	८.९	२१.१	४.९
२००२	१८.९	३.९	२१.९	६	१७.१	९.६	३१.८	१५.५	३२.१	१७.९	३३.३	२०.५	३२.६	२०.९	३१.३	२०.९	१९	१८	२८.४	१३.७	८.२	२४.१	८.२	२१.४	५.४
२००३	१९.८	३.५	२१.९	५.४	२६.१	८.९	३३.३	१४.६	३३.५	१७.८	३४	२१	३१.८	२०.८	३२	२१.४	३०.५	१९.७	३०.१	१३.२	८.१	२४.१	८.१	२०.७	५.४
२००४	१९.४	४.५	२४.९	६.८	३१.७	१२.३	३१.६	१६	३३	१८.७	३२.८	२०.५	३१	२१.२	३१.७	२१.१	३१.४	२०.३	२६.२	१३.३	८.४	२२.९	८.४	१९.६	५.७
२००५	१७.४	३.९	२०.२	५.७	२६.८	१०.९	३१.५	१५.४	३२.६	१७.४	३६.१	२१.५	३०.१	२१.२	३१.४	२०.९	२९.६	१९.३	२७.५	१३.६	६.६	२१.९	४	१७.१	४
२००६	१९.१	४.४	२७.४	८.५	२८.१	९.८	२०.८	१३.९	३३	१९.४	३२.७	२०.९	३१.१	२२.१	३२.७	२०.९	३०.९	१९.९	२७.४	१४.४	८.५	२४	१८.४	५.४	१८.४
२००७	२०.६	३.८	२०.६	६.४	२५.९	९.६	३२.३	१५.४	३२	१८.८	३२.३	२०.४	३१	२१.१	३०.५	२०.४	३०	१९.१	२८.४	१३.७	९.२	२४.२	९.२	१८	४.८
२००८	१७.७	४.४	२२.६	४.८	२९.४	१०.१	३०.७	१३	३२.५	१७.६	३२.९	२०.८	३१.८	२०.५	३१.८	२०.६	२९.८	१८.१	२८	१३.१	८.४	२३.९	८.४	२१.४	६.९
२००९	२२.७	५.२	२६.२	७.२	२९.६	१०.६	३२.५	१५.१	३२.४	१८.४	३५.६	२१.७	३३.८	२१.९	३२.६	२१.६	३०.७	१८.८	२६.९	१२.४	७.६	२३.१	७.६	१९.३	५.४
२०१०	१९.५	४.१	२३.६	५.३	३१	१२.६	३५.१	१७.५	३५.४	२०.४	३५.८	२१.७	३३.६	२१.२	३२.२	२०.६	३०.१	१८.९	३८.६	१३.७	९.६	२४.५	९.६	१७.८	४.१
२०११	१८.८	३.४	२२.५	५.२	२९.५	९.१	३३	१४.१	३४.५	१९.१	३४.३	२०.२	३३.५	२०.८	३३.१	२०.४	३१.५	१९.१							५
२०१२	१६.५	४	२२.१	६.३	२५.१	०.९		१४		१७.१		२१.४										१८.८	७.६	१८	५
२०१३	२०	३.७	२२.६	७.५	२९.३	१०.६	३१.३	१४.५	३५	१८.५	१९.६	३६	३०.५	२१.५	३१.२	२१.४	३१.२	१९.४	२८.१	१६.९	२१	१८.८	७.६	१७.६	५.८

अनुसूची १ सः सन् १९८९ देखि २०१३ सम्म दार्चुला जिल्लाको वर्षाको तथ्याङ्क

वर्ष	जानुवरी	फेब्रुवरी	मार्च	अप्रिल	मेष	जुन	जुलाई	अगस्त	सेप्टेम्बर	ओक्टोबर	नोभेम्बर	डिसेम्बर	मिन	स्थानडर्ड देभिअसन्
१९८९	१२५.१	२७.२	४९.५	४.२	४२.१	२७६.३	६७२.६	९९२.५	२५१.३	६१	२४.४	९	२११.३	३११.४
१९९०	०	१०७.६	१७१.७	८७.५	२२३.६	३२३.१	७१९.८	५४४.३	४३९.६	३८.४	९	७८	२२८.६	२३१.९
१९९१	२५.३	८१.२	९४.२	७३.६	६६.४	१८८	५६०.८	८४७.४	२०७.८	२०	१४	५८.१	१८६.४	२५६.६
१९९२	१०६.३	४९	४३.५	८.८	५७.२	१७१.१	६५९.९	८४८	३४५	६२.२	०	०.२	१९५.९	२८०.५
१९९३	१३०.२	६७.५	१२९.९	६३.७	१७४.४	२४३.१	४४९.९	६१९.६	५७६.६	४१.५	०	०	२०८	२२०.१
१९९४	५३.२	८५.८	१८.२	८१	११८.९	२४३.६	६७५	६८०.१	१५६.६	६०.४	२	३	१८१.५	२४१.५
१९९५	५४.८	८.१	५८.६	२१.८	१२६.८	३६१.८	७८३.६	७५०.१	२६०.९	४३	२	५.१	२१२.६	२८०.४
१९९६	५७.८	७३	५३.६	४६	१७.२	४७३.८	६१३.९	५८३	२४६.३	५५	०	०	१८५	२३५.२
१९९७	५२.६	२२.६	५९.८	१३	८८.९	२३०.४	७५९.८	३८८.६	४२३.२	६१.४	३६	१६१.८	१९१.५	२२६.९
१९९८	८	४१.४	८९	४२.४	२०४.५	४०९.१	६२०.५	८६८.९	४१९.४	६१	१९.६	०	२३२	२८५.२
१९९९	२८	२४.६	१	११	७०.८	२७८.८	८८६	७६.२	३५१.६	७१.२	०	१६	२०४.६	३०२.८
२०००	२०.६	१२९.८	५३.८	९३.६	२२१.३	६२६.८	६४७.६	८२१.८	१९६.४	०	१६	०	२३५.६	२९२
२००१	४१.४	३८.४	५६	७५.६	२७३.२	४२५.१	७२५.८	४३०.२	१७६.६	२४	७	७	१८९.४	२२९.७
२००२	५२	९०.२	७१.६	८८.२	२१५.४	२१०.४	५९५.८	४५१.६	३२५.६	७२	१०	०	१८१.९	१८७.७
२००३	४८.८	१४१.८	६१.८	२९.६	७३	३४०.५	९४६.६	७३७.४	४७३.२	०	४	७	२३८.६	३२०.३
२००४	३९.६	७	०	९४.८	२२२	२६६	८२५.६	८४९.२	१८०.६	१२२.४	०.५	८	२१८	३०३.२
२००५	१३६.४	१३८.४	४८.६	९	१०३.८	१५६.४	७४६.२	४२१.८	४०५.८	९२.६	६	१५	१९०.१	२२३.६
२००६	२०	६	५६	१००.४	११५.४	२६५.२	७६८.२	६७८.४	३०७.२	४५	२	२२.६	१९८.९	२६४.६
२००७	०	१११	१४४	४६.६	१९७	२८६.८	९९६.८	७७८	६१९	६२.२	२	१३	२७१.५	३३८.३
२००८	३१.६	२४.६	८	१११	१४६.४	३८०.८	६८१	६५०	२००.९	९४	७.२	०	१९४.६	२४५.२
२००९	४.६	३५	६१.४	४४	८३.१	३५७	६९४.६	६३६.२	२४५	३४६	२६	०	२११.१	२४७.६
२०१०	१६	९७	१३.४	५८.६	९८	२०१.२	८९३	९१०	६२२	५१	२	१	२४६.९	३४९.९
२०११	४०.४	८६.२	२२.२	२८.४	९७.२	४८९	७२४	७०३.८	३५५				२८२.९	२९२.४
२०१२	५६.३	२.८	१७.८	३४.२	६४.४	१८५.६	७३२.१	५०९	५४०.२	४४.२	८.६	९	१८३.७	२५७.१
२०१३	७७.२	११४	२७.२	३२.६	३१.८	७७.२	५९७.७	६७२.८	१७४.१	४५.५	८.२	०	१५४.९	२३०.१

अनुसूची २: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा लघुविद्युत् आयोजनाहरूको सूची

क्र. सं	योजनाको नाम	गा. वि. स.	बिजुली (कि. वा.)	लाभान्वित घरधुरी
१	होपरीगडा	सिप्टि	५०	६००
२	कालागतड	ब्रह्मदेव	४३	४५३
३	खार खोला दोस्रो	खार	३४	४००
४	कालागाड	हिकिला	३४	३१४
५	घट्टेगाड	लटिनाथ	२५	३७७
६	बगद खोला	इयार्कोट	२५	२२६
७	गुल्जर	गुल्जर	२५	४००
८	कुकुरेगाड	पिपलचौरी	२१	२१०
९	बुलिबगाडा	गुल्जर	२०.५	१९१
१०	सिना	सुन्सेरा	१८	२५०
११	खार खोला	खार	१७	१७२
१२	दुम्लिङगाड	राप्ता	१३.४	११०
१३	शुल्मीखोला	गुल्जर	१३	१५२

अनुसूची २: क्रमश...

क्र. सं	योजनाको नाम	गा. वि. स.	बिजुली (कि. वा.)	लाभान्वित घरधुरी
१४	तीनकर घट्टा	ब्याँस	१२	६५
१५	दोगाड	लटिनाथ	११.५	११५
१६	दहगाड	गुल्जर	११	७८
१७	मुल खोला	सिप्टि	९.५	९०
१८	रणथल	राप्ला	९	७५
१९	सीमर	धरी	९	१०८
२०	राप्ला	राप्ला	८	६५
२१	चडे पहिलो	खण्डेश्वरी	७	७२
२२	चडे दोश्रो	खण्डेश्वरी	६	६६
२३	थुम्की खोला	तपोवन	५.५	५६
२४	बर्कु	तपोवन	५.५	५६
		कूल	४३२.९	४,७०१

(स्रोत: DDC 2013)

अनुसूची ३: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा भू-फैलावटको अवस्था

क्र.सं	भू-फैलावटको श्रेणी	क्षेत्रफल	
		हे.	प्रतिशत
१	वन	६२,९३०.६१	३३.०८
२	हिमाली पाटन	४३,६७०.१०	२२.९६
३	हिउँ	३७,५२४.३१	१९.७३
४	बुट्यान	१७,८४६.९९	९.३८
५	कृषि	१६,१२८.२८	८.४८
६	पहाडी छेउ घाँसे मैदान	११,०३७.६६	५.८०
७	बाँझो जमिन	७५०.९०	०.३९
८	नदी, खोला, ताल र पोखरी	२६५.३८	०.१४
९	निर्माण पूर्वाधार संरचनागत क्षेत्र	७९.२५	०.०४
	कूल	१९०,२३३.४७	१००

(स्रोत: ICIMOD 2013)

अनुसूची ४: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जनसंख्या र बस्तीको वितरण

क्र. सं	गा.वि.स	बस्ती	घरधुरी	जनसंख्या		
				पुरुष	महिला	कुल
१	ब्रह्मदेव	१४	३२३	९९८	१,०००	१,९९८
२	ब्याँस	३	१४९	३२७	३२६	६५३
३	छपरी	३५	४५३	१,४५०	१,४८९	२,९३९
४	धरी	३२	६७१	२,१४६	२,११४	४,२६०
५	धैलाकोट	२१	४१२	१,२९२	१,२८९	२,५८१
६	ईयरकोट	२१	३२४	१,१८९	१,०९९	२,२८८

अनुसूची ४: क्रमशः...

क्र. सं	गा.वि.स	बस्ती	घरघुरी	जनसंख्या		
				पुरुष	महिला	कुल
७	घुसा	९	१८२	६३८	६५५	१,२९३
८	गुल्जर	१७	५८७	१,८६९	१,८६२	३,७३१
९	हिकिला	१३	४०५	१,२६५	१,३१८	२,५८३
१०	हुति	१९	४३९	१,५१५	१,४६८	२,९८३
११	काटै	९	४८०	१,४३८	१,४२७	२,८६५
१२	खण्डेश्वरी	३२	३७६	१,२५९	१,३२६	२,५८५
१३	खार	२९	६२५	१,८९७	१,७८५	३,६८२
१४	लटिनाथ	३३	६२४	१,९५५	२,०३८	३,९९३
१५	पिपलचौरी	१८	३४७	१,१६०	१,०४२	२,२०२
१६	राप्ला	१७	२२७	६७३	६१६	१,२८९
१७	शेरी	२५	३८०	१,०६५	१,०८१	२,१४६
१८	सिप्टि	४१	६४५	२,१०२	१,८३५	३,९३७
१९	सितौला	२५	४२८	१,३२७	१,२८५	२,६१२
२०	सुनसेरा	१४	५४५	१,६०८	१,६०३	३,२११
२१	तपोवन	१३	३५७	१,०७६	१,०३९	२,११५
कूल		४२७	८,९८९	२८,५४१	२८,१२०	५६,६६१

अनुसूची ४ कः अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा खाद्यान्न हुने महिना

गा.वि.स	महिना				कूल घरघुरी
	< ३	३ - ६	६ - १२	> १२	
ब्रह्मदेव	२८०	३२३	४६	४	६५३
व्याँस	७९	३१९	१३३	१२	५४३
छपरी	१९२	२७३	१७	०	४८२
घरी	५६	२५६	३१०	२	६२४
धैलाकोट	३८	१९३	२३२	०	४६३
ईयरकोट	२२४	१३०	०	०	३५४
घुसा	१००	११६	८	०	२२४
गुल्जर	९०	४४६	९०	०	६२६
हिकिला	२८८	१२८	२४	०	४४०
हुति	१५३	१६७	१५१	०	४७१
काटै	३०२	१७०	२१	०	४९३
खण्डेश्वरी	२१	६४६	०	०	६६७
खार	७१	२५४	२७८	५१	६५४
लटिनाथ	१७२	३४९	१४७	१०	६७८
पिपलचौरी	३०६	१८	०	०	३२४

अनुसूची ४ कः क्रमशः...

गा.वि.स	महिना				कूल घरघुरी
	< ३	३-६	६-१२	> १२	
राप्ता	१०३	६३	८१	२५	२७२
शेरी	९६	१६०	११०	२०	३८६
सिष्टि	२१७	१६६	११०	४	४९७
सितौला	१८	१४७	४७९	९३	७३७
सुनसेरा	३७४	११०	२७	०	५११
तपोवन	४०	१५१	१३०	४	३२५
कूल	३,२२०	४,५८५	२,३९४	२२५	१०,४२४

(स्रोत: District Profile Darchula 2009)

अनुसूची ५: दार्चुलाको मानव विकास सम्बन्धी प्रमुख सूचकाङ्कहरू

मानव विकाससम्बन्धी प्रमुख सूचकाङ्कहरू	नेपाल	दार्चुला
औषत आयू	६०.९८	५६.४३
औषत आयू सूचकाङ्क	०.६०	०.५२
प्रौढ साक्षरता अनुपात (%)	४८.६०	४१.५०
विद्यालयमा रहने औषत वर्ष	२.७५	२.७३
शैक्षिक उपलब्धी सूचकाङ्क	०.३९	०.३४
आम्दानी प्रतिव्यक्ति (रु.)	२४०.००	२१६.००
आय सूचकाङ्क	०.४३	०.४१
मानव विकास सूचकाङ्क	०.४७	०.४२

(स्रोत: HRD report, UNDP 2011)

अनुसूची ६: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पाइने वनस्पतिका प्रकारहरू

वनस्पतिका प्रकारहरू	क्षेत्रफल	
	हे.	प्रतिशत
हिमाली पाटन	४३,६७०.१०	३२.२३
शितोष्ण चौडापाते वन	२६,५७२.२५	१९.६१
उप हिमाली कोणधारी वन		
	२३,३१६.१६	१७.२१
लेकाली/ प्रारम्भिक बुट्यान क्षेत्र	१२,५१५.६९	९.२४
उप उष्ण चौडापाते वन	१२,४२५.९८	९.१७
पहाडी छेउ घाँसे मैदान	११,०३७.६६	८.१५
दोश्रो बुट्यान क्षेत्र	५,३३१.३०	३.९३
उपोष्ण चौडापाते वन	६१६.२१	०.४५
कूल	१३५,४८५.३५	१००

(स्रोत: ICIMOD 2013)

अनुसूची ७: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा लोपोन्मुख (E), खतरामा परेका (T) र संरक्षित गरिएका (P) वनस्पति/जीवजन्तुका प्रकारहरू

क्र. सं.	वैज्ञानिक नाम	नेपाली नाम	परिवार	अवस्था संकेत		Legal Status
				IUCN	CITES	
क	वनस्पतिको प्रजाति					
१	<i>Dactylorhiza hatagirea</i>	पाँच औले	Orchidaceae		II	P
२	<i>Neopicrorhiza scrophulariiflora</i>	कुटकी	Scrophulariaceae	V		P
३	<i>Nardostachys grandiflora</i>	जटामसि	Valerianaceae	V	II	P
५	<i>Valeriana jatamansii</i>	सुगन्धवाल	Valerianaceae		II	P
६	<i>Rauvolfia serpentina</i>	सर्पगन्धा	Apocynaceae	E	II	P
७	<i>Abies spectabilis</i>	तालिसपत्र	Pinaceae		II	P
८	<i>Pinus wallichiana</i>	गोत्रेसल्ला	Pinaceae		II	
९	<i>Aconitum heterophyllum</i>	विष	Ranunculaceae	R		
१०	<i>Meconopsis regia</i>	हिमाली पप्पी	Papaveraceae		III	
११	<i>Lichens</i>	भ्याँउ				P
१२	<i>Orchidaceae</i>	सुनगाभा	Orchids		II	
१३	<i>Swertia chirayita</i>	चिराईतो	Gentianaceae	V		
१४	<i>Taxus contorta</i>	लौठ सल्ला	Taxaceae		II	P
ख	वन्यजन्तु - स्तनधारी					
१	<i>Naemoredus goral</i>	घोरल	Bovidae		I	
२	<i>Moschus chrysogaster</i>	कस्तुरी मृग	Cervidae	E	I	P
३	<i>Ailurus fulgens</i>	हाब्रे	Ailuridae	E	I	P
४	<i>Uncia uncia</i>	हिउ चितुवा	Felidae	E	I	
५	<i>Selenarctos thibetanus</i>	कालो भालु	Ursidae	V		
६	<i>Bos grunniens</i>	याक	Bovidae	V	I	
७	<i>Hemitragus jemlahicus</i>	भारल	Bovidae	V	K	
८	<i>Canis aureus</i>	स्याल	Canidae		III	
ग	वन्यजन्तु - चराचुरुङ्गी					
१	<i>Lophophorus impejanus</i>	डाँफे	Phasianidae		I	
२	<i>Tragopan satyra</i>	मोनाल	Phasianidae	E	III	

(स्रोत: DNPWC, २००९)

अनुसूची ८: अपि-नाम्मा संरक्षण क्षेत्रमा पाइने गैरकाष्ठ वन पैदावर तथा जडीबूटीहरूको सूची

क्र.सं	अंग्रेजीमा नाम	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम
१	Amala	अमला	<i>Phyllanthus embilca</i>
२	Bhakimlo	भकिम्लो	<i>Rhus javanica</i>
३	Bhaykur	भ्याकुर	<i>Dioscorea deltoidea</i>
४	Bhojpatra	भोजपत्र	<i>Betula utilis</i>
५	Bhorlako bokra	भोर्लाको बोक्रा	<i>Bauhinia vahlii</i>
६	Bhutkesh	भूतकेश	<i>Selinum candolei</i>
७	Bojho	बोझो	<i>Acorus calamus</i>
८	Chayu	चयु	<i>Agaricus species</i>
९	Chhatiwan ko Bokra	छतिवनको बोक्रा	<i>Alstonia scholaris</i>
१०	Chiryito	चिराइतो	<i>Swertia chirayita</i>
११	Chutro Bokra	चुत्रोको बोक्रा	<i>Berberis aristata</i>
१२	Dhupipat	धुपी पात	<i>Juniperus indica</i>
१३	Dlachani	दालचिनी	<i>Cinnamomum tamala</i>
१४	Guchii Chyau	गुच्चि च्याउ	<i>Morchella species</i>
१५	Haldi	हल्दी	<i>Curcuma angustifolia</i>
१६	Jhyau	भ्याउ	<i>Permelia nepalensis</i>
१७	Kachur Jara	कचुर जरा	<i>Curcuma zedoaria</i>
१८	Kakadsingi	ककडसिंगी	<i>Cucumis melo</i>
१९	Kalchuri ko bokra	कलचुरिको बोक्रा	
२०	Kaulko bokra	कौलोको बोक्रा	<i>Persea odoratissima</i>
२१	Kurilo	कुरिलो	<i>Asparagus racemosus</i>
२२	Kutki	कूटकी	<i>Neopicrorhiza scrophulariiflora</i>
२३	Lauth salla	लौठ सल्ला	<i>Taxus contorta</i>
२४	Nirmasi	नीरमसी	<i>Parnassia nubicola</i>
२५	Pakhenved	पाषणभेद	<i>Bergenia ciliata</i>
२६	Paun ko bokra	पावनको बोक्रा	<i>Bauhinia species</i>
२७	Ritha	रिठ्ठा	<i>Sapindus mukorossi</i>
२८	Sanjiban	सजिवन	<i>Origanum vulgare</i>
२९	Satuwa	सतुवा	<i>Paris polyphylla</i>
३०	Setak chini	सेतक चिनी	
३१	Siltimur	सिलटिमुर	<i>Lindera neesiana</i>
३२	Tejpat	तेजपात	<i>Cinnamomum tamala</i>
३३	Thingre salla	ठिग्रे सल्ला	<i>Tsuga dumosa</i>
३४	Timur	टिमुर	<i>Zanthoxylum armatum</i>
३५	Yarsa gumba	यार्सागुम्बा	<i>Ophiocordyceps sinensis</i>

(स्रोत: DNPWC 2009)

अनुसूची ९ कः जैरकाष्ठ वन पैदावर निकासको विवरण

	चारसँगुमा	विराइतो	गुच्छी ट्याउ	सतुवा	वनलसुन	साधारण ट्याउ	टिमुर	रिठा	वालविनी	काला दनाज	कुठकी	पाषाणभेद	जठामासी	सुगन्धवाल	तेजापात	अल्लो
अप्रिल/मैई	१७९.७८		२७	२,६५०	८०							२००	१४०	१५०	२,०००	
मैई/जुन	४६६.५५		११.७	१,२४८	८७											
जुन/जुलाई	१४९.५			८२१	१,१३४	१,५४०										
जुलाई/अगस्त	८.७			१०४.७		१,०००	२५०									
अगस्त/सेप्टेम्बर	१.८	१८००		९७		१९५										
सेप्टेम्बर/अक्टोबर																
अक्टोबर/नोभेम्बर	३२.१	५००						३,०००.५	२००	४०	५३०					
नोभेम्बर/डिसेम्बर																६,०००
साल २०१४																
डिसेम्बर/जानुवरी												२,०००			३,५००	२,८००
जानुवरी/फेब्रुवरी	१												२००			
फेब्रुवरी/मार्च																
मार्च/अप्रिल	१५.९५															
जम्मा (कि.ग्रा)	८६२.९८	२,३००	३८.७	४,९२१	१,३०१	२,७३५	२५०	३,०००.५	२००	४०	५३०	२,२००	३४०	१५०	५,५००	८,८००

(स्रोतः DFO Darchula 2013/2014)

अनुसूची ९ खः अपि-नाठपा संरक्षण क्षेत्रमा जैरकाष्ठ वन पैदावर र अन्य प्राकृतिक श्रोतको उत्पादनको अवस्था

क. सं.	जैरकाष्ठ वन पैदावर	राप्ता	सुन्सेरी	घौलाकोठ	हुति	पिपलचौरी	हिकिला	धारी	अपि- नाठपा	खार	ईयरकोठ	सिप्टी	सेरी	ल्यास	लठिनाथ	तपोवन	घुसा	खण्डेश्वरी	गुल्जर	सितौला	कि. ग्रा
१	अल्लो	३०		२००			१०,०००	५०	१,०००	१०,०००	५,०००	२००	१००	२०	५०	२५०	५,०००	५,०००	१००	५०	३,७०५०
२	अमला							५०	१०		५००	२५		५०	५००					१,१३५	
३	भोजपत्र बोका		५००											५०							५५०
४	विख जरा																	२००		२००	
५	चिराइतो	५,०००	२००	३५				२	१०			५						२०	५		५,२७७

[illegible]

उल्लेखित गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबूटीको संकलन अनुमति कूल परिमाणको ६५% देखि ७५% हुन सक्छ । सतुवा, वनलसुन र कुटुकीको संकलन पहिलो वर्षमा निषेध गरिएको छ ।
(अपि-नाम्मा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय, २०१४)

अनुसूची १०: संरक्षण सामुदायिक वनको वितरण

क्र. सं	सामुदायिक वन	गाविस/वाई	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी	जनसंख्या
१	युवा तुतु तितरी	धरी ६	४६.५	९७	६९५
२	दउला भूईकोट पैरो	धरी ५, ६	५.३	६०	२०५
३	तुतु तितरी	धरी ६, ७	५४.४	१२१	८४४
४	खेल्से थामधार रतुवा	धरी ५	२४.७५	४४	३२१
५	थामधार रतुवा	ब्रह्मदेव ८, ९	३६	५७	४२४
६	श्रीवगड	चपरी ८	७८.७५	६७	४३३
७	आंग्ले	चपरी ६	४.५	३४	२०९
८	थाम पनायर	चपरी ७, ९	५.२	५९	१०१
९	काफल धार मलेर	चपरी ५	११.६	३४	३१८
१०	लटिनाथ	चपरी २, ९	१६२	३६०	२,२४७
११	रानी	ईयरकोट ७, ६	२.६८	२०	१४३
१२	धानफे	ईयरकोट	३२.५	८४	५८१
१३	बसनधार	ईयरकोट ७	७२	३५	१९३
१४	सिद्धनाथ	ईयरकोट ६, ७	१०.४	६४	४५०
१५	भगवतीरानी	ईयरकोट ७, ८	३१.६	५९	३५७
१६	मुवा	काटै ४	५.२६	७८	५६६
१७	दोनइया	काटै ९	४२.५४२	१८५	१२६६
१८	गदानी धार	काटै ७	७.८१	३२	१७८
१९	सिरद	काटै ४	१०.२	३७	१९५
२०	डाडा महिला	काटै ४	३.५	२६	१५४
२१	लटिनाथ	काटै ४	८.९८	७६	५४४
२२	मलिकार्जनु	काटै ६, ७, ८	७४.१८	१८५	१,२६६
२३	दुइकाकोठा	काटै १, २, ३	१५.१८	१४७	९०३
२४	चुवाड	काटै ७	५.६७	५०	१९४
२५	पारिखार	खार ६	१०.४	३३	२३३
२६	ज्यामिरे	खार ५	९.४	५१	३३३
२७	जुगेपानी	खार ७	२.३४	६०	४०९
२८	गोर्कणगोदानी	खार ३	२३.१	११६	७९१
२९	सिनादखोला	खार ८, ९	४.४८	४४	१०७
३०	चन्दन	खार २	२.६४	४३	२६२
३१	बिरलधरथौलापानी	खार १	३.२१	६४	४०७
३२	घट्टेखोला	खार ४	४.१६	२२	९१
३३	हुङ्केखोला	खार १, २	२.५	२९	१९२
३४	परिपटल महिला	खार ७, ८, ९	११	१२०	८३६
३५	ककनाउ खोला	खार ५	१०	३४	१९९
३६	लामपानी	खार ९	८.०६	२९	१४९
३७	थाम	खार काटै १, २, ३, ५	१५०.६५	१२६	४२३

अनुसूची १०: क्रमशः

क्र. सं	सामुदायिक वन	गाविस/वाई	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी	जनसंख्या
३८	सिमलघार ज्यामिरे	खार ६ र धुलिगाडा	५.७३	१८	९१
३९	केदारनाथ	खार १, २, ३	१३.१८	११६	४८४
४०	पातेली बिसाउने	खार ६ र धुलिगाडा	५२.४७	१३६	९६९
४१	कतेरी बिसाउने	सिप्टी ४	५	११०	३७८
४२	सेलापतल	सिप्टी ८	६	१२	१००
४३	बजल्यानी	सिप्टी २	२१	४०	२७२
४४	पग्रानी	घुसा १	११९.५२	२५	१६३
४५	जोलेघर	खण्डेश्वरी ५, ६, ७	६.१२	२९	२१४
४६	दोठी	खण्डेश्वरी ७	७.३६	४५	३१६
४७	बरोसेपानी	खण्डेश्वरी ८	१२.५	४१	३०४
४८	दोठीनाला	खण्डेश्वरी ७	१०.८	४५	३१६
४९	खोल्तेरउला	खण्डेश्वरी ५, ६	३.४१	५५	३७८
५०	बिसुन्धर	खण्डेश्वरी ४	८	३५	२६१
५१	चडेपानी	खण्डेश्वरी ५, ६	८.७	२१	१३९
५२	चिलढुंगा महिला	खण्डेश्वरी ९	७८.५	४०	२२७
५३	फापरे	सितौला ९	४५.५	१२०	८८२
५४	सलल्यादी	गुल्जर २, ३	१०	७५	४६८
५५	हेरन	गुल्जर ४	५.६	३७	२६२
५६	दुर्गा मन्दिर	गुल्जर ७	७	५१	३४६
५७	गौरी	गुल्जर ४, ५, ६	६०	१२२	९७६
५८	लिदेले	गुल्जर ५, ६	६	८७	६०१
५९	दमकुमारी	गुल्जर ७, ८	३३.५	१०३	६८१
६०	बिसोना	गुल्जर ७, ८	१०.४	१०५	६३२
६१	कलेनजर	गुल्जर ७, ८	१५.५	१०६	६३२
६२	दलुना	लटिनाथ ८	३८.५९	४५	२७०
६३	ओसनी	लटिनाथ ८	७	४५	२७०
६४	ओसनी	लटिनाथ ८	५.४	४१	१९८
६५	तितोली	लटिनाथ १, २, ३	६४.४	२७४	१,८३१
६६	घट्टेखोला	लटिनाथ ९	५.६७	२८	१९४
६७	बजनी किला ओसद	लटिनाथ ७	१२१	५६	९२८
६८	चांगु	ब्याँस १, २, ३, ४, ५	१२५	९६	५२१
६९	टिङ्कर	ब्याँस ६, ७, ८, ९	९१.७	६६	३१६
७०	दुम्लिङ्ग	राप्ला ६, ७, ८	५६९.८	८७	४९८
७१	गोरखनाथ	राप्ला ४, ५	७८	५२	३११
७२	नामजुङ्ग	राप्ला १, २, ३, ४	४९.२५	५५	३२१
७३	दुर्गा भवानी ठाडाइजर	राप्ला ४, ६	२६०	२८	२१९
७४	ठाडाइजर	सुनसेरा ६	५.६	११०	७५३

अनुसूची १०: क्रमशः

क. सं	सामुदायिक वन	गाविस/वाँड	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी	जनसंख्या
७५	रानी	सुनसेरा ८	१२२.५	४४	२८०
७६	सिद्धेश्वर	सुनसेरा १, २, ३, ९	२६७२	१६२	१,०६०
७७	ब्रह्मलेख	सुनसेरा ४, ५, ६, ७ धौलाकोट १, २	३१०.२५	२२६	१,५९६
७८	सम्पलरानी	सुनसेरा ४, ५, ६, ७	२५५	१४८	९५६
७९	माहादेव	सुनसेरा ९	६९	२७	१७३
८०	जनकथा	धौलाकोट ४, ५	२४.४	८९	६१७
८१	बुरौशधर	धौलाकोट ४	३.३	४६	२४३
८२	हपलाकामदेनी	धौलाकोट ३	४	५६	३२८
८३	हपलाकामदेनी	धौलाकोट ९	८१.१५	४०	३१०
८४	घर तलि	धौलाकोट १, २	७	८५	५००
८५	जय दुर्गे	धौलाकोट ४, ५	३०.६४	१३१	८२२
८६	घर माथि	धौलाकोट ६	१५.५	२९	१९४
८७	गौरीरानी	हुती १, २, ३, ८, ९	१३१.२५	२०५	१,०००
८८	भासेकहली	हुती ३, ४, धौलाकोट ८	२७.३७	१००	७६९
८९	परिवन तुश्रदी	हुती ६	११.१५	५४	३८४
९०	ओखल गडा	हुती २, ३	११.११	५१	३१०
९१		हुती ७	७४.३७	४३	२५९
९२	फापररादी	पिपलचौरी ७	५.९९	१४८	९५४
९३	बसपली	पिपलचौरी ६, ७	३.६२	८०	१,१००
९४	सौतेली	पिपलचौरी ९	३.२	६३	४२८
९५	ब्रह्मलेख कैचुला	पिपलचौरी २, ३, ४	१३९	१४८	९५४
९६	मलिकार्जुन धाड	पिपलचौरी ६, ७	३५	८०	५००
९७	चौपारी चौकेहुंगा	पिपलचौरी २, ३, ४	५१.१	१४७	९६१
९८	दुर्गो भवानी	पिपलचौरी ८, ९	७६.२९	६३	४२८
९९	हिकिला	हिकिला १, ९	२,८०५	४९१	२,७७२
जम्मा			१५,०६४.०३२	८,०९५	५१,८३९

(स्रोत: DFO Darchula 2009)

अनुसूची ११: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा खाने पानी आपूर्ति र सरसफाईको स्थिति

क्र. सं	गाविस	जनसंख्या	घरघुरी संख्या	सार्वजनिक पानी धारा	लाभान्वित घरघुरी	निजी पानी धारा	स्थायी शौचालय
१	सेरी	२,१४६	३७९	७५	२४७	३	१५४
२	तपोवन	२,११५	३४०	८०	३९१	२७	२०२
३	लटिनाथ	३,९२०	६२३	२०१	९२३	३३	७५
४	गुल्जर	३,६४८	५८४	१५३	७३२	३७	१२१
५	खण्डेश्वरी	२,५८७	३७६	८०	३९२	९	१७७
६	घुसा	१,२९३	१८२	३९	२३४	१	१०२
७	सितौला	२,६१२	४२८	९७	४६४	१७	१०
८	सिप्टी	३,६३९	६४२	७३	८१२	१११	१९९
९	ईयरकोट	२,१०८	३२३	७१	३८०		१०७
१०	खार	३,६६६	६२३	१६५	७५३	११	९६
११	काटै	२,८६५	४७९	१६४	५१२		११३
१२	छापरी	२,८०८	४५४	११८	४०३		
१३	ब्रह्मदेव	२,९८८	३१९	९५	३५७		७०
१४	धारी	३,८९९	६७१	१४५	६८४		४०
१५	हिकिला	२,५८३	३९९	८५	७७४		७०
१६	पिपलचौरी	२,१३७	३४७	३७	२९९		८
१७	हुती	२,६९४	४३९	३७	२९९		३४
१८	धौलाकोट	२,५८१	४११	१२३	३८४	८	९
१९	सुनसेरा	३,२११	६२०	७८	३०७	१	६३
२०	राप्ला	१,२०७	२२७	२९	२१४		४६
२१	व्याँस	६५३	१४९	८	१५०		६२
	जम्मा	५५,३६०	९,०१५	१,९५३	९,७११	२५८	१,७५८

(स्रोत: DDC Darchula 2009)

अनुसूची १२: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा यासागुम्बा संकलन गर्ने स्थल

क्र. सं	गाविस	यासा स्थल
१	व्याँस	अपि-नाम्पा, बुढी, पोला, तिनकार, बोलन, रक्षण, सुन्तला
२	राप्ला	मुन्ती, तिन चड, शिवनाथ, हुमातुमडी, दुबिवन, गलागशा, साम्पा, धरसाम्पा
३	खण्डेश्वरी	छति खोला, घट्टा खोला, धर्मा घर, आन्टिखाना, बयाई, काटै खोला/सौनठी, पथा खोला, बोटन हुंगा, भदला, कपुगाड, खोरू, धनसेरा, कालागडा, सुनी
४	घुसा	लोलु, रोखपु, धौला ओदार, बवई, कालहुंगे, खौल्टा, मकुर, नाता, फपरा, रिङ्गदापानी, ठडौलो, बइसल, ठाडापानी, बयली, दोमल, दोपाखा, गौठलीघोल, हातीलाबगर, थलीवन, भल्या खोला, तलगड, सिमर, धन्नकुना, बटदेरा
५	सितौला	सतगंगा, चैमतला, फफुलक
६	गुल्जर	धुल्लक, फलरीमेला, बटुला हुंगा, धर्म घर, चर्चरा

(स्रोत: Bhatta 2064)

अनुसूची १३: तार्किक रूपरेखा (Logical Framework)

क. लक्ष्य

विवरण	निरपेक्षरूपमा प्रमाण दिने सूचक	प्रमाणीकरणको माध्यम	जोखिम र अनुमान
लक्ष्य: प्राकृतिक स्रोत साधनको वृद्धिमत्ता प्रयोग गरि संरक्षण र विकासको गतिविधिहरू तथा स्थानीय जनताको सक्रिय सहभागितामा अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधता, पारिस्थितिकीय प्रणाली, पारिस्थितिकीय पूर्णता, सामाजिक-आर्थिक समृद्धिलाई कायम राख्नु	<ul style="list-style-type: none"> वनले ढाकिएको क्षेत्रमा परिवर्तन दुर्लभ प्रजातिको स्वयम् सामर्थ्य (viable) जनसंख्या कायम रहेको पारिस्थितिकीय पूर्णतामा वृद्धि स्थानीय जनताको आयस्रोतमा उन्नति 	<ul style="list-style-type: none"> वनले ढाकिएको क्षेत्रको सर्वेक्षण प्रतिवेदन दुर्लभ प्रजातिको जनगणना पारिस्थितिकीय प्रणाली सेवा भूक्तानी (PES) को अध्ययन प्रतिवेदन सामाजिक सर्वेक्षण प्रतिवेदन 	<ul style="list-style-type: none"> प्रभावकारी उपायहरूबाट गैर शिकार तथा व्यापार नियन्त्रण गर्न सकिन्छ उचित नीतिहरू लागू गर्ने अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रव्यवस्थापन निर्देशिका, गैरकाष्ठ वन पैदावार उप-क्षेत्र योजनाहरू)

व्यवस्थापन कार्यक्रम र वन्यजन्तु (Management Programs and Outputs)

विवरण	निरपेक्षरूपमा प्रमाण दिने सूचक	प्रमाणीकरणको माध्यम	जोखिम र अनुमान
१. प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन चरन क्षेत्र व्यवस्थापन, वन संरक्षण, गैरकाष्ठ वन पैदावार)	<ul style="list-style-type: none"> चरन क्षेत्रमा चाप घटेको वनले ढाकिएको क्षेत्रमा परिवर्तन उच्च मूल्य गैरकाष्ठ वन पैदावारको समुचित वार्षिक उत्पादन कायम रहेको र दीगो कटानको अभ्यास (sustainable harvesting) 	<ul style="list-style-type: none"> चरन क्षेत्रको सर्वेक्षण (inventory) स्थानीय गोठालोहरूको सोचाइ वन सर्वेक्षण (inventory) गैरकाष्ठ वन पैदावार उप-क्षेत्र योजनाहरू र अनुगमन प्रतिवेदन 	<ul style="list-style-type: none"> चरन क्षेत्रमा जलवायूको प्रभाव उच्च नभएको, यासाको संकलनको अनुगमन राम्रि गरिएको
२. प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम बासस्थान सुधार, चोरी शिकारी तथा व्यापारसँग प्रतिरोध, मानव र वन्यजन्तुबीच को द्वन्द्वलाइ सम्बोधन गर्न	<ul style="list-style-type: none"> हिउँ चितुवा, कस्तूरी र अन्य शिकार प्रजातिको (prey species) बासस्थानमा सुधार आएको शून्य चोरी शिकार उपलब्धी वन्यजन्तु तस्करी केहि प्रतिशतले घट्नु मानव र वन्यजन्तु बीचको द्वन्द्वको घटनामा केहि प्रतिशत कमि 	<ul style="list-style-type: none"> बासस्थान अनुगमन सर्वेक्षण स्थानीय संस्थाद्वारा गैर शिकारीको कुनै अभिलेख नभएको WCCB जिल्ला स्तरद्वारा वन्यजन्तु व्यापारमा कमी भएको अभिलेख प्रभाग कार्यालयबाट क्षति र हानिको प्रतिवेदन 	<ul style="list-style-type: none"> WCCB ले प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न राजनीतिक स्थिरता कायम भएको भारत र चीन बाट सहकार्य सुनिश्चित हुने
३. ग्रामीण विकास बाटो र पुल निर्माण, स्कूललाइ सहयोग, पिउने पानी आयोजना, जल विद्युत्)	<ul style="list-style-type: none"> बाटोको लम्बाई र थपिएको पुलको संख्या सहयोग प्राप्त स्कूलहरूको संख्यामा वृद्धि नयाँ पिउने पानी आयोजना पूरा भएको संख्या काठको पोलमा बदलिएको वितरण लाइनको संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> फिल्ड रिपोर्ट/कार्य सम्पादन रिपोर्ट जल विद्युत् व्यवस्थापन समिति को प्रतिवेदन फिल्ड भ्रमण प्रतिवेदन 	<ul style="list-style-type: none"> जि.वि.स. (निरिक्षण इन्जिनियर) द्वारा प्राविधिक सहयोग समय मै उपलब्ध हुनेछ, सामुदायिक वन उपभोक्त समूह सक्रिय हुनेछ र प्रतिस्थापनको लागि रूख पोल प्रदान गर्नेछ

अनुसूची १३: क्रमशः

विवरण	निरपेक्षरूपमा प्रमाण दिने सूचक	प्रमाणीकरणको माध्यम	जोखिम र अनुमान
४. जीविकोपार्जनमा सुधार गैरकाष्ठ वन पैदावार व्यवस्थापन, खेती र अन्य पेशामा आधारित जीविकोपार्जन)	<ul style="list-style-type: none"> जीविकोपार्जनमा सुधार भएको घरधुरीको प्रतिशत नगदे बाली/ तरकारी उत्पादनबाट लाभान्वित घरधुरीको प्रतिशत खेती बाह्यका क्रियाकलापबाट लाभान्वित घरधुरीको प्रतिशत उच्च महिला निकाय गठन र सक्रिय 	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक सर्वेक्षण अनुगमन र प्रभाव मूल्याङ्कन फिल्ड भ्रमण प्रतिवेदन 	<ul style="list-style-type: none"> गैरकाष्ठ वन पैदावार उप सेक्टर योजना स्वीकृत भएको र लागू भएको
५. सम्पदा/सांस्कृतिक पर्यटनको सम्बर्धन -पवित्र स्थलहरूको अभिलेखीकरण, ट्रेकिङ्ग मार्ग/घरबास, सिप विकास)	<ul style="list-style-type: none"> अभिलेखीकरण भएको पवित्र स्थलहरूको संख्या विकसित ट्रेकिङ्ग मार्ग/होम स्टको संख्या सिप विकास भएको व्यक्तिको संख्या पर्यटक र आगन्तुकहरूलाई स्तरयुक्त जानकारी प्रदान 	<ul style="list-style-type: none"> कागजात/प्रकाशन फिल्ड अवलोकन पर्यटक र आगन्तुकहरूको प्रतिक्रिया संकलन 	
६. जलवायु परिवर्तन र विपत्ति जोखिम न्यूनीकरण (समुदायको सहनशीलताको विकास, विपत्ति जोखिम न्यूनीकरण)	<ul style="list-style-type: none"> जलवायु स्मार्ट (climate smart) समुदायको संख्या आपतकालीन उद्धार टोलीलाई संस्थागत सहयोग बायोईन्जिनियरिङ पद्धति प्रयोग भएको स्थलको संख्या जोखिम दर्शाउने नक्शाको विकास र प्रयोग 	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक/ जलवायु सर्वेक्षण आपतकालीन उद्धार टोली सँग नतिजा सलफल गर्न बैठक फिल्ड सर्वेक्षण फिल्ड रिपोर्ट जोखिम दर्शाउने नक्शा र समुदाय सँग अन्तरवाता 	
७. संरक्षणबारे शिक्षा र जनजागरण संरक्षण शिक्षा, समुदायमा पहुँच, प्रचार प्रसार सामग्री वितरण	<ul style="list-style-type: none"> संरक्षण शिक्षा बारे अवगत भएको स्कूल/विद्यार्थीहरूको संख्या समुदायमा पहुँच बढाउन सञ्चनलन भएको शिविरको संख्या समुदायमा पहुँच बढाउन सञ्चनलन भएको शिविरबाट तालीम प्राप्त स्थानीय जनताको संख्या IEC सामग्री प्राप्त भएको स्थानीय जनताको संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालयको अभिलेख विद्यालय व्यवस्थापन समिति सँग बैठक फिल्ड प्रतिवेदन वितरण प्रतिवेदन सामाजिक सर्वेक्षण 	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालयमा संरक्षण शिक्षा प्रदान जिल्ला शिक्षा कार्यालय र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले सहयोग गर्नेछ

अनुसूची १३: क्रमशः

विवरण	निरपेक्षरूपमा प्रमाण दिने सूचक	प्रमाणीकरणको माध्यम	जोखिम र अनुमान
८. संस्थागत स्थापना (Institutional Setup) र क्षमता विकास	अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका स्वीकृत र सक्रिय अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रव्यवस्थापन परिषद् स्थापना <ul style="list-style-type: none"> ३ वटा स्थलमा अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र सेक्टर कार्यालयको स्थापना क्षमता विकास प्रदान भएको कर्मचारीको संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> स्वीकृत अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय व्यवस्थापन परिषद् र सेक्टर कार्यालय प्रशिक्षण मूल्याङ्कन रिपोर्ट 	
१०. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्याङ्कन	<ul style="list-style-type: none"> पारिस्थितिक सम्बन्धि सञ्चालित अनुसन्धानको संख्या दुर्लभ प्रजाति, गैरकाष्ठ वन पैदावार, चरन क्षेत्र, वनस्पती आदि) सञ्चालित अनुगमन र मूल्याङ्कन क्रियाकलापको संख्या र सरोकार वालाहरू सँग ती क्रियाकलापको नतिजाको प्रचार प्रसार सुधारिएको अनुगमन योजना 	<ul style="list-style-type: none"> अनुसन्धान रिपोर्ट/ कागजात अनुगमन र मूल्याङ्कन रिपोर्ट सुधार गरिएको अनुगमन योजना 	<ul style="list-style-type: none"> अनुसन्धानको लागी सरकारले पर्याप्त स्रोत निर्धारण गरेको सरकारलाई ICIMOD को तर्फ बाट सहयोग जारी

अनुसूची १४: अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको क्रियाकलाप बजेट (२०१५-२०१९)

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौं वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
१. प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन आयोजना									
१.१. चरन क्षेत्रव्यवस्थापन र पशु नस्ल सुधार									
१.१.१	स्रोत सर्वेक्षण (Resource inventory) र उप सेक्टर योजनाको तयारी यासागुम्बा, पाँच औले, सतुवा, रिठा र कुट्की)	वटा	५	०	६००	६६०	३६०	०	१,६२०
१.१.२	चरन क्षेत्र को सर्वेक्षण (inventory)	चरन क्षेत्र	३	०	३००	४४०	३६०	०	१,१००
१.१.३	ह्रास आएको चरन क्षेत्र को पुनर्स्थापना	चरन क्षेत्र	३	०	४००	४४०	४६०	०	१,३२०
१.१.४	चरन क्षेत्रमा भौतिक पूर्वधार प्रदान गर्ने	वटा	३	२००	२००	२००	०	०	६००

અનુસૂચી ૧૪: ક્રમશ:

[illegible]

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
२.१.१	चिन्हरूपी प्रजाति (flagship species) जस्तै हिउँ चितुवा, कालो भालु, कस्तूरी मृग आदिको बासस्थान वृहत अध्ययन	प्रजाति	४	०	५००	५५०	६००	६५०	२३००
२.१.२	स्थानीय जनता लाई मुख्य वन्यजन्तुको अनुगमन गर्न तालीम दिने (प्रत्येक ५ वर्षमा)	प्रजाति	४	०	०	०	०	१,२००	१,२००
२.१.३	मुख्य वन्यजन्तुको मूल बासस्थान लाई ध्यानमा राखी जैविक विविधता प्रचुर क्षेत्र (Hotspot) क्षेत्र रेखाङ्कन गर्ने	प्रजाति	४	३००	३००	०	०	०	६००
२.१.४	नाजुक क्षेत्रमा बासस्थान पुनर्स्थापनाको पहल	वटा	३	०	५००	५५०	६००	०	१,६५०
२.१.५	वन्यजन्तु अनुगमन/गणना	वटा	५	३००	३००	३००	३००	३००	१,५००
	कुल			६००	१,६००	१,४००	१,५००	२,१५०	७,२५०
२.२ चोरी शिकारी र अवैध वन्यजन्तु व्यापार									
२.२.१	WCCB लाई संस्थागत सहयोग	वटा	१	१५०	११०	१२०	१२०	१२०	११०
२.२.२	चोरी शिकारी नियन्त्रण सञ्चालन ईकाईको स्थापना र क्षमता विकास	वटा	६	२००	२२०	१२०	१३०	०	६७०
२.२.३	अन्तरसीमाना समन्वय/सहकार्यको प्रबन्ध	ईकाई	५	२००	२२०	२४०	२६०	२८०	१,२००
२.२.४	वन्यजन्तु व्यापार मार्ग को सर्वेक्षण/परिगणना (inventory) - ५ वटा	एक मुष्ट		०	०	३००	०	०	३००
२.२.५	APOUs/WCCB/ परिषद् सदस्यहरूको लागि प्रदर्शनी भ्रमण (exposure visit) सञ्चालन	पटक	३	०	०	३००	०	३००	६००
	कुल			५५०	५५०	१,०८०	५१०	७००	२,८८०
२.३ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व									
२.३.१	मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वमा संरक्षण शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन	वटा	२	१००	०	११०	०	०	२१०
२.३.२	परम्परागत न्यूनीकरण उपायहरू लागि समर्थन	एक मूष्ट		०	०	३००		३६०	६६०
२.३.३	वैकल्पिक खेतीमा सहयोग								
	एक मूष्ट	४	०	०	२००	२४०	२२०	६६०	

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौं वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
२.३.४	समुदायमा आधारित बीमा योजना/राहत कोष स्थापना	वटा	२		१,०००				१,०००
	कुल			१००	१,०००	६१०	२४०	५८०	२,५३०
३. ग्रामीण विकास कार्यक्रम									
३.१ बाटो र पूल निर्माण तथा मर्मत									
३.१.१	तपोवन गा.वि.स.मा बाटो निर्माण को लागि सहयोग	स्थल	१	०	०	०	६००	०	६००
३.१.२	खण्डेश्वरी -६, मकारीकोट मा तारबारसहित बाटो चौडा गर्न सहयोग	स्थल	१	०	३००	०	०	०	३००
३.१.३	सिष्टि र हिकिलामा बाटो निर्माण	स्थल	२	०	०	३००	३३०	०	६३०
३.१.४	सुकुलन गुफा, पिपलचौरीमा बाटो निर्माण को लागि सहयोग	स्थल	१	०	०	०	५००	०	५००
३.१.५	धौलाकोटमा बाटो निर्माण	स्थल	१	०	३००	०	०	०	३००
३.१.६	पिपलचौरी १ र २, खेत घाट मा काठको पूल निर्माण	स्थल	१	०	०	०	४००	४४०	८४०
३.१.७	छपरी (ब्रह्म दह) १ देखि ८ सम्म बाटो निर्माण	स्थल	१	०	०	०	४००	०	४००
३.१.८	धारी र ब्रह्मदेवमा बाटो निर्माण	स्थल	२	०	०	४००	०	४८०	८८०
३.१.९	इयाकोट वडा ५ देखि ९ सम्म पूल निर्माण	स्थल	१	०	०	०	८००	०	८००
३.१.१०	ब्याँस गुफा सडक निर्माण, ब्याँस			०	०	८००	०	०	८००
३.१.११	ब्याँस र गागामा पूल निर्माण			०	९००	०	०	०	९००
३.१.१२	दुम्लिङ्ग -८ देखि राप्ता-९ दुदी वन) सम्म बाटो निर्माण			०	०	०	०	८००	८००
३.१.१३	हुति -५ खति गाँउ देखि गोरी छाना मसान घाट सम्म बाटो निर्माण			८००	०	०	०	०	८००
	कुल			८००	१,५००	१,५००	३,०३०	१,७२०	८,५५०
३.२ स्कूल र स्वास्थ्य चौकी निर्माण र मरम्मत									
३.२.१	स्कूल मरम्मत, तपोवन माध्यमिक विद्यालय, तपोवन-५			०	०	०	०	५००	५००
३.२.२	स्कूल मर्मत, भुवनेश्वरी प्राथमिक विद्यालय, तपोवन-२, धोदेधार			७००	०	०	०	०	७००

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
३.२.३	चिपुल केदारनाथ निम्न माध्यमिक विद्यालय निजी स्रोत द्वारा सञ्चालित विद्यालय), सितोला -७ मा ४ वटा नयाँ कोठा निर्माण	०	०	०	६००	०	६००		
३.२.४	सल्लाधारा माध्यमिक विद्यालय, सितोला -१, मुराई मा फर्निचर सहयोग			०	०	०	४००	०	४००
३.२.५	सितोला -७, धाडकाड मा ४ उप स्वास्थ्य चौकी स्थापना			०	०	०	०	९००	९००
३.२.६	गणेश विनायक उच्च माध्यमिक विद्यालय, सिप्ती -७, हिकिला -८ र ९ को स्थानांतरण/स्कूल निर्माण मा सहयोग हाल यो विद्यालय नदी कटानको खतरामा छ)	०	१,१००	०	०	०	१,१००		
३.२.७	दहहर प्राथमिक विद्यालय, पिपलचौरीको -४ भवन निर्माण (पूरे गा.वि.स. लाभान्वित)		०	०	०	०	६००	६००	
३.२.८	हिकिला -८ मा स्वास्थ्य चौकी निर्माण			०	०	०	०	७००	७००
३.२.९	पिपलचौरी माध्यमिक विद्यालय निर्माण, पिपलचौरी -४ (पूरे गा.वि.स. लाभान्वित)		६००	०	०	०	०	६००	
३.२.१०	रानीस्थान प्राथमिक विद्यालय भवन निर्माण, हुति -२, नौपनिर			०	०	०	६००	०	६००
३.२.११	अपी नाम्पा क्याम्पस भवन निर्माण, हुति -२			०	०	०	०	१,०००	१,०००
३.२.१२	साम्पाल माध्यमिक विद्यालय भवन निर्माण र फर्निचर सहयोग, सुनसेरा			०	०	०	०	९००	९००
३.२.१३	ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय मरम्मत र फर्निचर सहयोग, धौलाकोट -२			९००	०	०	०	०	९००
३.२.१४	जनविकार उच्च माध्यमिक विद्यालय, ब्रह्मदेव -१ मा फर्निचर सहयोग (लाभान्वित गा.वि.स.: ब्रह्मदेव, छपरी र धरी)	०	०	२००	०	०	२००		

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौं वर्ष	कुल (ले. रु. ०००मा)
३.२.१५	अल्कापुरी माध्यमिक विद्यालय, छपरी -३ मा तारवार सामग्री सहयोग			०	०	०	२००	०	२००
३.२.१६	छपरी निम्न माध्यमिक विद्यालय, छपरी -६ मा तारवार सामग्री सहयोग			०	०	०	२००	०	२००
३.२.१७	हुस्का उच्च माध्यमिक विद्यालय, काटै -९ मा तारवार सामग्री सहयोग (RCC wall), लाभान्वित गा.वि.स.: काटै, छपरी ७ र ९, खलङ्गा ८ र ९	०	०	०	०	२००	२००		
३.२.१८	नदि कटान बाट काटै -१, बदाल गाँउ, भुवनेश्वर प्राथमिक विद्यालय लागि सुरक्षित राख्न गेविन बायर सहयोग, लाभान्वित गा.वि.स.: काटै १, छपरी ९, खलङ्गा ९	६००	०	०	०	०	६००		
३.२.१९	तारवार र फर्निचर सहयोग: काटै, धारी पाटा माध्यमिक विद्यालय र भागवती प्राथमिक विद्यालय	०	०	०	२००	०	२००		
३.२.२०	तारवार सहयोग: राप्ला-४, राप्ला माध्यमिक विद्यालय			०	०	०	२००	०	२००
	कुल			३,०००	११००	२००	२,८००	५,०००	१२,१००
३.३ खाने पानी, स्वास्थ्य सरसफाई									
३.३.१									
	शौचालय, खण्डेश्वरी- ८, खट्टी ताल (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ)	०	०	०	१,०००	०	१,०००		
३.३.२	फोहर व्यवस्थापन, खण्डेश्वरी-१ (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ)			५००	०	०	०	०	५००
३.३.३	शौचालय निर्माण, घुसा-४, माहादेव मण्डप (पुरुष र महिला लाई छुट्टै शौचालय)		०	३००	०	०	०	३००	
३.३.४	खाने पानी आपूर्ति, हुली-१ र ८ (लाभान्वित घरधुरी: १४५)			०	५००	०	०	०	५००

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
३.३.५	खानेपानी सुविधा मर्मत: ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय मर्मत र फर्निचर सहयोग, धौलाकोट -२		०	३५०	०	०	०	३५०	
३.३.६	खाने पानी आपूर्ति: ब्रह्मदेव-१, २ र ३			०	०	४००	०	०	४००
३.३.७	खाने पानी आपूर्ति, व्याँस, चानरूक (लाभान्वितवडा: १-५)			१,०००	५५०	०	०	०	१,५५०
३.३.८	सार्वजनिक शौचालय: कुन्ति साघु, व्याँस,			०	०	५००	०	०	५००
	कुल			१,५००	१,७००	९००	१,०००	०	५,१००
३.४ जल विद्युत आयोजना									
३.४.१	फलामे विजुलीको पोल सहयोग: राप्ला	वटा	७०	७००	०	०	०	०	७००
३.४.२	फलामे विजुलीको पोल सहयोग: सिप्टी	वटा	७५	७५०	०	०	०	०	७५०
३.४.३	फलामे विजुलीको पोल सहयोग: खण्डेश्वरी	वटा	७५	७५०	०	०	०	०	७५०
३.४.४	अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा लघु विद्युत समितिको पञ्जिकीकरण	वटा	१	०	०	८००	०	०	८००
३.४.५	लघु विद्युत योजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन	वटा	१	०	४००	०	०	०	४००
	कुल			२,२००	४००	८००	०	०	३,४००
४. जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम									
४.१ उच्च मूल्यको गैरकाष्ठ वनपैदावारको व्यवस्थापन									
४.१.१	स्रोत सर्वेक्षण सञ्चालन र चिउरीको उप सेक्टर योजना तयार गर्ने	प्रजाति	१	६००	०	०	०	०	६००
४.१.२	चिउरी केन्द्रित नर्सरीको सञ्चालन	वटा	१	३००	२२०	१२०	१३०	१४०	९१०
४.१.३	सामुदायिक र निजी जग्गामा भारी मात्रामा चिउरी वृक्षारोपण	गा.वि.स.	४	३००	३३०	३६०	३९०	४२०	१,८००
४.१.४	चिउरी पिस्ने मिल को स्थापना	वटा	१	५००	४४०	०	०	०	९४०
४.१.५	राप्लामा सुनापाती र अन्य गैरकाष्ठ वनपैदावारबाट तेल प्रशोधन कारखानाको सम्भाव्यता अध्ययन	वटा	१	३००	४४०	२४०	०	०	९८०

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौं वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
४.१.६	लटिनाथ/सेरी/तपोवनका स्थानीय नेता/सामुदायिक वन उपभोक्त समुहलाई पिथौरागर्ग (भारत) को चिउरी प्रशोधन कारखाना अवलोकन भ्रमण गराउने	वटा	२		३००		३३०		६३०
	कुल			२,०००	१,७३०	७२०	८५०	५६०	५,८६०
४.२ खेतीमा आधारित जीविकोपार्जन तरकारी, करेसा बारी, फलफूल खेती र नगदे बाली)									
४.२.१	जैविक खेती प्रशिक्षण -भान्साको बारीमा तरकारी खेती) र वीउ/सामग्री सहयोग	वटा	१०	६००	६६०	७२०	७८०	८४०	३,६००
४.२.२	उच्च महिला समूहको गठन र संस्थागत सहयोग	वटा	१	०	५००	०	०	२६०	७६०
४.२.३	शित गृह (Cold/chilling store) स्थापनामा सहयोग	वटा	२	०	६००	०	०	०	६००
४.२.४	गरीब, सीमान्तकृत र महिला घरमुली भएको घरधुरीहरू लाई लक्षित कार्यक्रम (लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण)	गा.वि.स.	५	४,०००	४,४००	२,४००	०	०	१०,८००
४.२.५	अल्लो/लोक्ताबाट फाइवर, मौरी बाट मह प्रशोधन बारे प्रशिक्षण तथा अनुदानमा सहयोग (सीतौला, सिप्टी, हिक्किला, खार, बह्मदेव, इयरकोट, व्यांस र राप्ला)	वटा	८	०	०	०	७,०००	७,७००	१४,७००
	कुल			४,६००	६,१६०	३,१२०	७,७८०	८,८००	३०,४६०
४.३ खेती बाह्य क्रियाकलापहरूमा आधारित जीविकोपार्जन हस्तकला/गलैँचा, दैनिक मजदूरी आदि)									
४.३.१	खेती बाह्य आधारित जीविकोपार्जन (उनी गलैँचा, बाँसले बनेको हस्तकला, सिकर्मी/डकर्मी), गरीब/सीमान्तकृत/महिलाको अगुवाइ रहेको घरधुरी	घरधुरी	२००	०	३,०००	३,३००	३,६००	०	९,९००
४.३.२	ती उत्पादनलाई बजारमा संलग्न गराउन सहयोग	एक मुष्ट		०	२००	२२०	०	०	४२०
४.३.३	गुराकु खोला (काटै-९) मिनरल पानी कारखानाको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन	वटा	१	०	०	३००	०	०	३००

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
४.३.४	प्रमुख महिला समूहलाई क्षमता विकास तालीम अग्रगामी, विस्तीय अवलोकन गर्ने	वटा	३	३००	३००	०	२००	०	८००
४.३.५	कटान/आरा तालीम र उपकरण सहयोग लटिनाथ-७)	वटा	१	२००	०	०	०	०	२००
४.३.६	जैविक ब्रीकेट बनाउने तालीम र उपकरण सहयोग खार र अन्य स्थान)	वटा	२	०	०	२००	२२०	०	४२०
४.३.७	निगालो/बाँसबाट फर्निचर बनाउने र हस्तकला सम्बन्धी तालीम र उपकरण सहयोग (हिक्किला, खण्डेश्वरी, घुसा)	वटा	३	०	०	२००	३३०	०	५३०
४.३.८	रिठाबाट साबुन बनाउने तालीम र उपकरण सहयोग सुनसेरा, धारी र अन्य सम्भव क्षेत्र)	वटा	२	५००	०	०	०	०	५००
४.३.९	काटैको समुदायलाई घाँस काट्ने मिसिन् सहयोग	वटा	१	०	१००	०	०	०	१००
४.३.१०	सम्भाव्यता अध्ययन/फर्निचर बनाउने तालीम र उपकरण सहयोग (ब्रह्मदेव, काटै, धारी, ईयरकोट, राप्ला)								
	वटा	१	४००	०	०	०	४२०	८२०	
४.३.११	धुप बनाउने तालीम (धारी, व्याँस, राप्ला)	वटा	३	०	०	०	१००	२२०	३२०
४.३.१२	लुगा सिलाउने तालीम र उपकरण सहयोग (सिप्टी, हिक्किला, हुती, धौलाकोट, सुनसेरा, ब्रह्मदेव, र खट्टी)								
	वटा	३	०	०	३००	३३०	३६०	९९०	
४.३.१३	सिकर्मी/डकर्मी तालीम (हुती, धौलाकोट, सुनसेरा)	वटा	२	०	०	१५०	१६५	०	३१५
४.३.१४	विद्युतीय सामान भर्मत तालीम, हुती	वटा	१	०	०	०	३००	०	३००
४.३.१५	गलैँचा बनाउने तालीम, धौलाकोट	वटा	१	०	०	३५०	०	०	३५०
४.३.१६	मौरी पालन तालीम र मौरी धारीमा सहयोग (ब्रह्मदेव र छपरी)	वटा	२	०	०	१५०	१६५	०	३१५
	कुल			१,४००	३,६००	५,१७०	५,४१०	१,०००	१६,५८०

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ले. रु. ०००मा)
५. सम्पदा/संस्कृति पर्यटनमा समर्थन									
५.१ पवित्र स्थल, तीनको महत्व, र पर्यटकीय आकर्षक स्थलको अभिलेखीकरण									
५.१.१	पर्यटकीय र ऐतिहासिक/धार्मिक स्थलहरूको विस्तृत सम्भाव्यता सर्वेक्षण	वटा	१		६००	०	०	०	६००
५.१.२	ऐतिहासिक/पवित्र स्थलहरू र तीनको महत्वको अभिलेखीकरण	वटा	१	०	०	४००	०	०	४००
	कूल			०	६००	४००	०	०	१,०००
५.२ पैदल यात्रा मार्ग/घरबासको विकास									
५.२.१	खट्टी अवलोकन स्थलको विकास, खण्डेश्वरी गा.वि.स.	वटा	१	०	०	०	१,०००	०	१,०००
५.२.२	सिद्धको टोपी अवलोकन स्थलको विकास	वटा	१	०	०	०	०	१,०००	१,०००
५.२.३	परम्परागत/सांस्कृतिक चाडपर्वहरू मनाउन सहयोग र सम्बर्द्धन विष्णु पर्व, गुल्जर र अन्य)	वर्ष	५	१००	११०	१२०	१३०	१४०	६००
५.२.४	पैदल यात्रा मार्गमा क्याम्पिङ्ग स्थल, बाटो र पुल, सूचना बोर्ड, साइन पोस्ट स्थापना गर्न समुदायलाई सहयोग	स्थल	३	०	४००	४४०	४८०	०	१,३२०
५.२.५	घरबास पर्यटनलाई समर्थन (खलङ्गा-रानीकोट: ९ स्थान)	स्थल	९	०	०	५००	५५०	६००	१,६५०
५.२.६	ऐतिहासिक महत्व बोकेको वस्तुहरू (मन्दिर, गुफा, ताल, गुम्बा आदि) को नवीकरणमा सहयोग	स्थल	१०	१००	११०	१२०	१३०	१४०	६००
५.२.७	फोहर व्यवस्थापन (सरसफाई, फोहर जम्मा गर्ने खाडलमा सहयोग)	स्थल	३	०	१००	११०	१२०	०	३३०
५.२.८	पैदल यात्रा मार्गहरूको विकास र सुधार	स्थल	४	०	५००	५५०	६००	६५०	२,३००
५.२.९	पर्यटन सामग्रीमा सहयोग (वेबसाईट, पुस्तिका/साइन पोस्ट)	वटा		२००	२२०	०	०	०	४२०
५.२.१०	अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रबारे स्पष्ट सूचना प्रदान गर्ने संकेत चिन्ह र बोर्ड	एक मुष्ट		१,०००	०	०	६५०	०	१,६५०
	कूल			१,४००	१,४४०	१,८४०	३,६६०	२,५३०	१०,८७०

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ले. रु. ०००मा)
५.३ सिप विकास									
५.३.१	होटल व्यवस्थापन सीप तालीम खाना पकाउने, फोहर व्यवस्थापन, अथितिसत्कार, भाषा आदि): व्याँस, राप्ला, घुसा, खण्डेश्वरी र अन्य)	स्थल	५	०	५००	४४०		५२०	१४६०
५.३.२	स्थानीय युवाहरूलाई गाईडको तालीम व्याँस, राप्ला, घुसा, खण्डेश्वरी)	व्यक्ति	२०	३००	०	०	०		३००
	कुल			३००	५००	४४०	०	५२०	१,७६०
६ जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम									
६.१ जलवायु परिवर्तन अनुकूलनद्वारा सामुदायिक सहनशीलता विकास									
६.१.१	तीन वटा जलवायु स्मार्ट (climate smart) समुदाय (प्रत्येक सेक्टरमा एउटा)	वटा	३	०	१,०००	१,२००	१,१००	०	३,३००
६.१.२	सहकारी/लघु वित्तीयमा पहुँच	वटा	१०	०	२५०	०	३००	०	५५०
६.१.३	स्थानीय वीउ भण्डार सुख्खा/वाढी प्रतिरोधक, रैथाने)	वटा	२	०	०	३००	३३०	०	६३०
	कुल			०	१,२५०	१,५००	१,७३०	०	४,४८०
६.२ प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण									
६.२.१	आपत्कालीन राहत टोलीलाई संस्थागत सहयोग	वटा	२	०	३००	३३०	०	३९०	१०२०
६.२.२	भूक्षय/पहिरो/नदी कटान नियन्त्रण उपायहरूमा सहयोग (गोविन बक्सा, बायोइन्जिनियरीङ्ग यन्त्र)	स्थल	४	१,०००	१,१००	०	१,३००	१,४००	४,८००
६.२.३	गा.वि.स. स्तरको जलवायु प्रकोप नक्शा	गा.वि.स.	२१	१,२५०	१,३७५	०	०	०	२,६२५
	कुल			२,२५०	२,७७५	३३०	१,३००	१,७९०	८,४४५
७. संरक्षण शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम									
७.१ विद्यालयमा संरक्षण शिक्षा									
७.१	इको क्लबको स्थापना	स्कूल	२०	५०	५५	६०	६५	७०	३००
७.२	इको क्लबको लागि संस्थागत सहयोग शिक्षकहरूलाई पर्यावरणीय शिक्षा तालीम, सामग्री सहयोग र अन्य)	स्कूल	२०	१,०००	१,१००	१,२००	१,३००	१,४००	६,०००

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
७.३	विशेष दिनहरू मनाउने विश्व वातावरण दिवस, अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रको वार्षिकोत्सव आदि)	स्कूल	२०	१२५	१३७.५	१५०	१६२.५	१७५	७५०
७.४	अवलोकन भ्रमण: अन्य इको क्लबको सदस्यहरू/विज्ञान विषय शिक्षक	वटा	२०	५००	०	६००	०	०	१,१००
	कुल			१,६७५	१,२९२.५	२,०१०	१,५२७.५	१,६४५	८,१५०
७.२ सामुदायिक पहुँच बारे चेतना									
७.२.१	सामुदायिक पहुँच कार्यक्रम घुम्टि शिविर, अनौपचारिक सामूहिक छलफल, नाटक, भूमिका निर्वाह आदि)	वटा	३५	२००	२२०	२४०	२६०	२८०	१२००
७.२.२	एफ. एम. द्वारा संरक्षण सन्देश	महिना	१२	५०	५५	६०	६५	७०	३००
७.२.३	अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्रबारे वृत्त चित्र र श्रव्य-दृश्य तयार गर्ने	एक मुष्ट		३००	३३०	०	०	०	६३०
७.२.४	श्रव्य/दृश्य हेर्ने सामग्री, पुस्तिका, प्रचार सामग्री तयार (नेपाली र स्थानीय भाषामा)	एक मुष्ट		१५०	११०	६०	६५	७०	४५५
	कुल			७००	७१५	३६०	३९०	४२०	२,५८५
८. संस्थागत स्थापना र क्षमता विकास									
८.१ सदरमुकाम, सेक्टर कार्यालय र कर्मचारी									
८.१.१	अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र परिषद् स्थापना र संस्थागत सहयोग वार्षिक बैठक)	वटा	१	४००	२२०	२४०	२६०	२८०	१,४००
८.१.२	जिल्ला स्तरीय बहु-सरोकारवाला बैठक वर्षमा दुई पटक)	वटा	१०	५०	५५	६०	६५	७०	३००
८.१.३	कार्यालय भाडा खर्च अपि-नाम्पा संरक्षण क्षेत्र परिषद् र सेक्टर कार्यालय)	एक मुष्ट		२२०	२४२	०	०	०	४६२
८.१.४	कार्यालय सञ्चालन खर्च बिजुली, पानी, सवारी आदि)	एक मुष्ट		३०	३३	३६	३९	४२	१८०
८.१.५	कार्यालय उपकरण कम्प्यूटर, दूरविन, क्यामरा आदि)	एक मुष्ट		२००	२२०	०	१३०	०	५५०
८.१.६	प्रमुख संरक्षण अधिकृत र साहायक संरक्षण अधिकृतहरूको तलब	व्यक्ति	२	५८५	६४३.५	७०२	७६०.५	८१९	३,५१०
८.१.७	कर्मचारीको तलब	व्यक्ति	७	१,८२०	२,००२	२,१८४	२,३६६	२,५४८	१०,९२०

अनुसूची १४: क्रमशः

क्र.सं	विषयगत क्रियाकलाप	ईकाई	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौ वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
८.१.८	लेखा र प्रशासन कर्मचारीको तलब	व्यक्ति	२	५२०	५७२	६२४	६७६	७२८	३१२०
८.१.९	गेम स्काउट र खरीदार	व्यक्ति	५२	९,४६४	१०,४१०.४	११,३५६.८	१२,३०३.२	१३,२४९.६	५६,७८४
८.१.१०	विधान/कार्ययोजना/पञ्जीकरण CAMC/UCs Bidhan/ karyayojana/Registration	संख्या	२६	१,०००					१,०००
८.१.११	तालीम, अभिलेख राख्ने, छाप आदि Training CAMC/UCs/ record keeping/stationary/stamp	समय	१०	१५०	१५०	१५०	१५०	१५०	७५०
	कुल			१४,४३९	१४,५४७.९	१५,३५२.८	१६,७४९.७	१७,८८६.६	७८,९७६
८.२ क्षमता विकास									
८.२.१	कर्मचारी कार्यक्रम र प्रशासन/लेखा) को क्षमता विकास (तालीम, गोष्ठी, विनिमय यात्रा)	वटा	८	४००	०	३८५	०	४२०	१२०५
	कुल			४००	०	३८५	०	४२०	१२०५
९. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्याङ्कन									
९.१	स्थानिक तथ्याङ्क (spatial database) तयार गर्ने लघु जलविद्युत् योजना, गरीबी सूचाङ्क, व्यापार मार्ग, पर्यटकीय स्थल, पवित्र स्थल, पानी (सूचाङ्क, खडेरी नक्शा आदि): ICIMOD द्वारा सहयोग		१२	०	०	०	०	०	०
९.१.१	संरक्षण समितिलाई त्रियाशील बनाएर (RECAST सँग समन्वयमा) दीर्घकालीन वातावरणीय र सामाजिक-आर्थिक सहयोग			०	०	०	०	०	०
९.१.२	सूचकहरूद्वारा कार्यक्रमको आन्तरिक अनुगमन	वटा	५	२५०	२७५	३००	३२५	३५०	१,५००
९.२	संयुक्त अनुगमन (DNPWC, MoFSC र/वा साभोदार संस्थाहरू सँग)	वटा	२	०	३००	०	३६०	३९०	१,०५०
९.३	अनुगमन योजनाको समीक्षा गोष्ठी/म्याट्रिक्समा आधारित उपजहरूको अनुगमन र स्थलगत अवलोकन गर्न	वटा	१	०	२००	०	०	२६०	४६०
	कुल			२५०	७७५	३००	६८५	१,०००	३,०१०
							कुल जम्मा		२३९,१७१

अनुसूची १५: सेरी, लटिनाथ र तपोवन गा.वि.स.हरू मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची

मिति: २०७०/१२/३०

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	देवसिंह महर	सेरी-१	अध्यक्ष
२	प्रेमसिंह धामी	सेरी-४	सचिव
३	देवदत्त पन्त	सेरी-९	सदस्य
४	प्रेमसिंह कोठारी	सेरी-७	अध्यक्ष
५	पानसिंह धामी	सेरी-५	अध्यक्ष
६	देवसिंह धामी	सेरी-८	सदस्य
७	अनारसिंह कोठारी	सेरी	गा.वि.स. प्रविधिक
८	केशव सिंह धामी	सेरी	उपभोक्ता
९	मानदेव जोशी	सेरी	उपभोक्ता
१०	नम राज पन्त	सेरी	उपभोक्ता
११	गोपालसिंह कोठारी	सेरी-८	उपभोक्ता
१२	जनक सिंह	सेरी-६	उपभोक्ता
१३	नरेन्द्रसिंह महर	सेरी-१	उपभोक्ता
१४	ईश्वरसिंह बदाल	सेरी-८	उपभोक्ता
१५	गणेश सिंहबदाल	सेरी-६	उपभोक्ता
१६	हरिभक्त जोशी	सेरी-४	उपभोक्ता
१७	गोपाल पन्त	सेरी-९	उपभोक्ता
१८	भुन्ती बदाल	सेरी-६	उपभोक्ता
१९	दानसिंह महर	सेरी-२	उपभोक्ता
२०	रविन्द्रसिंह धामी	लटिनाथ	उपभोक्ता
२१	केशव सिंह बिष्ट	लटिनाथ	उपभोक्ता
२२	कृष्णसिंह थगुना	लटिनाथ	उपभोक्ता
२३	जगतसिंह महर	लटिनाथ	उपभोक्ता
२४	शंकरसिंह महर	सेरी	उपभोक्ता
२५	दिपुसिंह कोठारी	सेरी	उपभोक्ता
२६	काशीसिंह बिष्ट	सेरी	उपभोक्ता
२७	दीपेन्द्रसिंह महर	सेरी-१	उपभोक्ता
२८	कृष्ण सिंह महर	सेरी-२	उपभोक्ता
२९	अमर सिंह	सेरी	उपभोक्ता
३०	शंकरसिंह बदाल	सेरी	उपभोक्ता
३१	गणेशदत्त जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
३२	दीपेन्द्र बहादुर सिंह	लटिनाथ-३	उपभोक्ता
३३	वासुदेव जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
३४	राम सिंह बिष्ट	लटिनाथ-८	उपभोक्ता
३५	गोपालदत्त भट्ट	लटिनाथ-३	उपभोक्ता

अनुसूची १५: क्रमशः

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
३६	राम दत्त जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
३७	दीपेन्द्रसिंह बिस्ट	लटिनाथ-५	उपभोक्ता
३८	देवसिंह धामी	लटिनाथ-८	उपभोक्ता
३९	धनन्जय जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
४०	नरेन्द्र बहादुर सिंह	लटिनाथ-४	उपभोक्ता
४१	रामसिंह धामी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
४२	देवेन्द्र बहादुर सिंह	तपोवन-३	उपभोक्ता
४३	सेर बिस्ट	तपोवन-२	उपभोक्ता
४४	दबलसिंह धामी	तपोवन-५	उपभोक्ता
४५	केशरसिंह धामी	तपोवन-७	उपभोक्ता
४६	करणसिंह बिस्ट	तपोवन-१	उपभोक्ता
४७	जयसिंह बिस्ट	तपोवन-२	उपभोक्ता
४८	गोपाल बिस्ट	तपोवन-१	उपभोक्ता
४९	कमल धामी	तपोवन-४	उपभोक्ता

अनुसूची १६: गुल्जर गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/०१

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	दमनसिंह धामी	गुल्जर-३	सदस्य
२	मोहन धामी	गुल्जर-२	अध्यक्ष
३	हरिमान सिंह ठगुन्ना	गुल्जर-२	सचिव
४	गगनसिंह बोहरा	गुल्जर-३	उपभोक्ता
५	नरेससिंह ठगुन्ना	गुल्जर-७	सदस्य
६	बस्तसिंह ठगुन्ना	गुल्जर-७	सदस्य
७	नरेन्द्रसिंह ठगुन्ना	गुल्जर-७	अध्यक्ष
८	धनी राम ठगुन्ना	गुल्जर-७	सदस्य
९	हर्कसिंह धामी	गुल्जर-९	सदस्य
१०	वीरसिंह ठगुन्ना	गुल्जर-८	सदस्य
११	करणसिंह धामी	गुल्जर-८	सदस्य
१२	फकिरसिंह ठगुन्ना	गुल्जर-७	सह सचिव
१३	मानसिंह ठगुन्ना	गुल्जर-४	सदस्य
१४	हर्कसिंह धामी	गुल्जर-८	सदस्य
१५	हरकसिंह भण्डारी	गुल्जर-२	सदस्य
१६	जीतसिंह धामी	गुल्जर-६	सदस्य
१७	विरमानसिंह ठगुन्ना	गुल्जर-२	सदस्य
१८	कृष्णसिंह महारा	गुल्जर-३	सदस्य

अनुसूची १७: घुसा गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/०८

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	दीपक सिंह लोथ्याल	घुसा-७
२	हरकसिंह लोथ्याल	घुसा-७
३	रमेशसिंह लोथ्याल	घुसा-९
४	मोहनसिंह लोथ्याल	घुसा-१
५	देलन्द्र लोथ्याल	घुसा-७
६	वीरेन्द्र लोथ्याल	घुसा-१
७	पशुपति जगरी	घुसा-२
८	लालु रोकम	घुसा-५
९	सरस्वती लोथ्याल	घुसा-१
१०	अमर कार्की	घुसा-८
११	लिलावती भट्ट	घुसा-५
१२	नखरसिंह लोथ्याल	घुसा-७
१३	पोखरसिंह लोथ्याल	घुसा-१
१४	जीतसिंह धामी	घुसा-४
१५	कमनसिंह धामी	घुसा-३
१६	जीतसिंह धामी	घुसा-६
१७	सुन्दरसिंह धामी	घुसा-६
१८	नर्स कार्की	घुसा-८
१९	श्रद्धा कार्की	घुसा-८
२०	बिसन् सिंह धामी	घुसा-४
२१	नन्दन धामी	घुसा-६
२२	गोपाल धामी	घुसा-६
२३	सुमन धामी	घुसा
२४	नरेन्द्र धामी	घुसा
२५	चैत धामी	घुसा
२६	भलक धामी	घुसा
२७	गगन सिंह लोथ्याल	घुसा

अनुसूची १८: सितौला गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/०५

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	करविरसिंह महत	सितौला-७
२	करणसिंह महत	सितौला-७
३	भावनसिंह महत	सितौला-७
४	पुरनसिंह धामी	सितौला-७
५	अनगतसिंह महत	सितौला-७
६	नरभतसिंह महत	सितौला-७
७	गोपालसिंह महत	सितौला-७
८	गोवर्द्धनसिंह महत	सितौला-७
९	दिलीपसिंह महत	सितौला-७
१०	अकल सिंह महत	सितौला-७
११	मीन बहादुर महत	सितौला-७

अनुसूची १९: सिप्टी गा.वि.स. मा सञ्चालित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/०६

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	जगतसिंह ठगुन्ना	सिप्टी-६
२	राजेन्द्र सिंह ठगुन्ना	सिप्टी-५
३	नरसिंह ठगुन्ना	सिप्टी-७
४	कृष्णसिंह ठगुन्ना	सिप्टी-६
५	जसमलसिंह ठगुन्ना	सिप्टी-६
६	सुन्दरसिंह महत	सिप्टी-३
७	रायमला धामी	सिप्टी-५
८	लालसिंह धामी	सिप्टी-६
९	रामसिंह ठगुन्ना	सिप्टी-३
१०	नर बहादुर ठगुन्ना	सिप्टी-६
११	मानसिंह धामी	सिप्टी-६
१२	जनाजन ठगुन्ना	सिप्टी-६

अनुसूची २०: ईयरकोट गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/०७

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	वीरसिंह शाही	काटै-४
२	वीरसिंह भण्डारी	काटै-६
३	वीरसिंह दोवाल	काटै-४
४	प्रतापसिंह बदाल	काटै-१
५	जमानसिंह बदाल	काटै-३
६	धानसिंह भण्डारी	काटै-९
७	वीरसिंह नगल	काटै-९
८	दीलिपसिंह महर	काटै-९
९	पदम बहादुर कुँवर	काटै-२
१०	गणेशराज बडु	काटै-७
११	पदमसिंह बदाल	काटै-१
१२	महेन्द्रसिंह धामी	काटै-७
१३	दानसिंह कार्की	काटै-९
१४	जनकराम कार्की	काटै-९
१५	राजेन्द्रप्रसाद जोशी	काटै-३
१६	मदनसिंह बदाल	दार्चुला

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	वीर ठगुन्ना	ईयरकोट-२
२	रतन ठगुन्ना	ईयरकोट-२
३	जय बहादुर ठगुन्ना	ईयरकोट-२
४	नारायण ठगुन्ना	ईयरकोट-२
५	ईन्द्र ठगुन्ना	ईयरकोट-२
६	ललित ठगुन्ना	ईयरकोट-२
७	कबीर ठगुन्ना	ईयरकोट-२
८	धौली ठगुन्ना	ईयरकोट-९
९	ईन्द्र दाहाल	ईयरकोट-७
१०	थानसिंह दाहाल	ईयरकोट-७
११	रघुवीर ठगुन्ना	ईयरकोट-२

अनुसूची २१: खार गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/०८

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	रामचन्द्र सिंह ठगुन्ना	खार-८
२	बहादुरसिंह बाहोरा	खार-४
३	दइन बहादुर महर	खार-१
४	सोपजसिंह ठगुन्ना	खार-७
५	शेरसिंह महर	खार-३
६	गंगाकुमारी महतरा	खार-२

अनुसूची २२: काठै गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/०९

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	धनसिंह कार्की	छपरी-८
२	रामसिंह कार्की	छपरी-८
३	वीरसिंह कार्की	छपरी-७
४	लालसिंह कार्की	छपरी-६
५	शेरसिंह कार्की	छपरी-३
६	बहादुरसिंह कार्की	छपरी-५
७	रामसिंह कार्की	छपरी-८
८	कल्याणसिंह कुवर	छपरी-६
९	बिरम कार्की	छपरी-६
१०	दर्पण लोहार	छपरी-२
११	पदमसिंह कार्की	छपरी-६
१२	कल्याणसिंह कार्की	छपरी-६
१३	चरन कार्की	छपरी-९
१४	हरकसिंह कार्की	छपरी-४

अनुसूची २४: ब्रह्मदेव गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/११

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	करवीर बहादुर कार्की	ब्रह्मदेव-३
२	जनक राज जोशी	ब्रह्मदेव-९
३	धीर बहादुर बम	ब्रह्मदेव-५
४	रामसिंह धामी	ब्रह्मदेव-४
५	शान्तिदेवी बम	ब्रह्मदेव-५
६	गणेशसिंह बोहोरा	ब्रह्मदेव-४
७	हरकसिंह बोहोरा	ब्रह्मदेव-४
८	बीरसिंह कार्की	ब्रह्मदेव-३
९	किसानसिंह लुहार	ब्रह्मदेव-२
१०	अमर सिंह कार्की	ब्रह्मदेव-२
११	मोहनी लुहार	ब्रह्मदेव-१
१२	विजय लुहार	ब्रह्मदेव-२
१३	पदम लुहार	ब्रह्मदेव-१
१४	हनती बम	ब्रह्मदेव-७

अनुसूची २५: धारी गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/११

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना
१	नरेन्द्रसिंह कुवर	धारी-१
२	दलजीत महारा	धारी-८
३	राजुबीर सिंह कुवर	धारी-२
४	हरिदत्त भट्ट	धारी-३
५	गोबिन्दसिंह कार्की	धारी-४
६	उर्मिला कार्की	धारी-३
७	हरकसिंह कार्की	धारी-८
८	कान्छी कार्की	धारी-४
९	धनी लाल लोहार	धारी-७
१०	मनसिंह दाहाल	धारी-९
११	मणिरथ भट्ट	धारी-६
१२	गणेशसिंह कुँवर	धारी-७
१३	जमन बहादुर कुँवर	धारी-४

अनुसूची २३: हिकिला गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/१२

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	नरेन्द्रसिंह बदाल	हिकिला-५	अध्यक्ष
२	बहादुर सिंह बदाल	हिकिला-९	सदस्य
३	दिलीप सिंह कार्की	हिकिला-९	सदस्य
४	लोकेन्द्र बहादुर बम	हिकिला-८	पत्रकार
५	विजय सिंह बदाल	हिकिला-४	संयोजक
६	कल्याण सिंह बदाल	हिकिला-१	
७	अम्बा दत्त जोशी	हिकिला-८	
८	विष्णु दत्त जोशी	हिकिला-८	
९	पुलेन्द्र बहादुर कार्की	हिकिला-७	
१०	शिव दत्त जोशी	हिकिला-८	
११	देवसिंह धामी	हिकिला-६	
१२	गोरासिंह धामी	हिकिला-४	
१३	मानसिंह कार्की	हिकिला-२	
१४	उदयसिंह बदाल	हिकिला-२	
१५	नरसिंह धामी	हिकिला-६	
१६	शिव दत्त जोशी	हिकिला-८	
१७	हरकसिंह बदाल	हिकिला-९	
१८	हरसिंह धामी	हिकिला-६	

अनुसूची २७: पिपलचौरी गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/१२

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	गोपालसिंह बोहरा	पिपलचौरी	गा.वि.स. सचिव
२	कर्ण बहादुर कुवर	पिपलचौरी	
३	लक्ष्मी दत्त भट्ट	पिपलचौरी-३	सदस्य
४	लोकेन्द्र बहादुर बम	पिपलचौरी-१	सचिव
५	नरेन्द्रदेव जोशी	पिपलचौरी-३	सदस्य
६	नन्द बम	पिपलचौरी-२	स्वयम्सेवक
७	महादेव भट्ट	पिपलचौरी-४	सदस्य
८	ललिता महारा	पिपलचौरी-७	सदस्य सचिव
९	अमरा बम	पिपलचौरी-१	संयोजक
१०	धन बहादुर बम	पिपलचौरी-२	सदस्य
११	मोहन बहादुर बम	पिपलचौरी-२	सह संयोजक
१२	उत्तम बहादुर	पिपलचौरी-४	सदस्य
१३	लोक बहादुर कुवर	पिपलचौरी-५	वडा संयोजक
१४	कर्ण बहादुर बम	पिपलचौरी-३	सचिव

अनुसूची २७ क्रमशः

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१५	जय बहादुर बम	पिपलचौरी-३	पूर्व-शिक्षक
१६	धन बहादुर बम	पिपलचौरी-४	सदस्य
१७	राम दत्त बिष्ट	पिपलचौरी-४	वडा संयोजक
१८	आनसिंह महारा	पिपलचौरी-६	वडा सचिव
१९	मोहनसिंह धामी	पिपलचौरी-९	संयोजक
२०	दल बहादुर बम	पिपलचौरी-५	(माओवादी गणतन्त्र)

अनुसूची २८: हुती गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/१३

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	प्रयाग दत्त भट्ट	हुती-६	प्राविधिक साहायककर्ता
२	राजेन्द्रसिंह कुवर	हुती-८	अध्यक्ष
३	जय दत्त भट्ट	हुती-४	
४	उपेन्द्रसिंह कुँवर	हुती-२	अध्यक्ष
५	रमेशसिंह कुवर	हुती-२	सदस्य
६	मन बहादुर बम	हुती-३	अध्यक्ष
७	चिन्तमाणि भट्ट	हुती-२	अध्यक्ष वन)
८	कुन्ती खटी	हुती-५	अध्यक्ष
९	श्रद्धा शर्मा	हुती-४	अध्यक्ष
१०	लक्ष्मी कुवर	हुती-२	अध्यक्ष
११	राम दत्त भट्ट	हुती-६	अध्यक्ष
१२	जोग दत्त भट्ट	हुती-२	सदस्य
१३	हारजीत भट्ट	हुती-१	अध्यक्ष
१४	वीरमादेवी लुहार	हुती-२	सदस्य

अनुसूची २९: धौलाकोट गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची
मिति: २०७१/०१/१३

क्र. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	मान सिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य
२	नरसिंह बिष्ट	धौलाकोट-१	सदस्य
३	ललित सिंह बिष्ट	धौलाकोट-२	सदस्य
४	नरेन्द्र सिंह बिष्ट	धौलाकोट-२	सदस्य
५	करण सिंह बिष्ट	धौलाकोट-२	सदस्य
६	चनदरी दत्त भट्ट	धौलाकोट-९	सदस्य
७	गोपालसिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य
८	प्रेमसिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य
९	वीरमन सिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य

अनुसूची ३०: सुनसेरा गा.वि.स. मा सञ्चालित लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/१४

क. सं	सहभागीको नाम	ठेगाना	पद
१	मदन सिंह कुँवर	सुनसेरा-४	अध्यक्ष
२	देव सिंह कुँवर	सुनसेरा-५	अध्यक्ष
३	वीर सिंह बिष्ट	सुनसेरा-७	सदस्य
४	जनक राम भट्ट	सुनसेरा-६	सदस्य
५	मनसिंह कुँवर	सुनसेरा-६	अध्यक्ष
६	कमल सिंह बिष्ट	सुनसेरा-९	सदस्य
७	जमनसिंह कुँवर	सुनसेरा-९	सदस्य
८	भरत केसी	गोम स्काउट	सदस्य
९	धन सिंह कुँवर	सुनसेरा-४	सदस्य
१०	सोबिन्द्र खती	सुनसेरा-४	सामाजिक परिचालनकर्ता
११	बहादुरसिंह कुँवर	सुनसेरा-५	कार्यालय सहायककर्ता
१२	सरोज बुढाथोकी	राप्ला-६	

Supported by:

KAILASH SACRED LANDSCAPE CONSERVATION AND DEVELOPMENT INITIATIVE

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अनुसन्धान केन्द्र

नेपाल सरकार
वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

ICIMOD

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय
विकास केन्द्र